



T.C.
Hitit Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

MANİ VE ÖĞRETİLERİ

Dilâ BARAN TEKİN

Yüksek Lisans Tezi

Çorum 2014

MANİ VE ÖĞRETİLERİ

Dilâ BARAN TEKİN

Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

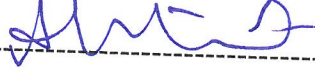
Tez Danışmanı
Doç. Dr. Mustafa BIYIK

Çorum 2014

KABUL VE ONAY

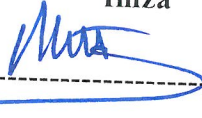
Dilâ BARAN TEKİN tarafından hazırlanan “Mani ve Öğretileri” başlıklı bu çalışma, 30.06.2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza



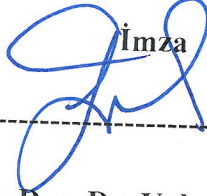
Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU (Başkan)

İmza



Doç. Dr. Mustafa Bıyık (Danışman)

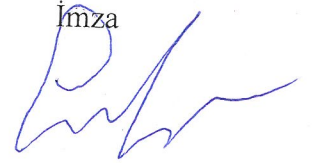
İmza



Yrd. Doç. Dr. Yakup ÇOŞTU

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İmza



Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Mehmet ENKURAN

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.


09/07/2014
Dilâ BARAN TEKİN

ÖZET

BARAN TEKİN, Dilâ. *Mani ve Öğretileri*, Yüksek Lisans Tezi, Çorum, 2014.

Bu çalışma, Manihaizm'in kurucusu Mani ve öğretisini konu edinmektedir. Bu bağlamda gnostik geleneğin en önemli temsilcilerinden olan Mani Dini, kurucusunun sahip olduğu etnik köken, yetiştiği çevre, yazdığı kitaplar, gerçekleştirdiği misyonik faaliyetler ve tebliğ ettiği mesajın mahiyetine ilişkin konular çerçevesinde ele alınmıştır. Bunlar yapılırken yeri geldiğinde Mani'nin inanç ve düşüncelerine kaynaklık eden kültürel geri plana ait izlerden de bahsedilmiştir.

Giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşan bu çalışmanın, giriş bölümünde araştırmanın konusu, önemi, amacı ve araştırma yapılırken kullanılan yöntem ve kaynaklar üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde eldeki mevcut kaynaklar çerçevesinde Mani'nin yaşamı incelenmiş, ayrıca onun oluşturduğu öğretinin inanç esaslarını kaleme aldığı kitaplara ilişkin ayrıntılı bir anlatıma yer verilmiştir. İkinci bölümde Mani'nin teolojisi ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Tanrı inancı, Tanrı'nın düşüşü, evren ve insanın yaratılışı, kurtuluş süreci, eskatoloji ve yaratım süreçlerinde ortaya çıkan tanrılar hiyerarşisi konuları ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Mani'nin öngördüğü cemaat yapılanmasına ve bu inancın gerektirdiği ibadet ve ritüellere değinilmiştir. Çalışma, eldeki verilerin analiz edilip değerlendirildiği sonuç kısmı ile sonlandırılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Mani, Manihaizm, Gnostisizm, Senkretizm, Dualizm

ABSTRACT

BARAN TEKIN, Dilâ. *Mani and His Teachings*, Master Degree Thesis, Corum, 2014.

This study mentions Mani, the founder of Manichaeism, and his doctrines. In this context Manichaeism which is one of the most important representatives of the Gnostic tradition, is discussed within the framework of ethnicity of Mani, his environment in which he grew up, his books, his missionary activities and issues related to the nature of the message communicated. During this study, where necessary, traces of cultural background being source of Mani's beliefs and thoughts are mentioned.

In the introduction part of this study consisting of introduction, three main sections and conclusion, it is focused on subject, importance, purpose, methods and sources used in research process. In the first section, within the framework of available resources Mani's life is examined, moreover a detailed narration related to his books in which he indited principles of his doctrines created by himself is presented. In the second section, it is attempted to put forward Mani's theology. In this context, it is discussed on subjects of belief in God, fall of God, the creation of universe and human, the redemption process, eschatology and the hierarchy of gods emerged in the process of creation. In the third section, it is touched on structuring of congregation predicted by Mani and worship and rituals, requirements of this faith. The study has been ended with the conclusion section in which available data has been analysed and evaluated.

Key Words: Mani, Manichaeism, Gnosticism, Syncretism, Dualism

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	v
ÖNSÖZ.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM: MANİ

1. MANİ'NİN HAYATI.....	6
1.1. Ailesi ve Doğumu.....	6
1.2. Yetiştirdiği Çevre (Elkasâi) ve Geçirdiği Vizyonlar.....	8
1.3. Elkasâi Topluluğundan Ayrılışı ve Peygamberliğini İlan Edişi.....	13
1.4. Mesajını Yayma Çabaları ve Misyon Hareketleri.....	15
1.5. Tutuklanması ve Ölümü.....	21
2. MANİ'NİN KİTAPLARI.....	25
2.1. Kendi Yazdığı Kitaplar.....	25
2.1.1. Hayat İncili.....	30
2.1.2. Hayat Hazinesi.....	31
2.1.3. Risaleler (Pragmateia).....	32
2.1.4. Sırlar Kitabı.....	33
2.1.5. Devler Kitabı.....	34
2.1.6. Mektuplar.....	36
2.1.7. İlahiler ve Dualar.....	38
2.1.8. Şapuragan.....	38
2.1.9. Resim Kitabı.....	39
2.2. Sonraki Dönem Manihaist Metinler.....	40
2.2.1. Turfan Metinleri.....	42
2.2.2. Ashmunain, Allberry, Oxyrhynchus, Berlin ve Heidelberg Fragmanları.....	45
2.2.3. Tebessa Kodeksi.....	47
2.2.4. Narmouthis (Medinet Madi) Metinleri.....	48
2.2.5. Köln Mani Kodeksi.....	50
2.2.6. Kellis (Ismant el-Kharab) Metinleri.....	52

İKİNCİ BÖLÜM: MANİHAİST TEOLOJİ

1. KOZMOLOJİ.....	56
1.1. Işık ve Karanlık Âlemleri.....	56
1.2. Karanlık Âleminin Işık Âlemine Saldırması.....	61
1.3. Birinci Yaratım Süreci: İlk Tanrısal İnsanın Yaratılması.....	61
1.4. İkinci Yaratım Süreci.....	63
1.5. Üçüncü Yaratım Süreci.....	67
2. SOTERİOLOJİ VE ESKATOLOJİ.....	71
2.1. Kurtuluş Süreci	71
2.2. Ölüm Sonrası Hayat.....	76
2.3. Büyük Savaş, Son Yargı ve Dünyanın Sonu.....	76
3. MANİHAİST PANTEON.....	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: MANİHAİST TEŞKİLATLANMA VE İBADET

1. CEMAAT YAPISI.....	83
1.1. Cemaat Yapılanması (Seçkinler-Dinleyiciler).....	85
1.2. Seçkinlerin Yükümlülükleri.....	90
1.3. Dinleyicilerin Yükümlülükleri.....	93
2. İBADETLER VE RİTÜELLER.....	95
2.1. Yemek Ayini	95
2.2. Sadaka	96
2.3. Oruç.....	97
2.3.1. Haftalık Oruç.....	97
2.3.2. Yıllık Oruç.....	98
2.3.3. İki Günlük Oruç (Yimki).....	98
2.4. Dua (Namaz).....	99
2.5. Günah İtirafı (Tövbe)	100
2.6. Bema Bayramı.....	102
SONUÇ.....	105
KAYNAKÇA.....	108
EKLER.....	115

KISALTMALAR

age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
bkn.	: Bakınız
BSOAS	: Bulletin of the School of Oriental and African Studies
c.	: Cilt
CHIR	: Cambridge History of Iran
CUL	: Cambridge University Library
Çev.	: Çeviren
Ed. / Eds.	: Editör / Editörler
El-Âsâr el-Bâkiye	: Ebû Reyhan El-Birûnî, <i>Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)</i> , Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
EIr	: Encyclopaedia Iranica
Fihrist	: İbn Nedim, <i>Kitab 'ül Fihrist</i> , Daru'l Marefa, Beyrut 1994.
Homilies	: N. A. Pedersen, <i>Manichaeen Homilies, With a Number of Hitherto Unpublished Fragments</i> , Brepols, Turnhout 2006.
HSCP	: Harvard Studies in Classical Philology
HR	: History of Religions
Huastuanift	: Betül Özbay, <i>Manihaist Uygurların Tövbe Duası Huastuanift</i> , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014 (Baskıda).
JANER	: Journal of Ancient Near Eastern Religions
JAOS	: Journal of the American Oriental Society
JJS	: Journal of Jewish Studies
JR	: The Journal of Religion
JRAS	: Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
JRH	: The Journal of Religious History
JRS	: The Journal of Roman Studies
Kephalaia	: I. Gardner, <i>The Kephalaia of the Teacher</i> , Brill, Leiden-New York-Köln 1995.
M II Texts	: Prods Oktor Skjærvø, <i>Manichaeism II Translated Texts</i> , 2006, Kaynak: http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Manicheism/Manicheism_II_Texts.pdf , (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2013).

- Manichaean Texts** : Samuel N.C. Lieu, Iain Gardner, *Manichaean Texts from the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Mani Codex** : R. Cameron & A.J.Dewey, *The Cologne Mani Codex: Concerning the Origin of His Body*, Scholars Press, Missoula 1979.
- Psalm Book** : C.R.C. Allberry, *A Manichaean Psalm Book: Part II*, W. Kohlhammer, Stuttgart 1938.
- s. / ss.** : sayfa / sayfalar
- S.** : Sayı
- Sabuhragan** : D. N. Mackenzie, "Mani's Sabuhragan", *BSOAS*, 1979, University of London, Vol. 42, No.3, ss.500-534.
- Trans.** : Translation
- t.y.** : Tarih yok
- Vol.** : Volume

ÖNSÖZ

Tarih boyunca birbirinden farklı pek çok dinsel akım ortaya çıkmıştır. Var oldukları coğrafyanın sahip olduğu kültürel motifleri bünyelerinde barındıran bu akımlardan bazıları zaman içerisinde yok olup giderken, bazıları ise geniş taraftar kitleleri toplayarak tarihte önemli rol oynamışlardır. Bu akımların en önemlilerinden biri de *Gnostisizm*'dir. Kökeni Platon'a kadar dayandırılan Gnostisizm, gerçek bilginin kaynağının vahiy ve akıl değil, keşif ve ilham olduğunu savunan ve buna paralel olarak da kurtuluşun ancak sezgi yoluyla edinilen bilgi sayesinde gerçekleşebileceğini iddia eden dini bir yaklaşım olarak kabul edilir. Gnostik düşünce, bu fikri savunan Valentinus, Basilides ve Marcion gibi düşünürlerin önderliğinde ilk dönem Hıristiyanlık tarihine damgasını vurmuş ve pek çok yeni dinsel akımın kaynağını oluşturmuştur. Merkezi İskenderiye olan Gnostisizm'in etki alanlarından biri de Mezopotamya bölgesidir. Özellikle Partlılar döneminde pek çok farklı gnostik mezhebe ev sahipliği yapan Mezopotamya'nın, katı asketik kurallara sahip vaftizci Yahudi-Hıristiyan topluluklarla gnostik grupların kaynaşmasını sağlayan kilit bir bölge olduğunu söylemek yanlış olmaz. İşte gnostik dinler içerisinde önemli bir yere sahip olan Manihaizm, böyle bir coğrafyada doğup gelişmiştir.

MS üçüncü yüzyılda Babil bölgesinde dünyaya gelen ve Elkasâi ismiyle anılan vaftizci bir Yahudi-Hıristiyan topluluğunda büyüyen Mani, gnostik dinler içerisindeki en önemli şahsiyetlerden birisidir. Yetiştirdiği coğrafyanın dinsel çeşitliliğinin bir sonucu olarak Zerdüştlük, Budizm ve Hıristiyanlık gibi farklı yapılara sahip dini geleneklere ait öğretileri gnostik unsurlarla sentezleyerek yeni bir din ortaya koymaya çalışmış ve kendisinin peygamberlerin sonuncusu olduğunu iddia etmiştir. Mesajını yayma amacıyla gerçekleştirdiği faaliyetler ve bunun sonucunda elde ettiği başarılar sayesinde yaşadığı dönemin ilgi odağı olmuştur. Sonuç olarak oluşturduğu öğretisi, gelişmiş bir misyonerlik anlayışına sahip olması nedeniyle oldukça geniş bir coğrafi alana yayılmış, ulaştığı yerlerde büyük taraftar toplamış ve karşılaştığı pek çok dinî geleneği etkilemiş evrensel bir din olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Böylesine engin bir tarihi serüvene sahip olan ve MS on yedinci yüzyıla kadar varlığını sürdüren Mani Dini hakkında Batı'da pek çok çalışma yapılmış ve halen yapılmaktadır. Söz konusu çalışmaların kaynağını özellikle yirminci yüzyılda Turfan, Medinet Madi ve Kellis'te ortaya çıkarılan orijinal Manihaist metinler oluşturmaktadır. Ülkemizde ise konuya ilişkin kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Az sayıdaki sınırlı çalışmaların daha çok filolojik boyutta yapıldığı söylenebilir. Bu çalışma, Manihaizm

konusunda ülkemizdeki bu eksikliği en azından kapsamı itibariyle giderme amacındadır. Çalışmanın aynı zamanda özellikle Dinler Tarihi alanında Manihaizm ile ilgili olarak bundan sonra yapılacak çalışmalar için bir başlangıç olması ve bu çerçevede bilimsel tartışmalar yapılmasına vesile olması ümit edilmektedir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok kişinin katkısının olduğunu belirtmeliyim. Öncelikle ülkemizde Dinler Tarihi alanında ilk olan böyle bir konuyu çalışmam için beni cesaretlendiren ve konunun araştırma sürecinden tamamlanmasına kadar her aşamasında bana yardımcı olan danışman hocam Sayın Doç. Dr. Mustafa BIYIK'a, yabancı kaynakların erişimi konusunda desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, ayrıca bilgi ve birikimlerinden her daim istifade ettiğim ve kendilerini tanımaktan büyük memnuniyet duyduğum Sayın John Møller Larsen, Prof. Dr. Claudia LEURİNİ, Prof. Dr. Zsuzanna GULACSI, Prof. Dr. Majella FRANZMAN ve Prof. Dr. Gabor KOSA'ya, Arapça kaynakların temini ve içerikleriyle ilgili konularda en büyük destekçim olan değerli arkadaşım Ahmed Galal SARHAN'a, Manihaist Uygur metinleri ile ilgili yayınlanma aşamasındaki çalışmasını benimle paylaşma inceliği gösteren Sayın Betül ÖZBAY'a, manevi desteğiyle her daim yanımda olan değerli arkadaşım Emine DEMİR'e ve hem çalışan hem de öğrenci bir anne olarak böyle bir araştırmanın zorluğunu hissettiğim her anda destekleriyle beni ayakta tutan değerli aileme şükranlarımı sunuyorum.

Dilâ BARAN TEKİN

Mayıs - 2014

GİRİŞ

Mani (MS 216-276), Dinler Tarihi açısından yeryüzündeki en önemli bölgelerden biri olan Mezopotamya'da dünyaya gelmiş ve Babil yakınlarında varlığını sürdüren vaftizci bir mezhep içerisinde büyümüştür. Bilindiği üzere antik çağın en büyük şehirlerinden biri olan Babil, Mani dönemi ve öncesinde pek çok farklı kültürün etkisi altında kalan bir merkez olmuştur. Sahip olduğu antik değerlerin yanı sıra, Büyük İskender'in bölgeyi fethetmesiyle birlikte, Yunan kültürünün etkisi altına girerek Helenleşmiş; bunun sonucu olarak da yörenin geçmişten beri koruduğu dinsel değerlerle Yunan geleneğine ait değerler sentezinden zengin bir kültürel yapı ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Mani Zerdüştlük, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi birbirinden farklı dinsel geleneklerin ve antik Mezopotamya'nın pagan dinleriyle yoğrulmuş çeşitli gnostik akımların boy gösterdiği bir coğrafyada yetişmiştir. Bu bağlamda oluşturduğu öğretinin senkretik bir yapıya sahip olmasını, söz konusu dinsel çeşitliliğin bir ürünü olarak görmek mümkündür.

Mani'nin milattan sonra üçüncü yüzyılda peygamberliğini ilan etmesiyle birlikte ortaya çıkan ve zaman içerisinde geniş bir coğrafi bölgeye yayılan Manihaizm, yeryüzünde var olan pek çok farklı millete ulaşmış, onlar tarafından kabul görmüş ve on yedinci yüzyıla kadar varlığını sürdürmeyi başarmış gnostik bir dini gelenek olarak karşımıza çıkar. Mezopotamya'dan başlayarak batıda Kuzey Afrika ve Güney Avrupa, doğuda ise Çin'e kadar uzanması, güçlü bir misyonerlik anlayışına sahip olmasıyla alakalıdır. Öyle ki Mani dini batıda, Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde oldukça geniş kitleler oluşturmuş ve kısa sürede imparatorluk tarafından resmi olarak kabul edilen Hıristiyan geleneğine rakip konuma yükselmiştir. Aynı durum doğuda Zerdüştlüğü resmi din olarak kabul eden Sasani İmparatorluğu için de söz konusudur. Bunların yanı sıra Manihaist öğretinin Asya içerisinde yayılması sonucu, Uygurlar sekizinci yüzyılda Böğü Kağan'ın yayınladığı bir fermanla bu dini, resmi devlet dini olarak kabul etmiştir. Bu nedenle, karşılaştığı toplumları böylesine derinden etkileyen ve buna bağlı olarak da tarihte büyük bir yankı uyandıran bu dinin kurucusunu, yaşamını, peygamberliğini ve ortaya koyduğu inanç esaslarını anlamak, Dinler Tarihi açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir.

Manihaizm ile ilgili akademik düzeyde sayılabilecek ilk araştırmalar yirminci yzyılda Turfan Bölgesi'nde ortaya çıkarılan orijinal Manihaist metinlerin çözümlemesiyle birlikte başlamıştır. Manihaist öğreتيye ilişkin bu tarihten önce yazılan yazılar daha çok Manihaist olmayan yazarların eleştirilerini içeren bir niteliğe sahiptir. Bu bağlamda günümüze ulaşan en eski eser, M.S. 300 yılında Lycopolis'li Alexander tarafından kaleme alınmıştır. Bunu, Hegemonius'un tahmini olarak 340-350 yıllarında yazdığı *Acta Archelai* isimli eseri takip eder. Sonraki yıllarda ise Hıristiyan kilise babalarından Epiphanius, Augustine, Suriyeli Efraim ve Bostralı Titus'un Manihaizm karşıtı yazıları gelir. Theodore Bar Konai'nin *Book of Scholia*, Yakubi'nin *Tarih el-Yakubi*, İbn Nedim'in *Fihrist*, Biruni'nin *El-Āsār el-Bākiye*, Şehristani'nin *Milel ve Nihal* isimli eserleri ise Manihaizm hakkında bilgi veren sonraki dönem kaynaklardır. Söz konusu eserlerin tümü Manihaist öğretinin temel inanç esaslarını ele alır ve bunların bazıları Mani'nin orijinal kitaplarından alıntılar içerir. Farklı dönemlerde ve dillerde yazılmış bu yazıların çoğu Iain Gardner ve Samuel N. C. Lieu tarafından *The Manichaean Texts from the Roman Empire* isimli kitapta İngilizce'ye tercüme edilerek bir araya getirilmiştir. Bunların dışında, genel konusu Manihaizm olmamakla birlikte, içerisinde Manihaist öğreتيye ilişkin kısa bilgiler içeren başka eserlerin mevcut olduğunu da belirtmek gerekir.

Yirminci yzyılda Turfan metinlerinin ortaya çıkarılmasıyla başlayan keşif süreci, Mısır'ın farklı antik şehirlerinde bulunan Manihaist metinlerle ivme kazanmıştır. Bu durum Manihaizm alanında yapılan çalışmaları da hızlandırmış, farklı dillerde yazılmış metinler üzerinde çalışan araştırmacılar birbiri ardına tercüme eserler yayınlamışlardır. Orijinal metinlerin tercüme edilmesi, Manihaist inancın teolojik boyutuna ilişkin çalışmalar yapılmasında dinler tarihçilerine büyük kolaylık sağlamıştır. Nitekim ortaya çıkarılan metinlerin büyük çoğunluğu fragmanlar halindedir ve Kıptice, Süryanice, Latince, Grekçe, Farsça, Soğdca, Uygurca, Çince gibi birbirinden farklı dillerde kaleme alınmıştır. Bu durum dinler tarihçilerinin mevcut metinlerin ana diline inmesini önemli ölçüde zorlaştırmaktadır.

Ülkemizde şimdiye kadar Mani'nin oluşturduğu öğreتيyi Dinler Tarihi açısından ele alıp inceleyen kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Buna karşın konu, Uygur Türklerinin Manihaizm'i devlet dini olarak benimsemesi nedeniyle ya Genel Türk Tarihi çerçevesinde araştırılmış ya da Manihaist Uygur metinleri üzerinde alışan Türk

dili uzmanları tarafından değerlendirilmiştir. Ancak söz konusu çalışmaların Manihaizm'in teolojik yapısını bir bütün olarak ele aldığını söylemek doğru olmaz. Bu da gnostik dinler içerisinde önemli bir yere sahip olan Mani dinine ilişkin Türkiye'de büyük bir eksiklik olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Mani ve öğretisini esas alan bu çalışma, söz konusu eksikliği giderme amacı taşımaktadır. Bu amaca yönelik olarak Mani'nin hayatına ve oluşturduğu öğretinin inanç ve ibadet esaslarına ilişkin bilgileri ilk elden kaynaklara dayalı olarak sunmasının yanı sıra, konuya ilişkin ilk ve ikinci elden kaynakların tanıtılmasını sağlayacak olması açısından da gelecekte yapılacak çalışmalara zemin hazırlayacağı düşünülmektedir.

Mani ve öğretisini esas alan bu çalışmada mümkün olduğunca ilk elden kaynaklar kullanılmaya çalışılmış ve bu doğrultuda *The Cologne Mani Codex*, *Kephalaia*, *Chinese Hymnscroll* gibi farklı dillerde kaleme alınan orijinal Manihaist metinlerin İngilizce tercümelerinden yararlanılmıştır. Bütün haliyle günümüze ulaşan müstakil eserlerin yanı sıra fragmanlar halindeki metinlerden tercüme edilerek derlenen eserler de çalışmada sıkça faydalandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır. Bunlardan en önemlileri Iain Garner ve Samuel N. C. Lieu'nun birlikte derlediği *The Manichaean Texts from Roman Empire* isimli eser ile Hans Joachim Klimkeit tarafından oluşturulan *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia* isimli kitaptır. Ayrıca Mani öğretisine ilişkin bilgi veren ikinci elden kaynakların da çalışmamıza çok büyük katkıları olduğunu belirtmeliyiz. Bunların başında İbn Nedim'in *Fihrist*'i ile Biruni'nin *El-Âsâr el-Bâkiye*'si gelmektedir. Ayrıca konuya ilişkin yapılmış yabancı araştırmalar ve internet kaynaklarına da sıkça başvurulmuştur.

Bu çalışmada konu, karşılaştırmalı ve nitelendirici yöntem izlenerek yalnızca Mani'nin hayatı, eserleri ve oluşturduğu inanç esasları çerçevesinde değerlendirilecektir. Kurucusunun ölümünden sonra Manihaizm'in geçirdiği tarihi süreç bu çalışmanın kapsamı dışında tutulacaktır. Bundaki amaç öncelikle Mani'yi, ortaya koyduğu dini ve bu dinin ortaya çıkış sürecini anlaşılır kılmaktır. Zira bir dini anlamak, öncelikle kurucusunu ve onun oluşturduğu inanç esaslarını anlamaktan geçer.

Araştırma sırasında en çok zorlandığımız şey, özellikle teolojik süreç anlatılırken kullanılan Manihaist terimlerin, farklı dillerdeki karşılığını anlamak olmuştur. Bu, Manihaist anlayışın yeni karşılaşılan topluluklara yönelik yaptığı uyarlamalarla alakalı bir durumdur. Nitekim Manihaist misyonerler tebliğ ettikleri

öğreti içerisinde yer alan unsurları, karşılaştıkları geleneklerin aşına oldukları dini terminolojiyi değiştirmeden sunmuşlardır. Bu da, konu üzerine çalışan araştırmacılar için anlaşılması zor bir tablo ortaya koymaktadır. Bu durum göz önünde bulundurularak, söz konusu terminolojik çeşitliliğin konu akışını bozmasını önlemek amacıyla, mevcut terimlerin kaynaklarda en fazla öne çıkan şekliyle kullanılmasına dikkat edilmiştir. Buna karşın söz konusu farklılıkları örneklendirmek amacıyla, Mani'nin kanonik kitaplarına ait isimlerin birbirinden farklı coğrafyalarda nasıl değişime uğradığına işaret eden bir tablo oluşturduğumuzu (bkn. Mani'nin Kitapları) ve önemli görülen terimlerin farklı dillerde kullanılan şekillerini yeri geldiğinde parantez içerisinde gösterdiğimizizi de belirtmemiz gerekir.

Mani ve Öğretileri isimli bu tez, üç ana bölüm ve konuya ilişkin genel bir değerlendirmenin yapıldığı sonuç bölümünden oluşmaktadır. Mani'yi temel alan birinci bölümde onun hayatı ve eserleri ele alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle ailesi, doğduğu ve yetiştiği çevre, geçirdiği vizyonlar, peygamberliğini ilan edişi, mesajını yayma çabaları, misyon hareketleri, tutuklanması ve ölümü gibi hayatına ilişkin konular üzerinde durulmuştur. Daha çok *Köln Mani Kodeksi*, *Fihrist* ve *Kefalaya* gibi birinci elden kaynaklar çerçevesinde ele aldığımız bu kısmın, Mani'nin hayatına yönelik mevcut bilgi kirliliğini büyük ölçüde ortadan kaldıracığını ümit ediyoruz. Hayatının ardından eserlerinin incelendiği ikinci kısımda ise hem Mani'nin kendisi tarafından yazılan kanonik kitaplara hem de öğrencileri tarafından derlenen sonraki dönem kitaplara yer verilmiştir. Sonraki dönem eserlerinin bu bölüme eklenmesinin nedeni, bunların Mani'nin kitaplarından ve sözlerinden alıntılar içeriyor olmasıdır. Zira Mani'nin kendi yazdığı kitaplardan hiç biri orijinal haliyle günümüze ulaşmamıştır. Söz konusu kitaplara ilişkin bilgiler biraz önce de belirttiğimiz gibi ancak öğrencileri ya da taraftarları tarafından aktarıldığı şekliyle bilinmektedir. Sonraki dönem Manihaist metinler, konuya ilişkin günümüzde yapılan araştırmaların ana kaynağını oluşturması açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir. Dolayısıyla bu kısım, Manihaist metinler ve içeriklerine ilişkin ülkemizde şimdiye kadar herhangi bir çalışma yapılmadığı da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca kapsamlı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda yirminci yüzyılla birlikte başlayan keşifler çerçevesinde değerlendirilen metinler, ortaya çıkarıldıkları tarihler doğrultusunda kronolojik bir sıralama dâhilinde sunulmuştur.

İkinci bölümde Mani öğretisinin temelini oluşturan teoloji kısmı ele alınmış ve konu üç alt başlık altında incelenmiştir: Kozmoloji, Soterioloji ve Eskatoloji, Manihaist Panteon. Kozmoloji kısmında birbirine zıt özelliklere sahip olan iki âlem ve aralarındaki rekabet sonucu ortaya çıkan yaratım süreçleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Manihaist teolojinin esasını oluşturan ışık ve karanlık âlemleri, aralarında başlayan çekişme, tanrının düşüşü, bunun sonucu olarak İlk Tanrısal İnsan'ın, evrenin ve insanlığın yaratılması gibi konular açıklanmıştır. "Soterioloji ve Eskatoloji" başlığı altında tanrısal düşüşle birlikte başlayan karışıklıktan kurtulmanın yolları, ölüm sonrası hayat ve dünyanın sonunda gerçekleşecek olaylar irdelenmiştir. Son olarak Manihaist Panteon kısmında, yaratım süreçleriyle birlikte ortaya çıkan tanrılar hiyerarşisi üzerinde durulmuş ve tekrar eden tezahürleriyle kendini gösteren İsa'nın, söz konusu hiyerarşideki yeri tartışılmıştır. Temelde *Kefalaya*, *Şapuragan*, *Vaazlar Kitabı* gibi birinci elden kaynaklara ağırlık verilerek ele alınan bölümde, mümkün olduğunca, karmaşık bir içeriğe sahip olan Manihaist teolojinin anlaşılır kılınmasına yönelik anlatımlara yer verilmiş ve bu doğrultuda gerekli görülen konular şekillerle daha açık bir şekilde izah edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Manihaist öğretiyi oluşturan bazı unsurlar, farklı geleneklere ait benzer değerlerle karşılaştırılarak, Mani'nin fikirlerine kaynaklık edebileceği düşünülen ayrıntılara dikkat çekilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Manihaist teşkilatlanma ile cemaat üyeleri tarafından yerine getirilmesi gereken ibadet ve ritüeller üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda öncelikle cemaati oluşturan üyeler, bu üyelerin cemaat içerisinde sahip olabilecekleri statüler ve gerçekleştirilmeye yükümlü oldukları emirlere ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Sonrasında ise yemek ayini, oruç, sadaka, dua (namaz) ve tövbe ibadetleri ile Manihaist gelenek içerisinde önemli bir yer teşkil eden Bema Bayramı ele alınmıştır. Konu, eldeki verilerin analiz edilerek değerlendirildiği sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM: MANİ

A. MANİ'NİN HAYATI

Mani'nin hayatına yönelik bilgiler günümüze ulaşan Manihaist metinlerin yanı sıra, farklı dinlere mensup yazarların eserlerinden aktarılan verilerden elde edilmektedir. Manihaist metinler içerisinde buna yönelik en detaylı bilgi, 1969 yılında Mısır'ın Asyut şehrinde bulunan *Köln Mani Kodeksi*¹ içerisinde yer alır. Diğer Manihaist metinlerde öğretiyeye ilişkin bilgiler ayrıntılı olarak işlenmiş olmasına karşın, hayatına yönelik bilgiler çoğunlukla öğrencileri tarafından oldukça kısa ve özet bir şekilde aktarılmıştır. Skjærvø'nun da belirttiği gibi farklı dinlere mensup yazarların eserlerinde ise temelde düşmanca ve dostça diye ifade edebileceğimiz iki farklı yaklaşım söz konusudur. Buna göre Süryani yazar Theodore Bar Konai ile Müslüman yazarlardan Nedim, Biruni ve Şehristani'nin eserlerinde yer alan bilgiler dostça diyebileceğimiz gruba girer ki bu bilgiler tarafsız bir şekilde aktarılır. Hıristiyan yazar Hegemonius ise *Acta Archelai* isimli eserinde Mani'nin hayatına ve öğretilerine yönelik bilgileri hasımâne ifadelerle yansıtır. Bundaki amacı açıkça Mani tarafından ortaya konan dini, sapkın bir inanç olarak ilan edip, Hıristiyan inancını savunmaktır. Sonuç olarak sonraki yıllarda yapılan kronolojik düzenlemeler ve farklı literatürlere ait kaynaklarda yer alan bilgiler bir araya getirilerek Mani'nin hayatına yönelik genel bir fikir sahibi olunabilmektedir.

1. Ailesi ve Doğumu

Milattan sonra üçüncü yüzyılda yaşamış olan ve Manihaizm'in kurucusu olarak tanınan Mani, İran kökenlidir. Çeşitli kaynaklardan edinilen bilgiye göre 14 Nisan 216'da doğmuştur.² Tardieu Mani'nin doğum tarihi olarak belirtilen 216 yılının pek çok kaynakta doğrulandığını; ancak 14 Nisan ya da 8 Nisan olarak belirtilen rakamların tarihsel bir değeri olmadığını ifade eder. Ona göre bu yalnızca Manihaistlere Mani'nin doğumuna yönelik yapılacak kutlamaların tarihlerini belirlemede yardımcı olan sayısal bir değerden ibarettir.³

¹ *Köln Mani Kodeksi* hakkında ayrıntılı bilgi için bkn. ss. 50-52.

² Birger A. Pearson, *Ancient Gnosticism: Traditions and Literature*, Fortress Press, Minneapolis 2007, s. 295; Prods Oktor Skjærvø, *An Introduction to Manichaeism*, 2006, s. 24, Kaynak: http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Manicheism/Manicheism_I_Intro.pdf, (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2013); *Manichaean Texts*, s. 3.

³ Michel Tardieu, *Manichaeism*, Trans. M.B. DeBevoise, University of Illinois Press, Urbana and Chicago 2008, s. 2.

Mevcut veriler doğrultusunda Mani'nin doğum yeriyle ilgili kesin bir sonuca ulaşmak pek mümkün gözükmemektedir. Ancak onun Babil civarında dünyaya geldiği günümüze ulaşan pek çok metin içerisinde doğrulanmaktadır. Nitekim Biruni tarafından Mani'nin kral Şapur için yazdığı *Şapuragan* adlı eserden yapılan alıntıya göre Mani, Babil yöresinde dünyaya geldiğini kendi sözleriyle dile getirmektedir: “Ben, Hak Tanrısının Babil’e gönderdiği peygamberi Mani’yim.”⁴ Yine Birûnî, *Şapuragan*'ın “Peygamberlerin Gönderilişi” adlı bölümünde kendisinin, Babil yöresinde, Kûsa nehrinin yukarı kesiminde yer alan Mardinu isimli bir köyde dünyaya geldiğini belirttiğini ifade etmektedir.⁵

Mani'nin ailesinin iki taraflı olarak Part kraliyet soyundan geldiği söylenmektedir. Babası Fattik (Fettak, Futtuk, Pattik, Pattikios), İbn Nedim'e göre Ebu Barzam'ın oğludur ve o dönemde Part Krallığı'nın başkenti olan Ectabana (Hamadan)'da yaşayan Haskaniyye ailesine mensuptur.⁶ Babasının kimliğinin açık bir şekilde bilinmesine karşın, annesine ilişkin bilgiler kaynaklara göre farklılık göstermektedir. Annesinin ismi Arapça metinlerde Mays, Utakhim ve Mar Maryam olarak geçmektedir. Çince de ise Man-yen olarak bilinmektedir. Nedim'e göre Mays Eşkânî ailesinden gelmektedir.

Fattik Hamadan'ı terk ederek Dicle Nehri kıyısında bulunan ve ikiz şehirler olarak bilinen Selevkiye-Ktesifon'a (Mada'in) yerleşmiştir. Anlatıya göre bir gün sıkça ziyaret ettiği puthanedeyken et yememesini, şarap içmemesini ve her türlü cinsel ilişkiden uzak durmasını emreden bir ses duymuş; aynı sesi üç gün boyunca defalarca duyması üzerine ona itaat etmeye karar vermiş ve bunun üzerine Ktesifon'u terk ederek Dicle Nehri'nin aşağısında yer alan Dastumisan bölgesine giderek burada kendisinden bir asır önce Elkasâi olarak isimlendirilen bir peygamber tarafından kurulan asketik bir Yahudi-Hıristiyan topluluğa katılmıştır.⁷ Pek çok kaynakta Fattik'in puthanede duyduğu sese itaat ederek bahsedilen topluluğa katıldığında karısı Mays'ın Mani'ye hamile olduğu belirtilmektedir.⁸ Bazı kaynaklarda ise Fattik'in dinî dönüşümünün, Mani'nin

⁴ *El-Âsâr el-Bâkiye*, s. 181.

⁵ *El-Âsâr el-Bâkiye*, s. 182.

⁶ *Fihrist*, s. 398.

⁷ Pearson, *age*, s. 295.

⁸ Skjærvø, *age*, s. 24; Pearson, *age*, s. 296; *Fihrist*, s. 398.

doğumundan biraz önce ya da onun doğumunu hemen takiben gerçekleşmiş olabileceği ifade edilmektedir.⁹

Fattik'in vaftizci topluluğa girmeden önce hangi dine mensup olduğuna dair çeşitli yorumlar yapılmıştır. İlk akla gelen, o dönemde doğup geliştiği topraklar açısından Zerdüştlüğün bölgedeki en yaygın inanç olduğu kanısındır. Ancak burada Tardieu önemli bir ayrıntıya dikkat çeker. Fattig'in ziyaret ettiği tapınağın kaynaklarda "puthane" olarak ifade edilmesi, buranın bir ateş tapınağı olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla onun vaftizci topluluğa girmeden önce benimsediği dini inanın Zerdüştlük olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Tardieu, puthaneye yaptığı ziyaretlerden yola çıkarak Fattik'in paganist bir mezhebe mensup olduğunu, Tanrı Nabu'ya taptığını ve o zamanlar halen Babil ve Harran'da geçerli olan bu geleneksel dinin takipçisi olduğunu iddia etmiştir. Ona göre Fattik, enkretizmin¹⁰ hâkim olduğu dinsel bir eğilime bağlanmak için asketik uygulamalardan uzak olan Harran dinini terk etmiştir.¹¹

Bazı kaynaklarda, din kurucusu olması itibariyle Mani'ye seçilmiş bir soy atfedildiği ifade edilmektedir. Diğer taraftan Mani'nin annesine, Hıristiyanlaştırma hareketinin bir sonucu olarak, İsa'nın annesinin ismi olan Meryem adı verilmiştir. Doğulu Maniheiztler, Mani'nin babasını Ktesifon ve Nahr Kuta bölgesi için Hamadan'ı terk eden bir göçmen ve sığınmacı olarak kabul etmişler ve bu doğrultuda Nasıralı Yusuf'un Kudüs'e, oradan da Mısır'a gidişiyle bağlantı kurarak, İsa'nın çocukluk hikâyesini taklit etmişlerdir. Dahası Mani'nin de İsa gibi tek bir oğul olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca onun Hıristiyan öncüsünün İsrail'in eski soylu bir ailesinden geldiği gibi, Mani'nin de İran'ın eski soylu bir ailesinden geldiği dile getirilmektedir.¹² Bunda şüphesiz Mani'nin kendisini İsa Mesih'in Havarisi olarak tanıttmasının ve öğretisinde ona büyük bir yer vermesinin rolü büyüktür.

2. Yetiştirdiği Çevre (Elkasâi) ve Geçirdiği Vizyonlar

Mani dört yaşına kadar babasından ayrı olarak annesiyle birlikte yaşamıştır. *Fihrist*, bu döneme ilişkin geçen sürenin olağanüstü olaylarla desteklendiğine yönelik bir anlatım içerir. Buna göre, annesinin onun hakkında çok güzel rüyalar gördüğü,

⁹ Tardieu, *age*, s. 3.

¹⁰ Takipçilerine tüm bedensel zevklerden uzak durmayı emreden bir öğreti. Tardieu, *age*, s. 4.

¹¹ Tardieu, *age*, ss. 3-4.

¹² Tardieu, *age*, s. 2.

zaman zaman bir melek tarafından göğe çıkarılarak birkaç gün sonra geri getirildiği ve küçük yaşta bilgece sözler söylediği rivayet edilir.¹³ Genellikle pek çok peygamberin hayatı anlatılırken kullanılan bu mucizevî anlatımlar, Mani'nin hayat hikâyesine de muhtemelen sonradan ilave edilmiştir. Dört yaşına geldiğinde babası tarafından annesinden alınarak Elkasâi topluluğuna getirilen Mani, yirmi dört yaşına kadar bu vaftizci Yahudi-Hıristiyan mezhebi içerisinde kalmıştır.

Mani'nin içerisinde yetiştiği topluluk İbn Nedim tarafından “Mutezile”¹⁴ ismiyle anılır. Nedim'e göre Mutezilenin lideri aynı zamanda kurucusu da olan el-Hasih¹⁵'dir. Bu topluluğa bağlı olanlar, dinsel bir görev olarak sıklıkla vaftiz olan ve yedikleri her şeyi yıkayan kimseler olarak tarif edilir.¹⁶ Süryani yazar Theodore Bar Konai ise bu mezhebi *kendilerini temizleyenler* olarak tanımlamış ve mezhep üyelerinin, temizliğin simgesi olduğunu düşündükleri için kendilerini *beyaz giysililer* olarak adlandırdıklarını ifade etmiştir.¹⁷ Nedim'in kendi yaşadığı dönemde hâlâ bu topluluğa ait kimselerin bulunduğunu ve bunların *Bataklık Sabileri* olarak anıldığını söylemesi, araştırmacılara bu topluluğun bir Sabii mezhebi olduğunu düşündürmüştü; ancak yirminci yüzyılda gerçekleştirilen keşifler sayesinde ortaya çıkarılan Manihaist metinlerle birlikte bu fikir büyük ölçüde terkedilmiştir. Her ne kadar Mani'nin içerisinde büyüdüğü vaftizci mezheple Sabii geleneği arasında pek çok benzerlik bulunsa da, *Köln Mani Kodeksi* onun Elkasâi mezhebine ait olduğunu kanıtlayan anlatımlar içerir. Bu doğrultuda temeli Yahudi-Hıristiyan geleneğine dayanan Elkasâi topluluğuna ait öğretinin, Sabililerin

¹³ *Fihrist*, s. 399.

¹⁴ Mutezile, Arapça kökenli bir kelime olup “yıkancılar, kendilerini yıkayanlar” anlamına gelmektedir.

¹⁵ Nedim'in el-Hasih olarak adlandırdığı kişi, *Köln Mani Kodeksi*'nde “Alhasaios”, Latince metinlerde ise “Elkasâi” olarak geçmektedir. Elkasâi, Yahudi geleneğine ait kanlı kurban uygulamasını reddetmiş, bunun dışında sünnet, şabatı kutlama, monoteizm, kehânet ve astrolojinin reddi gibi diğer uygulamaları titizlikle gerçekleştirmiştir. Kanlı kurban geleneğinin reddine dayalı olarak kurduğu mezhepte et tüketilmesini yasaklamıştır. Eski din uygulamalarının şeytanî bir aracı olarak gördüğü için, kendi öğretisinde ateşin yerine suyu merkezileştirmiştir. Bedenin ve yiyeceklerin suyla temizlenmesine yönelik gerçekleştirilen uygulamalar bunun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İsa'yı, Âdem'le başlayan kurtarıcılarının sonuncusu olarak kabul eden modern Hıristiyanlık anlayışını benimseyen, ancak bu gelenek içerisinde Pavlus'a yer vermeyen Elkasâi, buna paralel olarak hem Eski hem de Yeni Ahit'in metinlerinden yararlanmasına rağmen Pavlus'un yazılarına riayet etmemiştir. Klasik Yahudi-Hıristiyan geleneği içerisinde gerçekleştirdiği bu düzenlemelerin neticesinde yeni bir topluluğun kurucusu olarak ortaya çıkan Elkasâi de diğer pek çok din kurucusu gibi kendisine kutsal bir kitap vahyedildiğini iddia eder. Öğrencisi Alcibiades aracılığıyla Roma'ya kadar ulaştırılan kitaba ait bazı bölümler, 3. yüzyılın en önemli teologlarından biri olan Romalı Hippolytus tarafından günümüze aktarılmıştır. Buna göre Elkasâi'ye vahyedildiği iddia edilen bu kitap, günahların bedelinin ancak ikinci bir vaftizle ödenebileceğini belirten anlatımlar içerir. Skjaervo, *age*, s. 24.

¹⁶ bkn. *Fihrist*, s. 414.

¹⁷ G. Widengren, *Mani and Manichaeism*, Trans. Charles Kessler, Holt, Rinehart and Winston, New York-Chicago-San Francisco 1965, s. 25; Tardieu, *age*, s. 5.

öğretisiyle iç içe geçmiş olduğu düşünülebilir. Zira bu vaftizci topluluğun, aynı bölge içerisinde varlığını sürdürmeleri nedeniyle Sabii gelenekten etkilenmiş olması oldukça muhtemel görünmektedir.

Mani'nin dört yaşından itibaren yirmi dört yaşına kadar bu vaftizci topluluk içerisinde geçirdiği süre, hayatında önemli bir yer teşkil eder. Nitekim bu süre içerisinde yaşamına yeni bir yön verecek olan *ilahi ikizi*yle karşılaşmış ve onun aracılığıyla iki önemli vizyon geçirmiştir. Bunlardan ilki, Mani henüz on iki yaşındayken gerçekleşmiştir.¹⁸ Buna göre Işık Bahçelerinin Kralı'ndan gelen tanrısal bir melek olan ilahî ikizi¹⁹ ona şöyle seslenmiştir: “Bu dinden ve bu dine inananlardan uzaklaş! Sen bu topluluğa ait değilsin! Ruhunu pislikten arındır ve şehveti terk et! Ancak ortaya çıkman için henüz yaşın çok küçük.”²⁰

Fihrist'te oldukça kısa ve öz bir şekilde ifade edilen bu durum, *Kefalaya*'da Mani'nin dilinden daha ayrıntılı bir biçimde sunulur. Buna göre “Yaşayan Faraklit” Mani'ye; ışık ve karanlık arasındaki mücadele, karanlık tarafından başlatılan büyük savaş, iki zıt prensibin birbirine karışması, dünyanın oluşumu, ilk insanın yaratılması gibi var olan ve var olacak olan her şeyi, kısacası yaşama dair tüm sırları vahyetmiştir.²¹

Böylece ilahi ikizi tarafından ilk kez ziyaret edilen Mani, ortaya çıkmasını ve insanları kendi yoluna davet etmesini emreden ikinci bir vahye kadar kendisine bildirilenleri gizli tutmuştur. Ancak ilahî ikizinin emrettiği doğrultuda bir yaşam sürmesi nedeniyle içinde bulunduğu topluluğa ait uygulamalara yönelik olarak topluluk üyeleriyle zaman zaman tartışma içerisine de girmiştir. *Köln Mani Kodeksi*'nde topluluk üyelerinin bu süre boyunca Mani'nin durumuna ilişkin hiç bir şey bilmedikleri ifade edilir ve gerçekleşen tartışmalara rağmen onun topluluk içerisinde halen saygı görmesi, üyelerin yaşananlardan habersiz olmasına bağlanır.²²

¹⁸*Kefalaya*'ya göre Mani'nin ilahi ikiziyle ilk karşılaşması, Part hanedanının Sasaniler tarafından devrildiği ve tahta Kral I. Ardaşir'in geçtiği günlerde gerçekleşmiştir. Biruni bu olayın, Ardaşir'in hükümdarlığının ikinci senesinde yaşandığını belirtir. Mani'nin ilk vizyonunu on iki yaşında geçirdiği göz önünde bulundurulduğunda, bu 228 senesine tekabül eder. Ardaşir 226 yılında tahta çıktığına göre, Biruni'nin olaya ilişkin verdiği tarih daha makul görünmektedir.

¹⁹ Mani'nin ikizim olarak adlandırdığı melek *Fihrist*'te “Taum” olarak geçer. Nedim'e göre bu Nebatça bir kelime olup eş, akrana anlamına gelmektedir. bkn. *Fihrist*, s. 399. Aynı melek Grekçe yazılmış *Köln Mani Kodeksi*'nde “Syzygos” ismiyle zikredilir ve “ikiz” anlamına gelir. bkn. *Mani Codex. Kefalaya*'da ise “Yaşayan Faraklit” olarak anılır. bkn. *Kephalaia*, s. 20.

²⁰ *Fihrist*, s. 399.

²¹ *Kephalaia*, ss. 20-21.

²² *Mani Codex*, s. 59.

Bunun yanı sıra *Kodeks* 'te, Mani'nin kendisine bildirilenleri gizli tutma çabası içerisinde olmasına karşın, bu gizli öğretiyi bağlı bulunduğu topluluğun liderlerine açıklama isteği duyduğuna yönelik anlatımlar da mevcuttur. Bunun temeli, topluluğun lideri Sita ile arasında geçen bir olaya dayanır. Buna göre bir gün topluluk üyeleriyle birlikte otururken liderleri olan Sita, Mani'yi elinden tutarak kimsenin olmadığı bir yere götürür ve ona kendisine ait olduğunu söylediği gömülü bir hazine gösterir. Sonrasında ise bunu kendisine vereceğini, çünkü kimseyi onun kadar sevmediğini söyler. Mani bunun üzerine Sita'ya, bunları elde eden ve miras bırakan atalarının şimdi ölüp gittiğini, hiçbirini yanlarında götüremediğini ve bunların, sahip olduğu kişiye dert ve sıkıntı getirmekten başka işe yaramadığını anlatır. En sonunda ise asıl ölümsüz ve sınırsız hazinenin kendisine Tanrı tarafından verileceğini belirterek hazineyi almayı reddeder. Sita bu reddediş karşısında hayretlere düşmüştür. Mani'nin kendisine bildirilen gizli vahyi topluluğun liderlerine açıklama isteği de bu olay neticesinde ortaya çıkmıştır. Mani bu olay üzerine bir süre düşündükten sonra, ilahi ikizi tarafından getirilen mesajı Sita'ya ve topluluğun diğer önde gelen üyelerine açıklamaya karar verir. Ancak Tanrı'nın, Sita'nın sonunda helâk olacağını ve hiçbir zaman davet ettiği yolda yürümeyeceğini gösteren ilahi mesajı sonrasında bu düşüncesinden vazgeçer.²³ Bu olayın ne zaman gerçekleştiğine yönelik bir bilgiye sahip değiliz. Ancak mevcut kaynaklara göre Mani bu olaydan sonra mesajını duyurmasını emreden ikinci bir vahye kadar öğretisini açıklamaya yönelik başka bir girişimde bulunmamıştır. Burada Sita'nın hazineyi vermek için diğer üyeler arasından Mani'yi seçmesi ve en sevdiği kişinin Mani olduğunu söylemesi, onun topluluk içerisindeki konumunun anlaşılmasına ilişkin ipucu niteliği taşımaktadır. Buna göre Mani'nin topluluk tarafından sevilen ve saygı gösterilen bir şahsiyet olduğu söylenebilir. Ancak başlangıçta Mani'ye karşı gösterilen bu olumlu tutum, sonrasında onun topluluk üyeleri tarafından uygulanan ritüellere karşı gelmesi ve nihayet kendi öğretisini açıklamasıyla birlikte tamamen değişecektir.

İlahî mesajın açıklanmasına kadar geçen süreyi, Mani'nin olgunlaşma dönemi olarak ifade edebiliriz. Nitekim bu süre içerisinde onun Elkasâi kütüphanesinde var olan kitapları ve farklı geleneklere ait çeşitli kaynakları okumuş olması muhtemel görünmektedir. Yazdığı kitaplarda farklı dinlerin kutsal kitaplarına ait metinlerden yaptığı alıntılara yer vermesi onun bu kaynaklara eriştiğini gösteren deliller olarak kabul

²³ *Mani Codex*, ss. 61-63.

edilebilir. Mani böylece bu geleneklere ait unsurları kendi öğretisi içerisinde bir araya getirebilmek ve onları kendi dinî görüşü doğrultusunda harmanlayarak yeni bir öğreti oluşturabilmek için yeterli zamana sahip olmuştur. Bunun yanı sıra *Fihrist*'te bahsedilmese de, *Kodeks*, Mani'nin bu süre içerisinde bir dizi vizyon yaşadığını belirten anlatımlara yer verir. Buna göre ilahi ikizi tarafından zaman zaman ziyaret edilen Mani, böylelikle kendisine bildirilenleri içselleştirebilmesi için cesaretlendirilmiş ve yalnız olmadığı hissettirilmeye çalışılmıştır. Onu hem bedenen hem de manevî olarak yeterli kıvama getiren bu gizli yıllar sona erdiğinde, başka bir ifadeyle olgunlaşma dönemi tamamlandığında Tawm, artık ortaya çıkmasını ve kendisine bildirilenleri insanlara duyurmasını emreden ikinci vahyi getirmiştir:

Selam sana Mani, benden ve beni sana gönderen, seni elçiliği için seçen Rab'den selam sana! O, hakkınla davet etmeni ve onun tarafından bildirilen hakikati müjdelemeni ve bu uğurda bütün gücünle çalışmanı emrediyor.²⁴

Artık ortaya çıkma ve herkesi açıkça yoluna çağırma zamanın geldi.²⁵

Mani yirmi dört yaşındayken yaşanan bu olay *Köln Mani Kodeksi*'ne göre bizzat Mani'nin kendi ifadesi doğrultusunda, Kral Ardaşir'in Hatra'yı ele geçirdiği ve oğlu Şapur'un hükümdarlık tacını taktığı yılda İskender takvimine göre Nisan ayının sekizinde²⁶ gerçekleşmiştir.²⁷ Neticede Mani'nin peygamber olarak ortaya çıkışı Tawm'ın getirdiği bu vahye dayanır. O zamana dek gizli tuttuğu mesajı duyurmaya yönelik tüm girişimleri de bundan sonra başlayacaktır.

Tardieu, Mani'nin ilahi mesajı aldığı yılın Kral Şapur'un hükümdarlık tacını taktığı yıla denk gelmesini ilginç bir şekilde yorumlamıştır. Ona göre bu durum yeni bir hükümdarlığın ve yeni bir peygamberliğin başlangıcına işaret eden bir yaklaşım ortaya koymak, dolayısıyla Mani'nin teolojik ve misyonik amacına hizmet etmek için kullanılmıştır. Mani'nin kendisine bildirilen ilahi mesajı içeren ilk kitabı olan *Şapuragan*'ı Kral Şapur'a ithaf etmesi de yeni başlamış olan hükümdarlığın, yeni ortaya çıkmış olan bu dine hizmet etmesini umduğu içindir.²⁸ Tardieu'nun bu varsayımı mantıklı görünmektedir. Mani'nin ilk kitabını kendi dilinde değil de yeni tahta geçen bu hükümdarın dilinde yazması ve ona ithaf etmesinin altında yatan neden açıkça devlet

²⁴ *Fihrist*, s. 399.

²⁵ *Fihrist*, s. 399.

²⁶ Günümüzde kullanılan takvime göre bu tarih Nisan ayının on dördüne denk gelmektedir.

²⁷ *Mani Codex*, s. 19.

²⁸ Tardieu, *age*, s. 10.

desteğini kazanmak istemesidir. Ancak günümüze ulaşan kaynaklarda Mani'nin bu tarihi bilinçli olarak seçip seçmediğine ilişkin kesin bir bilgi yoktur.

3. Elkasâi Topluluğu'ndan Ayrılışı ve Peygamberliğini İlan Edişi

Mani ikinci vahyi aldıktan hemen sonra kendisine bildirilen mesajın duyurulmasına ilişkin tebliğ hareketlerine başlamıştır. Pek çok kaynak onun bu amaç doğrultusunda, bağlı bulunduğu Elkasâi topluluğunu terk ettiğini belirtir. Buna karşın *Kodeks*, onun mezhebi hemen terk etmediğini, aksine mezhep içerisinde kalıp kendi inancı doğrultusunda bir reform gerçekleştirmek için çaba gösterdiğini ifade eden anlatımlara yer verir. Bunun altında büyük bir ihtimalle yirmi yılını beraber geçirdiği ve yakından tanıdığı mezhep üyelerini kendi tarafına çekme isteği yatmaktadır. Öğretinin yayılmasında, hâlihazırda bulunan Manihaist bir toplulukla işe başlamanın getireceği avantajlar göz önünde bulundurulduğunda, peygamberliğini ilk olarak kendi arkadaşlarına kabul ettirmeye çalışmış olması oldukça olağan görünmektedir.

Planladığı şekilde ilk tebliğini Elkasâi topluluğu üyelerine yapan Mani, ne yazık ki onlardan beklediği olumlu tepkiyi alamamıştır. Topluluk üyeleri ve özellikle de liderleri, Mani'nin çağrısına riayet etmedikleri gibi, onu Tanrı tarafından belirlenen ilahi kuralı saptırmaya çalışmakla suçlamışlardır. Bu durum, *Kodeks*'te yer alan ifadelere göre, önceleri topluluk içerisinde büyük saygı gören Mani için oldukça yıpratıcı bir süreci de beraberinde getirmiştir. Cemaatin ileri gelenleri Mani'nin durumunu görüşmek üzere bir heyet düzenlemişler ve ona topluluk kurallarını uygulamaktan neden yüz çevirdiğini sormuşlardır. Sayfaların eksik olması nedeniyle Mani'nin verdiği cevap sonrasında heyetin nasıl bir karar verdiğine ilişkin bilgi sahibi değiliz. Ancak daha sonraki sayfalarda kendisine bildirilenleri açıklayışının ardından Mani'ye karşı gerçekleştirilen fiziksel bir saldırıdan söz edilmektedir. Buna göre topluluk üyeleri tarafından sıkıştırılıp dövülen Mani, bir köşede çaresizlik içerisinde dua edip ağlarken ilahi ikizinin desteğiyle karşılaşmıştır. İkisi arasında geçen konuşma şu şekildedir:

İlahi İkizi: Üzülme ve ağlama!

Mani: Nasıl üzülmeğim? Çocukluğumdan beri aralarında olduğum bu dinin insanları şimdi değiştiler ve kendimi onların kurallarından ayırdığım için düşmanım oldular. Şimdi nereye gideyim? Bütün dinler iyiliğin karşısında. Ben bu dünyada yabancı ve yalnızım. Temizlenen, bedeni aşağılayan, şabatı uygulayan, içlerinde büyüdüğüm, korunduğum ve her daim sevgiyle anıldığım bu topluluk, beni diğer dinlerden daha iyi tanıyan, büyükleriyle ve sorumlularıyla bedenimin yetişmesine ilişkin her daim

irtibat halinde olduğum bu dinin insanları hakikati kabul edip bana bir yer vermedikten sonra bu dünyanın hükümdarları mı yoksa dinleri mi bu gizli ve anlaşılması zor ilkeleri duyduktan sonra beni kabul edecek? Kralların, dünyanın... din liderlerinin önünde nasıl konuşacağım? Görüyorsun ki onlar güçlü; zenginlikleriyle, otoriteleriyle ve maddesel yollarla yetki kullanıyorlar. Bense tüm bu konularda yalnız ve fakirim.

İlahi İkizi: Sen sadece bu dine değil, tüm insanlara, tüm okullara, tüm şehirlere, tüm bölgelere gönderildin. Bu umut senin aracılığınla her bölgeye, her ülkeye ilan edilecek ve açıklanacak. Bu yüzden şimdi yola çık ve dışarı git! Sana bildirdiklerimi tebliğ ettiğin her yerde koruyucun ve yardımcın olarak ben yanında olacağım. Bunun için endişelenme ve üzülme!²⁹

Bu diyalogda geçen ifadelerle göre, öğretisini açıklayışının ardından topluluk üyeleri tarafından verilen olumsuz tepki karşısında hissettiği çaresizlik, Mani'nin böyle bir sonuca karşı hazırlıklı olmadığını gösterir. Öyle görünüyor ki ilahi ikizinin, kendisine bildirilenleri tüm dünyaya tebliğ etmekle görevlendirildiğini söylemesine kadar Mani böyle bir şeye cesaret etmemiş; hatta belki bunu aklından bile geçirmemiştir. Bundan şöyle bir sonuç çıkarılabilir: Mani inandığı şeyi içinde büyüdüğü topluluğa açıklayarak onların desteğini kazanacak, yapılacak birkaç temel düzenlemeyle (vaftiz uygulamalarına son vermek gibi) toplulukta bir değişim süreci başlatacak ve bu sürecin mutlak yöneticisi olacaktı ki, zaten kendisi Elkasâi'ye ait uygulamaların tümünü reddetmiyordu. Bunları planlarken belki de en azından ilk etapta dünyaya açılmak gibi büyük hedefleri yoktu. Ancak beklemediği şekilde topluluktan kovulması onu yeni planlar yapmaya teşvik etti ve bu durum evrensel bir peygamber olarak ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Bu varsayımda elbette ki onun topluluğu terk edişinden sonraki hayatını da göz önünde bulunduruyoruz. Nitekim Mani her ne kadar öğretisinin temellerini Elkasâi topluluğu içerisinde atmış olsa da, bu öğretiyi asıl şekillendiren onun bu topluluktan ayrıldıktan sonra karşılaştığı olaylar, kültürler ve dinî gelenekler olmuştur. Bunda şüphesiz bir sonraki bölümde bahsedileceği üzere farklı bölgelere yönelik gerçekleştirdiği seyahatlerin etkisi büyüktür. Sonuç olarak görüldüğü gibi Mani, Elkasâi topluluğunu kendi isteğiyle terk etmemiş, yaşanan bu olaylar sonucu terk etmek zorunda kalmıştır.

Yaşadığı talihsiz olayların sonucunda Elkasâi mezhebini terk eden Mani, artık yeni bir öğretiyi vazeden yeni bir peygamber olarak ortaya çıkacak, buna dayanak olarak da ilahi ikiziyle geçirdiği vizyonları gösterecektir. Birunî'nin aktarımına göre, Mani peygamberliğin kendisine verilmesini kral Şapur için yazdığı *Şapuragan* isimli

²⁹ *Manichaeon Texts*, ss. 65-66.

eserin giriş kısmında bildirmiştir. Buna göre hikmet ve amel bir dönem Buda tarafından Hindistan'a, bir başka zaman Zerdüşt tarafından İran'a, bir başka zaman İsa tarafından Mağrib'e götürülmüş; içinde bulunulan zamanda ise kendisi aracılığıyla Babil'e gönderilmiştir.³⁰ Böylelikle kendisini bu üç din liderinin mesajlarını tamamlamaya gelen son peygamber olarak takdim eden Mani'nin bunu yapmasındaki temel amaç, oluşturduğu öğretinin evrensellik kazanmasını ve kendisinden önce var olmuş olan tüm dinlerin üzerinde bir konuma sahip olmasını istemesidir. Bunu başarabilmek adına bizzat kendisi öğretisini anlatmak ve buralarda yeni topluluklar kurmak için pek çok farklı bölgeye seyahatlere çıkmış; bunun yanı sıra dünyanın her tarafına misyonerlik faaliyetlerini yürütmeleri için müritlerini göndermiştir. Ona göre bu seyahatler, tanrının kendisine verdiği kutsal bir görevdir.

4. Mesajını Yayma Çabaları ve Misyon Hareketleri

Köln Mani Kodeksi, topluluk üyelerinden iki kişinin Mani ile birlikte topluluğu terk ettiğini ifade eder.³¹ Mani ve iki takipçisi Ktesifon'a, oradan da bu şehrin yakınlarında bulunan Naser adlı köye gitmişlerdir. Burada kendilerine Mani'nin babası da katılmıştır. Böylece Mani ile birlikte küçük bir topluluk oluşturan üç kişi, Manihaist öğretinin yayılmasına hizmet eden ilk Manihaist misyonerler olmuşlardır. Hareket noktası Naser Köyü olan Mani ve takipçileri, ilk ziyaretlerini İran'ın kuzey bölgesine gerçekleştirmişler ve kralın ikâmet ettiği Ganzak şehrine gitmişlerdir. Burası Mani'nin kendisini bir doktor olarak tanıttığı ve küçük bir kız çocuğunu iyileştirdiği yerdir. Mani aynı zamanda bu bölgenin mahalli yöneticilerinden birine beraberindekilerle birlikte kendi dinini kabul ettirmiştir.³²

İran'ın kuzey bölgesinde bir süre kalan Mani, sonrasında yönünü Hindistan'a çevirmiştir. Bu amaçla bölge kalaylarının taşındığı ticaret yolu boyunca seyahat ederek Basra Körfezi'nde yer alan önemli liman şehirlerinden biri olan Ferat'a ulaşmış; buradan da madenlerin Hindistan'a taşındığı deniz yolunu takip ederek İndus Nehri deltasındaki Deb şehrine varmıştır.³³ Bu seyahati muhtemelen Ferat'ta tanıştığı Oggias isimli zengin bir tüccarın gemisiyle gerçekleştiren Mani'nin, Hindistan içerisinde tam

³⁰ *El-Âsâr el-Bâkiye*, s. 181.

³¹ Söz konusu iki kişi *Kodeks*'de Simeon ve Abizachias, *Fihrist*'te ise Şamun ve Zakko olarak zikredilir. İsimlerdeki bu farklılaşma muhtemelen mevcut dillerdeki yazılış farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

³² *Manichaeen Texts*, s. 69.

³³ Tardieu, *age*, ss. 20-21.

olarak hangi sınırlara ulaştığını bilmiyoruz. Ancak günümüze ulaşan mevcut kaynaklardan anladığımız kadarıyla, en azından o zamanlar Kuşhan İmparatorluğu sınırları içerisinde yer alan Turan ve Makran şehirlerinin bulunduğu bölgeye kadar ulaştığı kesindir. Nitekim *Şapuragan* Hindistan'a gerçekleştirilen bu seyahatte Turan Şahı'nın beraberindekilerle birlikte Mani dinini kabul edişine ilişkin bir anlatıya yer verir. Bununla birlikte pek çok kaynak, Mani'nin Hindistan'daki misyon hareketinin Turan'da son bulduğunu belirtir. Buna göre Mani, Ardaşir'in ölüp yerine Şapur'un tahta geçtiği yıl Turan'dan yola çıkarak geldiği rotayı takip etmiş ve deniz yoluyla Ferat'a geri dönmüştür. Sonrasında ise Rew-Ardaşir'e (Pers şehri yakınlarında) yerleşmiş, buradan da Pers, Babil, Susiana ve Mesene'ye ziyaretler gerçekleştirmiştir.³⁴

Mani'nin ilk seyahatini neden Hindistan'a gerçekleştirdiğine yönelik çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bunlardan en önemlisi Mani'nin havari Thomas'tan esinlenerek bu ziyareti gerçekleştirdiğini öne süren görüştür. Buna göre Mani, kendisinden yaklaşık iki asır önce İsa tarafından yeni cemaatler oluşturmak üzere Hindistan'a gönderilen Thomas'ın güzergâhını takip etmiş, seyahati boyunca da bu güzergâh üzerinde dağılmış halde bulunan ve Thomas'ın öğretisini takip eden Hristiyan toplulukların üyeleriyle görüşmüştür. İddiaya göre Mani, Thomas'ın yaptığı bu yolculukla ilgili hikâyeyi bildiği için, kutsal görevini icra ederken onunla aynı rotayı paylaşmak istemiştir. Zaten bu seyahatin asıl amacı Thomas'ın izini sürerek onun oluşturduğu bu Hristiyan cemaatlerle iletişim kurmaktır.³⁵ Bu konudaki bir başka görüş ise, Mani'nin rotasını Hindistan'a çevirmesini Ganzak'ta kaldığı süre içerisinde kralın himayesini kazanamamış olmasına bağlar. Buna göre kraliyet himayesine yönelik umduğunu bulamayan Mani, farklı arayışlar içerisine girmiştir. Hindistan'a yaptığı seyahat de bu arayışın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.³⁶

Mani'nin, öğretisinin oluşum sürecinde Thomas'ın Hindistan'a yaptığı seyahati ayrıntılarıyla ele alan *Thomas'ın İşleri* adlı kitabı okumuş olma olasılığı ve buna ek olarak devlet desteğini kazanmaya yönelik sonraki yıllarda gerçekleştirdiği girişimler göz önünde bulundurulduğunda, Hindistan ziyaretinin nedenine yönelik ileri sürülen her iki yaklaşımda da doğruluk payı olması muhtemel görünmektedir. Mani bu noktada önce kralın desteğini kazanmak, ardından da elde ettiği bu devlet desteğiyle birlikte

³⁴ *Manichaeae Texts*, ss. 5-6.

³⁵ Tardieu, *age*, s. 21.

³⁶ *Manichaeae Texts*, s. 5.

planladığı seyahatlere çıkmak istemiş; ancak kendisini ve henüz yeni olan öğretisini devlet erkânına kabul ettirmenin zaman alacağını fark ettikten sonra planında değişiklik yaparak sonradan gerçekleştirmeyi hedeflediği Hindistan ziyaretini daha önce bir tarihe almış olabilir. Nitekim Ardaşir'in ölüp yerine Şapur'un tahta geçtiğini duyan Mani, büyük bir ihtimalle yönetimdeki bu değişiklik nedeniyle Hindistan seyahatine son vererek Babil bölgesine geri dönmüştür. Bu da planlarını mevcut durumlar karşısında yeniden düzenleyerek uygulayan Mani'nin devlet desteğini kazanma amacını daima birinci sırada tuttuğunu gösterir.

Netice itibariyle Mani, ilk misyon seyahatini Hindistan'a gerçekleştirmiş ve her ne kadar bir takım olumsuzluklarla karşılaşmış olsa da, uğradığı şehirlerde küçük Manihaist topluluklar kurmayı başarmıştır. Buradaki en önemli başarılarından biri ise, daha önce de bahsettiğimiz gibi, Turan Şahı'nı kendi dinine döndürmüş olmasıdır. Karşılaştığı insanlara yabancı oldukları yeni bir din getiren Mani, aynı zamanda onların dininde yer alan bazı gelenekleri kendi öğretilerine dâhil etmeyi de ihmal etmemiştir. Hindistan'da kaldığı süre boyunca o dönemlerde Kuşhan İmparatorluğu içerisinde en yaygın dini gelenek olan Budizm'den ve dolayısıyla da Hinduizm'den etkilenmiştir. Nitekim Biruni daha çok Hinduizm'i ele aldığı eseri *Tahkik*'de, Mani'nin yeniden doğuş öğretisini Hindu geleneğinden alarak kendi sistemine dâhil ettiğini belirtir.³⁷ Mani'nin doğduğu ve yetiştiği çevrede bu geleneğe ilişkin bir inançla karşılaşmış olma olasılığı oldukça düşüktür. Dolayısıyla Biruni'nin de belirttiği gibi Mani Hindistan'da geçirdiği süre içerisinde öğrendiği Hindu ya da Budist geleneğin bazı inançlarını kendi sistemi içerisine dâhil etmiş ve bu bağlamda öğretisini, karşılaştığı bu yeni uygulamalarla zenginleştirerek evrensel bir din oluşturma yolunda bir adım daha ileriye gitmiştir.

Mani, Hindistan dönüşü sonrasında gerçekleştirdiği Mesene ziyaretinde şehrin yöneticisi ve aynı zamanda da Şapur'un kardeşi olan Mirşah'la tanışmış ve onun dostluğunu kazanmıştır. Diğer kardeşi Feyruz sayesinde ise Şapur'la tanışma fırsatı yakalamıştır.³⁸ Mani'nin Şapur'la tanışmasını, hayatının dönüm noktalarından biri olarak tanımlamak mümkündür. Nitekim bu Sasani kralı Mani'nin devlet himayesi kazanma isteğine yönelik yegâne amacına ulaşmasını sağlamış; hatta hükümdarlığı süresince onun en büyük destekçisi olmuştur. *Fihrist*'te aktarılan bilgiye göre daha ilk

³⁷ Edward C. Sachau, *Alberuni's India: An English Edition With Notes and Indices*, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., London 1910, Vol. I, ss. 54-55.

³⁸ bkn. *Fihrist*, s. 399.

karşılaşmalarında Şapur'u kendisinin yüce bir insan olduğuna inandıran Mani, ondan arkadaşlarına ve kendisine ülkesinde onurlu bir yaşam imkânı sunulması ve istedikleri ülkeye gidebilmeleri için müsaade edilmesine yönelik ricada bulunmuş, Şapur da onun tüm bu isteklerine olumlu cevap vermiştir.³⁹ Böylece İran toprakları içerisinde hiçbir baskı altında kalmadan öğretisini yaymak için gerekli olan onayı da almış olan Mani'nin misyonik girişimleri yoğunlaşmıştır.

Mani kral Şapur'un desteğini kazanmak için dininin temel ilkelerini içeren bir kitap yazmış ve ona ithaf etmiştir. Kitabın tam olarak ne zaman yazılıp Şapur'a takdim edildiğini bilmesek de, bu olayın Şapur'la tanıştığı ilk yıllarda gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Mani sonraki yıllarda öğretisinin kesin kurallarını belirleyen farklı kitaplar da yazmış, öğrencilerini göndermek üzere pek çok farklı bölgeye yönelik misyon seyahatleri organize etmiş ve onları seyahatlere bu kitaplarla birlikte göndermiştir. İlk başlarda İran sınırları içerisinde gerçekleştirdiği misyonik girişimlerin ardından, öğretisini bir dünya dini olarak Sasani İmparatorluğu sınırları dışında da yaymaya karar vermiştir. Bu doğrultuda Veh-Ardaşir⁴⁰'den başlayarak Batıda Roma'ya açılan yolun ilk aşaması olan Palmira ve Mısır'a yönelik misyonik girişimler planlamış ve bunun için öğrencisi Addai'yi görevlendirmiştir. Addai takip ettiği rotada İskenderiye'ye kadar ulaşmış, gittiği yerlerde pek çok ibadet merkezi kurmuş, oluşturduğu topluluklar için liderler seçmiş ve böylece öğretinin Roma İmparatorluğu içerisinde yayılmasında büyük rol oynamıştır.⁴¹ Mani kuzeydoğuya ise Mar Ammo liderliğinde Abarşar (Nişabur)'a, Merv ve Kuşhan bölgesine kadar ulaşacak olan bir heyet göndermiştir.⁴² Part diline hâkim olan Mar Ammo, Partlıların anavatanı olan Horasan'a kadar ulaşmıştır. Horasan bundan sonraki süreçte Manihaizm'in kalesi ve Asya'daki uzak noktalara ulaşmada kalkış noktası olarak kullanılmıştır. Kendisi de Kuzeybatı'ya yönelerek daha önce kurulan toplulukları cesaretlendirmek için Beth

³⁹Nedim, Mani-Şapur karşılaşmasını şöyle aktarır: “Mani iki omzunda kandil varmışçasına bir nurla Şapur'un yanına girdi. Şapur onu bu halde görünce ne yüce bir insanla karşı karşıya olduğunu anladı. Mani onun gözünde iyice büyüdü. Oysa onu öldürmeye kararlıydı. Ancak onunla karşılaşınca heybetinden etkilendi ve gelişi amacını sordu. Mani ondan arkadaşlarına ve kendisine ülkesinde onurlu bir yaşam sunmasını ve istedikleri ülkelere gidebilmelerini sağlamasını istedi. Şapur onun tüm bu isteklerini kabul etti.” *Fihrist*, ss. 398-399.

⁴⁰Sasani İmparatorluğu'nda, Selevkiye ve Ktesifon şehirleri arasında, Dicle nehrinin sol tarafında kalan bir yerleşim yeri.

⁴¹Fattik'in de bu bölgede bir süreliğine faaliyetlerde bulunduğu belirtilir. bkn. *M II Texts*, ss. 7-8.

⁴²Bu heyette Ardavan Prensi, kâtipler ve bir de ressam yer almaktaydı. bkn. *M II Texts*, ss. 7-9.

Garmai'ye ve Adiabene'ye gitmiştir.⁴³ Yazdığı kitapların yanı sıra, çeşitli topluluk liderlerine yönelik öğretisini yayan ve güçlendiren mektuplar yazmayı da ihmal etmeyen Mani, oldukça yoğun geçen bu sürecin sonunda tanınmış bir din öncüsü olarak tarih sahnesindeki yerini almayı başarmıştır.

Mani'nin çeşitli bölgelerde kısa süre içerisinde oluşturduğu topluluklar, ilk bakışta karşılaştığı kitleler tarafından kolayca kabul edildiği izlenimi yaratabilir. Ancak yeni karşılaşılan bölge halkları ona sanıldığı gibi hemen kucak açmamışlardır. Mani bu süreçte anlattıklarına kulak asmayan, öğretilerini kabul etmeyen ve hatta inancını yaymaya yönelik faaliyetlerini kısıtlayan kitlelerle karşılaşmıştır. Onun bu süreçte yaşadığı zorluklar *Kefalaya*'da kendi ifadeleriyle aktarılır. Buna göre Mani, zorluklar karşısında yılmamış ve ilahi gücün ona verdiği destekle tanrı tarafından kendisine verilen emaneti insanlara açıklamaya devam etmiştir.⁴⁴

Bu noktada akla şöyle bir soru gelebilir: Şapur neden Mani'yi himayesine alarak öğretisini yayma konusunda ona destek olmuştur? Eğer Şapur Mani'nin getirdiği dini kabul etseydi bunu inancı gereği yaptığını düşünebilirdik. Ancak günümüze ulaşan kaynaklara göre Şapur, Mani dinini benimsememiştir. Bununla birlikte Turfan metinlerinde onun acımasız bir hükümdar olduğu, pek çok bölgede suçlu ve günahkâr olarak anıldığı, buna rağmen Mani ve taraftarlarına karşı son derece ılımlı tavır sergilediğini belirten ifadeler vardır.⁴⁵ Eğer Şapur gerçekten bahsedildiği gibi gaddar bir hükümdar ise o halde onu Mani'ye karşı yumuşatan ne olmuştur? Açıkçası bu soruların cevabını tam olarak bilmiyoruz. Bu konuda söyleyebileceğimiz buna ilişkin daha önce fikir ileri süren araştırmacılar gibi⁴⁶ Şapur'un siyasi gerekçeler nedeniyle Mani'yi desteklemiş olabileceğini ifade etmekten öteye gitmez. Şapur tüm yönlerde imparatorluğun sınırlarını genişletmek ve aynı zamanda onu içten güçlendirmek niyetindeydi. Mani bu amaç için oldukça uygun görünüyordu. Öğretisi içerisinde Budist geleneğe ilişkin öğeler barındırması açısından doğu bölgeleri için, Hıristiyan geleneğine ait öğelere sahip olması nedeniyle de batı bölgeleri için oldukça kabul edilebilir bir öğretiye sahip olan Mani, imparatorlukla resmi bir bağa sahip olursa aynı zamanda devleti temsil edecekti. Bu durum dolaylı da olsa Şapur'un amacına ulaşmasını

⁴³ Tardieu, *age*, s. 24.

⁴⁴ *Kephalaiia*, ss. 193-197.

⁴⁵ *M II Texts*, s. 12.

⁴⁶ Skjærvø, *age*, s. 27.

sağlayacağı için Mani'ye gösterdiği toleransın sebebi olabilir. Ancak aynı siyasi gerekçelerin sonraki iktidarın politik emellerine hizmet etmediği kesindir. Nitekim dininin yayılması için hiçbir desteği esirgemeyen krallık, aynı zamanda onun ölüm fermanını onaylayan bir otorite olarak kayıtlara geçmiştir.

Şapur Mani'ye sadece ülke toprakları içerisinde rahatça vaaz etme imkânı sunmamış; aynı zamanda onu kendi heyetine dâhil ederek onurlandırmıştır. Getirdiği dini hiçbir zaman benimsemese de, gittiği yerlerde herhangi bir olumsuzlukla karşılaşmaması için kendisine her türlü imkânın tanınmasına yönelik bölge yöneticilerine yazdığı resmi nitelikteki mektuplarla daima onun arkasında durmuştur. Ancak bu durum kraliyet heyetindeki bazı kişileri huzursuz etmiştir. Bunların başında da Kerdir gelmektedir. Kerdir, ateş tapınaklarının başrahibi ve aynı zamanda kraliyet meclisinde söz sahibi olan nüfuzlu bir din adamıydı. O dönemde devletin resmi olarak kabul ettiği bir din mevcut değildi. Zerdüştlük henüz bu statüyü elde etmemişti; ancak buna zemin hazırlayan süreç çoktan başlamıştı. Kerdir'in isteği, Zerdüştlüğü devlet dini haline getirmektir. Bu amaçla, Şapur'un yakın çevresinde yer alarak batıya gerçekleştirdiği tüm gezilerde ona eşlik etmiş, bu sırada da yeni fethedilen tüm eski İran şehirlerine elinden geldiğince ateşgedeler inşa ettirmiştir.⁴⁷ Mani de bu noktada kendi inancını kabul ettirebilmek için Kerdir'le aynı mücadeleyi vermiştir. Bu bağlamda öğretisini krala Zerdüştlüğün bozulmamış hali olarak tanıtmıştır. Nitekim kral için yazdığı *Şapuragan* isimli kitabında, Manihaist öğretiyi Zerdüştlüğün öğelerini kullanarak yansıtmaya yoluna gittiği görülmektedir.⁴⁸ Mani de Kerdir de Sasani İmparatorluğu içerisinde bir devlet dini oluşturmak için çok çaba harcamıştır. Her ikisi de mücadelelerini aynı dönemlerde, aynı kraliyet çevresi içinde ve aynı şartlar altında vermişlerdir. Bu bağlamda Sasanî fetihleri iki karşıt amaç için takip edilmiştir: Bir tarafta yabancılarla iletişim sonucu zayıflamış ve parçalanmış olan ortodoksiyi destekleme amacı güden Kerdir'in reformu; diğer tarafta ise merkezci bir heretik güç olan ve yalnızca yabancılarla iletişim sayesinde güçlenebilecek olan Mani'nin peygamberliği. Şapur dönemiyle bağlantılı bu iki vizyonerin ideolojik savaşında, siyasi gücü adım adım elde eden ve buna I. Behram zamanında tamamen hâkim olan kişi Kerdir olmuş; bunun sonucu olarak da Sasani İmparatorluğu Zerdüştlüğü resmi din

⁴⁷ G. Widengren, "Manichaeism and Its Iranian Background", *CHIR*, 1983, Vol. 2, s. 969.

⁴⁸ Skjaervo, *age*, s. 26.

olarak kabul etmiştir.⁴⁹ Bu durum aynı zamanda Mani'nin sonunu hazırlayan süreci de beraberinde getirmiştir.

5. Tutuklanması ve Ölümü

Mani, Şapur'un otuz yıllık hükümdarlığı boyunca serbestçe yaptığı misyon faaliyetleri sayesinde öğretisini Sasani İmparatorluğu içerisinde kalan tüm bölgelere ulaştırmış; bununla birlikte gerek kendi, gerekse öğrencileri tarafından gerçekleştirilen seyahatler aracılığıyla imparatorluğun sınırları dışında kalan pek çok bölgede de kendisine inanan topluluklar oluşturmayı başarmıştır. Bu anlamda Şapur dönemi Mani dininin tanınıp yaygınlaşmasındaki en parlak dönemdir. Nitekim Manihaist gelenek, Şapur'un ölümüyle zorlu bir sürece girecektir. Oluşturduğu toplulukların geleceğinin siyasi iradeye bağlı olduğunun farkında olan Mani, Şapur öldükten sonra vakit kaybetmeden tahta geçen yeni kral Hürmüz'le iletişime geçmiştir. Günümüze kadar ulaşan kaynaklar, Şapur'un oğlu Hürmüz'ün kral olmadan önce zaten Mani dinini benimsediğini bildirir. Bu durumda Hürmüz'ün Mani'ye karşı bir tavır alması mümkün gözükmemektedir. Hürmüz de babası gibi Mani'ye oldukça ılımlı yaklaşmış ve dinini özgürce yayabilmesi konusunda ona güvence vermiştir. Ancak bu durum uzun sürmemiştir. Hürmüz bir yıllık hükümdarlığın ardından, yakalandığı bir hastalık sonucu vefat etmiş ve yerine kardeşi Behram geçmiştir.

Behram'ın hükümdarlığının ilk yıllarında Mani'nin gerçekleştirdiği faaliyetlere yönelik herhangi bir müdahalede bulunulmamış, mevcut durum aynı şekilde devam etmiştir. Ancak saray bünyesinde bulunan rahipler sınıfının yönetim gücünü eline geçirmesiyle birlikte, devletin izlediği din politikasında kayda değer değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişikliklerin gizli kahramanı Kerdir'dir. İmparatorluğun sınırları içinde ve dışında, askerler tarafından asayiş sağlanan bölgelerde Zerdüştlüğün ve onun katı kurallarının yeniden kurulmasını sağlayan Kerdir, Zerdüştlüğün devlet dini olarak kabul edilmesi için Behram'ı yönlendirmiştir.⁵⁰ Behram'ın daha önceki Sasani yöneticilerinin aksine Mani'ye olan düşmanlığı da muhtemelen Kerdir'in bu yönlendirmeleri sonucu oluşmuştur.

⁴⁹ Tardieu, *age*, s. 27

⁵⁰ Tardieu, *age*, ss. 26-27.

Mani, Hürmüz'ün kısa hükümdarlığı döneminde Babil'e gitmiş ve Behram'ın hükümdarlığına kadar orada kalmıştır. Behram'ın hükümdarlığı döneminde ise Babil'i terk etmiş, Dicle Nehri boyunca oluşturduğu toplulukları ziyaret ederek Susiana Bölgesinin dört büyük şehrinden biri olan Hormiz-Ardaşir (Ahvaz)'e gitmiştir. Buradan Horasan'a, oradan da Kuşhan bölgesine geçmeyi planlamıştır. Ancak bu amaçla çıktığı yolda hükümdar güçleri tarafından durdurulmuş ve ülkeden çıkışı yasaklanmıştır. Bunun üzerine Hormizd-Ardaşir üzerinden Mesene'ye dönmüş ve oradan da nehir yoluyla Ktesifon'a gitmiştir.⁵¹ *Vaazlar Kitabı* Mani'nin, Ktesifon yolundayken kendisini bekleyen akıbeti sezdiğini ve öğrencilerini bu konuda uyardığını bildirir: "Bana bakın ve doyun çocuklarım. Çünkü fiziksel olarak sizden ayrılacağım."⁵²

Behram'ın tahta gelmesiyle birlikte Mani'nin Babil'i terk ederek Horasan'a doğru yola çıkması, bazı araştırmacılara göre Mani'nin ülkeden kaçmak için yaptığı planın bir parçasıdır. Buna göre Mani bu yeni kralın kendisine düşmanca yaklaşacağını önceden sezmiş ve kendini güvence altına almak için ülkeyi terk etmek istemiştir.⁵³ Bu durumda askerler tarafından ülkeden çıkışına izin verilmeyen Mani'nin dönüş yolunda gerçekleştireceği seyahatler, onun son seyahatleri olacaktır.

Ktesifon'a giderken öğrencilerini sonunun yaklaştığı konusunda uyaran Mani, buradan Pargalia'ya geçmiş ve Pargalia'da Baat isimli yerel bir yöneticiyle tanışmıştır. Baat bu karşılaşmayı takiben onun dinini benimsemiştir. Buradayken kraldan Baat'la birlikte Belapat'a gelmesi yönünde emir alan Mani, bunun üzerine yola çıkarak Baat'la birlikte Holassar'a⁵⁴ gitmiştir. Kral ikisinin birlikte gelmesini emretmesine rağmen Baat Mani'yi Belapat'a yaklaştıklarında terk etmiştir. Tardieu, Baat'ın Mani'ye en azından Gaukhai'ye (Cukha) kadar eşlik ettiğini belirtir.⁵⁵ W.B. Henning ise, emri altında çalışanlardan biri olan Baat'ın, Mani'nin dinine geçmesinin Behram'ı kızdırdığını ve Mani'yi bu nedenle huzuruna çağırıldığını ifade eder.⁵⁶ Nitekim Behram Mani'ye neden

⁵¹ Tardieu, *age*, s.28.

⁵² *Homilies*, s. 44.

⁵³ Widengren, *agm*, s. 971.

⁵⁴ Dicle'ye dökülen Diyala Nehri üzerinde kurulu bir şehir. *Manichaean Texts*, s. 81.

⁵⁵ Tardieu, *age* s. 27.

⁵⁶ W.B. Henning, "Mani's Last Journey", *BSOAS*, University of London, 1942, Vol. 10, No. 4, ss. 944-945.

Baat'la birlikte gelmediğini sormuş ve Baat'ın devlet dinini bırakıp onun dinini kabul etmesine tepki göstermiştir.⁵⁷

Mani sonunda Abzakhuya, Kustai ve tercümanı Nuhzadag eşliğinde Pazar günü Belapat şehrine ulaşmıştır. Hükümdar güçleri bu küçük grubu vakit geçirmeden kralın sarayına götürmüştür. Behram'ın huzuruna çıkarılmadan önce, Kerdir krala hizmet eden konsey üyeleriyle Mani'nin durumu hakkında istişare etmiştir. Kendisine rakip olarak gördüğü için Mani'ye karşı büyük düşmanlık besleyen Kerdir, saraydaki nüfuz sahibi kişilerle yakın ilişki kurmuş ve onlarla birlikte Mani'ye yönelik suçlamalar içeren bir metin oluşturmuştur. Suçlamalar krala ulaşmadan önce muhtemelen saray içerisindeki rütbe sırasına göre çeşitli saray mensuplarına, onlar aracılığıyla da av partisinden yeni dönmüş olan ve henüz yemek masasında oturan krala bildirmiştir. Suçlamaları duyan kral, yemeğini bitirdikten sonra Mani'nin yanına gitmiş ve ona hoş olmayan sözlerle seslenmiştir.⁵⁸ Henning tarafından tercüme edilen Orta Farsça bir fragmana göre Mani ile Behram arasında şöyle bir konuşma geçmiştir:

Behram: Hiç hoş gelmedin!

Mani: Neden? Yanlış olan ne yaptım?

Behram: Senin bu bölgeye gelmene izin vermeyeceğime ant içtim. Ne istiyorsun? Ne savaşıyor ne de avlanıyorsun. Belki hekimlik yapabilirsin ama sen onu bile yapmıyorsun.

Mani: Size kötü hiçbir şey yapmadım. Ailenize ve size her zaman güzel şeyler yaptım. Size hizmet eden sayısız kişiyi şeytanlardan ve büyücülerden kurtardım. Çoğunun hastalıklarının uçup gitmesini sağladım, çeşitli hummalarını defettim ve ölmek üzere olan pek çoğunu hayata döndürdüm...⁵⁹

Maniheist Vaazlar Kitabı ise söz konusu diyalogu şöyle nakleder:

Behram: Tüm bunları kimden öğrendin?

Mani: Beni herkese sor! Çünkü ben bu sahip olduğum bilgiyi herhangi bir öğretmenden, bir insandan almadım. Sahip olduğum tüm bilgileri meleği aracılığıyla Tanrı'dan aldım. Bilgi bana gerçekten Tanrı tarafından gönderildi. Bunu senin krallığına iletmeliyim. Çünkü bu dünya yanlış yola sapmış ve hataya düşmüş. Hata içinde Tanrı'nın vahyinden yüz çevirmiş. Fakat ben bu kalabalığın ruhlarını cezadan kurtaracak ve Tanrı'nın bana vahyettiği doğru yola iletecek olan kişiyim.

Behram: Sen kimsin ki Tanrı tüm bunları sana bildirdi? Tüm bu bölgenin hükümdarları bizken neden bize bildirmedin?

⁵⁷ *Homilies*, s. 46.

⁵⁸ *Homilies*, s. 46; Henning, "Mani's Last Journey", s. 971.

⁵⁹ Henning, "Mani's Last Journey", s. 971.

Mani: Tanrı yetkiye sahip olan tek kişidir... Bana ne istersen onu yap fakat ben yine de senin karşında doğruları söyleyeceğim. Kral Şapur beni korudu ve bütün soylulara benim adıma şunları söyleyen mektuplar yazdı: “Ona göz kulak olun ve yardım edin. Kimse ona karşı hata yapmasın.” Kral Şapur’un beni korumaları için tüm bölge soylularına yazdığı mektuplardaki ifadeler önünde. Şapur’dan sonra Kral Hürmüz de beni aynı şekilde korudu. Bana karşı çıkan tek kişi sensin...⁶⁰

Böylelikle artık kaybedecek bir şeyi olmayan Mani Behram’a, davranışlarının kendisini her yönüyle destekleyen babası Şapur ve kardeşi Hürmüz’le çelişki içerisinde olduğunu söylemiş, bunu kanıtlamak için Şapur’un kendisine hitap eden mektuplarını örnek göstermekten kaçınmamıştır. Ancak yaptığı konuşmayla kendisine öfke dolu olan kralı ikna etmeyi başaramamıştır. Nitekim Mani ve Behram arasında yaşanan bu olay, Behram’ın Mani’nin tutuklanmasına dair verdiği emirle son bulmuştur. Kralın kararı üzerine elleri, ayakları ve boynu zincirlenen Mani hapisaneye atılmış ve 19 Ocak’tan 14 Şubat’a ya da başka bir düşünceye göre 31 Ocak’tan 26 Şubat’a kadar zindanda kalmıştır.⁶¹ Bununla birlikte tutuklu olduğu süre boyunca öğrencileriyle görüşmesine izin verilmiştir. Ölümünün yakın olduğunu hisseden Mani, zindanda kaldığı süreyi öğrencilerine talimatlar vererek geçirmiştir. Sonunda açlığa ve çileye daha fazla dayanamamış ve 26 günlük tutukluluğun ardından Şahrevar ayının dördüncü günü vefat etmiştir.⁶² Kesin ölüm tarihiyle ilgili mevcut kaynaklar arasında anlaşmazlık söz konusudur. Bazı kaynaklara göre 274, bazı kaynaklara göre ise 276 ya da 277 yıllarında öldüğü iddia edilmektedir. Mani vefat ettiğinde 60 yaşlarında idi.⁶³

İslami kaynaklar, Mani’nin ölümüyle ilgili birbirinden oldukça farklı hususlardan bahsederler. Bunların hepsi, Mani’nin Behram tarafından öldürüldüğü konusunda hemfikirdirler. Ancak onun ölümüne neden olan olaylar birbiriyle paralellik göstermez. Yakubî’ye göre Mani’nin ölüm sebebi, onun Behram’ın huzurunda Kerdir’le girdiği tartışma sonrasında Kerdir’in delilleriyle ona üstün gelmesidir. Behram tarafından ölüm cezasına çarptırılan Mani hapse atılır ve orada ölür.⁶⁴ İbn Hazm, Mani ile Kerdir arasında geçen tartışmanın konusunun, Mani’nin evlilikleri yasaklayarak yeni nesilleri sona erdirmek ve ışığa karanlıktan kurtulmak için yardım ederek bedenlerdeki ruhları özgürleştirmek istemesi olduğunu ifade etmiştir. Mani’nin iddia ettiği bu inanç

⁶⁰ *Homilies*, ss. 47-48.

⁶¹ Widengren, *agm*, s. 971.

⁶² Widengren, *agm*, s. 972.

⁶³ Tardieu, *age*, s. 30.

⁶⁴ Yakubî, *Tarih el-Jaqubî*, Brill Publishing House, Leiden 1883, s. 181.

karşısında ikna olmayan Kerdir, öyleyse ilk özgürleştirilen ruhun Mani'ninki olması gerektiğini söylemiş ve Mani Behram'ın emriyle öldürülmüştür.⁶⁵ Birûni ise, Mani'nin öğrencilerinden birinin kaleme aldığı bir risalede onun, cinlerin musallat olduğu hükümdarın bir yakınını iyileştireceğini söylemesi, ancak bunda başarılı olamaması üzerine öldürüldüğünü ifade etmiştir.⁶⁶

Mani'nin ölümünün ardından cesedinin ne yapıldığına ilişkin pek çok rivayet vardır. Yakubî, öldükten sonra kafasının koparılarak vücudunun çamurla doldurulduğunu belirtir.⁶⁷ Taberî Behram'ın, Mani'nin derisini yüzdürüp içini samanla doldurduğunu ve cesedini bu şekilde Cundi Şapur şehrinin kapısına astırıldığını söyler.⁶⁸ Nedim'e göre ise vücudu iki parçaya bölünüp şehrin iki kapısına asılmıştır.⁶⁹ Sonuç olarak hangi şekilde olursa olsun, Mani'nin cesedine iyi muamele edilmediği ortadadır.

B. MANİ'NİN KİTAPLARI

1. Kendi Yazdığı Kitaplar

Mani getirdiği dinin esaslarını kitaplar aracılığıyla insanlara ulaştırmıştır. Bizzat kendi kaleme aldığı eserler, oluşturduğu öğretinin uzun süre muhafaza edilmesinde ve çok daha büyük kitlelere ulaşmasında hayati bir rol oynamıştır. Öğretisinin kısa sürede çok büyük bir coğrafyaya yayılması misyon hareketlerine verdiği önemle birlikte yazdığı kitapların talebeleri aracılığıyla uzak bölgelere ulaştırılması ve çeşitli dillere tercüme edilmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Ancak her fırsatta kitaplarının önemine büyük bir vurgu yapan Mani'nin hiçbir kitabı orijinal haliyle günümüze ulaşmamıştır. Sadece çok az bir kısmı farklı kaynaklar içerisinde korunmuştur.

İran Edebiyatı'nda önemli bir yere sahip olan Mani, Süryanice olarak kaleme aldığı eserlerin İran dilini kullanan dinleyicilere ulaşabilmesi amacıyla köklü bir reforma imza atmış, Süryani alfabesini İran diline uyarlayarak yeni bir yazı sistemi oluşturmuştur. Bu bağlamda, yazıların yorumlanmasında ve metinlerin kopyalanmasında büyük karışıklık ve anlam belirsizliğine yol açan ve on üç harften oluşan Pehlevî alfabesini terk ederek

⁶⁵ Gulam Haydar Asi, *İslam'ın Diğer Dinlere Bakışı: İbn Hazm'ın Kitâbü'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal Eseri Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İbrahim Hakan Karataş, İnsan Yayınları, İstanbul 2005, s. 229.

⁶⁶ *El-Âsâr el-Bâkiye*, s. 182.

⁶⁷ Yakubî, *age*, s. 181.

⁶⁸ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberî Tercemesi*, Can Kitabevi, Konya 1973, s. 204.

⁶⁹ *Fihrist*, s. 407.

yerine yirmi iki harflik Süryani alfabesini kullanmıştır. Süryanicede bulunmayan bazı İran seslerini ifade edebilmek içinse oluşturduğu alfabeyle birkaç harf ve vurgu imi eklemiştir. Sonuç olarak anlaşılması zor olan resmî yazı dilinin yerine herkes tarafından kolaylıkla anlaşılabilir konuşma dilini etkinleştirmeye çalışan Mani, böylelikle İran dilinin telaffuz edildiği şekilde yazılabilmeye imkân sağlamıştır. Yapılan reform sonucu ortaya çıkan ve *Mani Alfabeti* olarak adlandırılan bu araç çok pratik ve anlaşılır olması nedeniyle kısa sürede yaygınlaşarak tüm İran dillerinde (Partça, Farsça, Soğdca, Toharca) ve Eski Uygurca metinlerinde kullanılmıştır.⁷⁰ Sağdan sola doğru yazılan Mani Alfabeti'ne ait harfler ve bu alfabeyle yazılmış bir metin örneği aşağıda gösterilmiştir:

ⲗ	ⲕ	ⲙ	ⲛ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	Ⲍ	ⲍ
lamadh	kaph	yudh	teth	heth	zain	waw	he	dalath	ghamal	gamal	beth	alaph
l	k	y	ṯ	h	z	w	ḥ	d	gh	g	b	'
Ⲏ	ⲏ	Ⲑ	ⲑ	Ⲓ	ⲓ	Ⲕ	ⲕ	Ⲍ	ⲍ	Ⲏ	ⲏ	Ⲑ
taw	shin	rish	qaph	jain	sadhe	pe	ayin	semkath	nun	mim	dhalath	
t	š	r	q	j	s	p	'	s	n	m	ḏ	

Resim I⁷¹



Resim II⁷²

Mani'nin kanonik kitaplarının listesi günümüze ulaşan çeşitli Manihaist kaynaklarda yer almaktadır. *Manihaist Çin Kitabı (Chinese Compendium)* bu kitapları

⁷⁰ Tardieu, *age*, s. 33.

⁷¹ Manichaean Script, t.y., Kaynak: <http://www.omniglot.com/writing/manichaean.php>, (Erişim Tarihi: 5 Kasım 2013).

⁷² Digitales Turfan Archiv, t.y., Kaynak: <http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/index.html>, (Erişim Tarihi: 8 Kasım 2013).

Çince isimlerle zikreder. *İlahiler Kitabı* 'nda ve *Kefalaya*'da ise kitaplar farklı özellikleri ön plana çıkarılarak konu edilir. Bu bağlamda kitaplar *İlahiler Kitabı* 'nda hangi kitabın hangi sıkıntıya ya da hastalığa iyi geldiği açıklanarak sıralanırken *Kefalaya*'da ise inananlara birer armağan şeklinde sunulularak listelenir:

Sizin için yazdığım bu önemli yazılar Işık'ın Babası tarafından size sunulan birer armağandır. *Hayat İncili* Elçi'nin armağandır. *Hayat Hazinesi* İhtişam Sütunu'nun armağandır. *Risaleler (Pragmateia)*, *Sırlar Kitabı* ve *Devler Kitabı*: Bu üç kutsal kitap Işık İkiz'inin tek bir armağandır. Ve zaman zaman sizin için yazdığım *Mektuplar* benim ikramım ve armağanımdır. Bu size hayırlı ağaçtan verdiğim hayırlı bir meyvedir. Şimdi siz sevdiklerim! Şükredin ve Işık'ın Babası tarafından verilen bu hayırlı yazıları tasdik edin. Onları kalbinizin içine alın ve onlara inanın. Onları hafızanıza kaydedin. Çünkü sizler onlar sayesinde sonsuz hayatı (elde edeceksiniz)...⁷³

Mani'ye ait kitapların tam olarak ne zaman kanonik bir düzenlemeye tabi tutulduğu bilinmemektedir. Ancak ondan kalan yazılı mirasın kanonik bir külliyat halinde sunulmasına yönelik en açık bulgu Medinet Madi'de ortaya çıkarılan ve Koustaios'a atfedilen bir metin içerisinde yer alır. Mani'nin kâtibî olarak görev yaptığı düşünülen Koustaios, *Vaazlar Kitabı* içerisinde yer alan "Büyük Savaş Üzerine Vaaz" isimli metinde efendisine ait kitapları listelemiştir. Buna göre Mani yedi kanonik kitap yazmıştır:

- 1) Hayat İncili
- 2) Hayat Hazinesi
- 3) Risaleler (Pragmateia)
- 4) Sırlar Kitabı
- 5) Devler Kitabı
- 6) Mektuplar
- 7) İlahiler ve Dualar⁷⁴

Manihaist kanon içerisinde yer alan kitapların, çevrildikleri dilin özelliklerine göre farklı biçimlerde isimlendirildiği görülmektedir. Bunda şüphesiz Manihaist geleneğin, tercümeleleri özel isimler de dâhil olmak üzere bütünlük sağlayacak şekilde yapılmasını benimseyen bir yaklaşım içerisinde olmasının rolü büyüktür. Bu doğrultuda bazı kitapların isimleri sahip olduğu anlamı koruyarak yeni dile tamamen çevrilmiş,

⁷³ *Manichaeen Texts*, s. 154.

⁷⁴ bkn. *Homilies*, s. 25.

bazılarının isimleri ise aynı kalmış ancak yeni dilin özelliklerine göre söyleniş itibarıyla değişikliğe uğramıştır. Kanonik kitapların çevrildikleri dillerde aldıkları isimler aşağıda açık bir şekilde görülebilir:

Türkçe	Orta Farsça⁷⁵	Kıptice	Çince
Hayat İncili	Evangelion	Euaggelion	Ying-lun
Hayat Hazinesi	Zindagān	Thēsauros	Hsin-t'i-ho
Risaleler	Pragmateia	Pragmateia	Po-chia-ma-ti-yeh
Sırlar Kitabı	Rāzān	mMustērion	A-lo-tsan
Devler Kitabı	Kawān	nGigas / nCalashire	Chü-huan
Mektuplar	Diwan	Epistolaue	Ni-wan
İlahiler ve Dualar	Afrin	mPsalmos, nShlel	A-fu-yin

Şekil I: Farklı dillerde aldıkları isimlere göre Manihaist kanon.

Manihaist Çin Kitabı'nda ve *Vaazlar Kitabı*'nda bu yedi kanonik kitaba ek olarak sunulan bir de *Resim Kitabı* vardır. Bu kitap, isminden de anlaşılacağı üzere diğer kitaplar içerisinde yer alan öğretilere yönelik sahnelerin resimlerle canlandırıldığı bir kitaptır. Buradaki amaç muhtemelen kitaplardan edinilen bilgilerin resimler sayesinde pekiştirilmesini sağlamaktır. Bunun yanı sıra Mani öğretisinin özellikle okur-yazar olmayanlar arasında yaygınlaştırılmasında önemli bir yere sahiptir.

Yukarıda belirttiğimiz yedi kanonik eser ve buna ek olarak sunulan *Resim Kitabı*'nın dışında, Mani tarafından yazılan bir başka kitap daha vardır. O da Sasani Kralı Şapur'a ithâfen yazılan *Şapuragan*'dır. Mani *Şapuragan* dışındaki kitaplarını Aramice'nin doğu lehçesiyle yazmıştır. *Şapuragan* ise Orta Farsça olarak kaleme aldığı tek eserdir ve Mani öğretisinin bir özeti olarak değerlendirilir. Mani'nin bu kitabı yazmasındaki amaç, kralın desteğini kazanmak ve oluşturduğu bu yeni dini halka duyurma faaliyetlerinde herhangi bir engelle karşılaşmamaktır. Mani'nin bu noktada iki

⁷⁵ Sasaniler döneminde konuşulan İran dilidir. Pehlevîce olarak da adlandırılır. Daha geniş bilgi için bkn. *Wikipedia*, t.y., "Middle Persian", Kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/Middle_Persian, (Erişim Tarihi: 8 Temmuz 2014)

önemli kazanımı olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, *Şapuragan* sayesinde amaçladığı gibi kralın desteğini kazanmış ve dini yayma faaliyetlerinde özgürce hareket edebilme şansı yakalamıştır ki bu muafiyet daha yolun başında olan Mani'nin kendini halka tanıtmaya ve kabul ettirmesinde ona çok önemli kapılar açmıştır. İkincisi ise *Şapuragan*'ın öğretinin halkla ilk buluşmasında ve bu yeni dinin benimsenmesinde oldukça önemli bir rol oynamış olmasıdır. Sonuç olarak *Şapuragan* kısa sürede pek çok çevre tarafından tanınan bir eser olma konumuna yükselmiştir.

Burada üzerinde düşünülmesi gereken bir durum ortaya çıkar. Doğu Manihaist kaynaklarda oldukça öne çıkan bir eser olan *Şapuragan* neden kanonik kitaplar içerisine dâhil edilmemiştir? Batı Manihaist kaynaklar, içerisinde Mani'nin diğer kitaplarına ilişkin pek çok bilgiyi barındırırken neden *Şapuragan*'dan bahsetmemiştir? Açıkçası buna ilişkin kesin bir bulguya sahip değiliz. Ancak bu durumu açıklamaya yönelik bazı fikirlerin ortaya atıldığını görüyoruz. Konuya ilişkin bir görüş *Şapuragan*'ın kanonik listeye dâhil edilmemesinin nedenini yazım dilinin diğerlerinden farklı olmasına bağlar. Bu bağlamda Mani'nin eserlerini kanonikleştirmeye sorumlu olanlar Mezopotamya Manihaistlerinin ilk ya da ikinci kuşağıdır ve ana dilleri Süryanice'dir. Dolayısıyla Orta Farsça olarak kaleme alınan *Şapuragan*'ın yazıldığı dile hâkim olmamaları nedeniyle onu listenin dışında tutmuşlardır.⁷⁶ Başka bir görüş, *Şapuragan*'ın kasıtlı olarak listenin dışında tutulduğunu ileri sürer. Buna göre Şapur her ne kadar Mani'ye dostça muamele etmiş olsa da, sonrasında yine bir Sasani kralı olan Behram, Mani ve taraftarlarına yönelik düşmanca bir tutum sergilediğinden Sasani kralları Mani cemaatinin aktif düşmanları haline gelmiştir. Buna bağlı olarak da bir Sasani kralı için yazılmış olan *Şapuragan* artık hiçbir amaca hizmet etmemektedir. Dolayısıyla Mani cemaatinin başında bulunanlar oluşturulan kanonik listede *Şapuragan*'a yer vermemiştir.⁷⁷ Bir başka görüşe göre ise Kıptîce metinlerde yer alan kanonik listelerde *Şapuragan*'a neden yer verilmediğini anlamak kolaydır. Süryaniceden çevrilmiş metinlerden oluşan Kıptî literatür, Orta Farsça olarak yazılmış bir eseri yazım dilinin farklı olması nedeniyle listeye dahil etmemiş olabilir. Ancak burada anlaşılması zor olan şey, kaynağı İran dillerinde yazılmış metinler olan *Manihaist Çin Kitabı*'nda yer alan kanonik listede neden *Şapuragan*'a yer verilmediğidir. Doğu Manihaist kaynakların içerisinde bu

⁷⁶ Nicholas J. Baker-Brian, *Manichaeism: An Ancient Faith Rediscovered*, T&T Clark, London 2011, s. 67.

⁷⁷ Tardieu, *age*, s. 47.

kitabın özel bir yere sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Bu durumda *Çin Kitabı*'nın Babil kilisesinin değiştirilemez resmî listesini tekrarladığı düşünülebilir.⁷⁸ Ortaya atılan bu farklı görüşler bizi kesin bir sonuca götürmese de, kitabın kanonik listeye dâhil edilmemesinin nedenini yazım dilinin farklılığında aramak kanaatimizce de oldukça yerinde bir yaklaşımdır. Bunun yanı sıra kitabın belli bir kişiye ve amaca yönelik olarak yazılmış olması, onu tüm insanlara hitaben yazılmış diğer kitaplar arasında bir nevi sınırlandırmaktadır. Bu durum da kitabın listenin dışında tutulmasını etkileyen bir faktör olabilir.

a. Hayat İncili

Orta Farsça'da *Evangelion* olarak ifade edilen *Hayat İncili*, Mani külliyyatının en başında yer alır. Mani, Süryanice olarak kaleme aldığı bu kitabı yirmi iki harften oluşan Süryani alfabesine istinaden yirmi iki bölüme ayırmıştır. Her bir bölüm alfabetik sırayla (alaf'tan tav harfine kadar) bu alfabenin harfleriyle başlar.⁷⁹

Hayat İncili, Manihaist misyonerlerin seyahatleri boyunca yanlarında taşıdıkları temel eserdir. Mani henüz hayattayken kendisi tarafından oluşturulan toplulukların konuğuğu dillere çevrilmiştir.⁸⁰ Zaman içerisinde Mezopotamya'dan batıda sırasıyla Mısır, Kuzey Afrika ve Güney Avrupa'ya, doğuda ise ipek yolu boyunca Merkez Asya içlerine ve son olarak Çin'e kadar yayılmış ve Manihaist öğretinin bu çevrelerde benimsenmesine hizmet etmiştir.

Bu kitaba ait üç bölüm, *Köln Mani Kodeksi* içerisinde muhafaza edilerek günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan birincisi, bir çeşit başlangıç konuşmasıdır. Burada Mani'nin bir dizi kendini tanıtıcı açıklamaları ve evrensel kurtuluş sürecindeki rolü ve başarısı özetlenmiştir. Burada, kendisini İsa Mesih'in havarisi olarak tanıtan Mani, Hakikatın Babası tarafından kendisine verilen peygamberliğin delillerini sunar. Aynı zamanda kendisinin hakikati ortaya çıkaran kişi olduğunu iddia eder. Mani'ye göre, diğer dinî geleneklerde hakikat yoktur. Diğer dinlerin kurucuları bu hakikati yazılı olarak kaydetmedikleri için öğretileri zamanla çarpıtılmıştır.⁸¹

⁷⁸ G. Haloun. W. B. Henning, "The Compendium of the Doctrines and Styles of the Teaching of Mani, The Buddha of Light", *Asia Major*, 1952, Vol. 3, s. 209.

⁷⁹ Tardieu, *age*, s. 35.

⁸⁰ Tardieu, *age*, s. 36.

⁸¹ bkn. *Mani Codex*, s. 53.

Köln Mani Kodeksi'nde yer alan ikinci bölümde Mani, kendisine vahiy aracılığıyla verilen sırlardan bahseder. Bu doğrultuda görevinin kendisine vahyedilene tüm dünyaya duyurmak olduğunu bildirir. Üçüncü bölümde ise bu vahiyleri, içinde büyüdüğü vaftizci topluluğun bir üyesiyken ikizi olarak adlandırdığı bir melek tarafından aldığını ifade eder.⁸²

Kendisini İsa Mesih'in havarisi olarak tanıtan Mani, Hıristiyanların sahip olduğu İncillerin arasında kendi İncil'ini ön plana çıkararak hakikati bildiren tek İncil olarak kendisinininkini kabul ettirmeyi amaçlamıştır. Widengren, Mani'nin sadece tek bir İncil'e sahip olduğu düşüncesindedir. O da Tatian tarafından derlenen ve onun yaşadığı dönemde Süryanice konuşan Hıristiyanlar arasında en önde gelen *Diatessaron*'dur. Tatian bu İncil'i diğer dört incili birleştirip yorumlayarak elde etmiştir.⁸³ Tardieu ise Mani İncili'ni *Yeni Ahit*'in bir uyarlaması olarak görür. Ona göre nasıl ki *Yeni Ahit*, *Eski Ahit*'teki eski peygamberlikleri İsa'ya göre yeniden yorumladıysa; Mani de İncil'inde, kendi sistemi çerçevesinde *Yeni Ahit*'i yeniden yorumlamıştır.⁸⁴

b. Hayat Hazinesi

Mani'nin en önemli ikinci kitabı olan *Hayat Hazinesi*, isim olarak Sabiilerin kutsal kitabı *Ginza* (Hazine) ile benzerlik gösterir. *Hayat Hazinesi*'nin kendi içerisinde en az yedi farklı kitap içerdiği söylenir. Bu kitaba ait üç metin sonraki yazarlar aracılığıyla dolaylı yollarla günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan ilki Biruni'nin *Tahkik* isimli kitabı içerisinde yer alırken, diğer ikisi Augustine⁸⁵'nin eserleri içerisinde muhafaza edilmiştir. Kitabın ana konusu, Mani'nin kozmogonik öğretisindeki unsurların izahına dayanır. Tardieu'ya göre *Hayat Hazinesi*, savunmacı bir yaklaşımla Manihaist teolojiiyi sistematik bir biçimde ele alan ilk açıklamadır.⁸⁶

Augustine'in Manihaist bir Öğretmen olan *Felix'e Cevabı*'nda yer alan ilk metin, *Hayat Hazinesi*'nin içerisinde bulunan yedi kitabın ikincisinden aktarılmıştır. Bu metinde; kendi ihmalkârlıkları yüzünden ilahi emirlere uymayanların, kendilerini

⁸² bkn. *Mani Codex*, s.55.

⁸³ Widengren, *age*, s. 77.

⁸⁴ Tardieu, *age*, s.36.

⁸⁵ Hıristiyan kilise babalarından biri olan Augustine, Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Mani Dini'ni benimsemiş ve dokuz yıl bu dini geleneğe bağlı kalmış; Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra ise eserlerinde Manihaist inancı ağır bir şekilde eleştirmiştir. Daha geniş bilgi için bkn. *Wikipedia*, t.y., “Augustine of Hippo”, Kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/Augustine_of_Hippo, (Erişim Tarihi: 8 Temmuz 2014).

⁸⁶ Tardieu, *age*, s.38.

kontrol edemeyenlerin ve kendilerine kurtarıcı tarafından verilen hukuku uygulamayı reddedenlerin ruhlarının pislikten temizlenmediği ifade edilir.⁸⁷

Augustine'in *İyi'nin Tabiatı Üzerine* isimli eserinde yer alan ikinci metin ise yedinci kitaptan aktarılmıştır. Bu metinde karanlık güçler içerisinde hapis kalan Hayat Ruhunun kurtarılmasına yönelik süreç ele alınır. Bu bağlamda Yaşayan Ruh'un kurtuluşunu sağlamakla sorumlu olan Üçüncü Elçi'nin, ilahî güçlerini ortaya çıkarışı ve bu güçleri farklı şekillere dönüştürerek kötü arkonlara karşı bir araç olarak kullanışı anlatılır.⁸⁸

Bunların dışında *Kefalaya*'da, Mani'nin bir öğrencisiyle iyi bir Dinleyici'nin kaderi üzerine yaptığı soru-cevap şeklinde seyreden bir söyleşi esnasında *Hayat Hazinesi*'nden bahsettiği bildirilir. Buna göre, Mani *Hayat Hazinesi*'nde, iyi (ideal) bir Dinleyici'nin, dinin ilkelerine olan bağlılığı sayesinde doğrudan kurtuluşa erişeceğini, daha açık bir ifadeyle ruhunun yeniden doğmasını gerektiren kaderden kaçarak kurtuluşa bir adım daha yaklaşacağını ifade eder. Bu noktada ideal bir Dinleyici'yi paha biçilemez güzellikte bir inciye benzetir. Ayrıca tüm Dinleyicilerin, sonunda ruhlarının arınması ve serbest kalması için neler yapmaları gerektiğini açıklar.⁸⁹

c. Risaleler (Pragmateia)

Risaleler, *Hayat İncili*'nden ve *Hayat Hazinesi*'nden sonra gelen ve Manihaist literatürde birlikte anılan üç kanonik kitaptan (*Risaleler*, *Sırlar Kitabı*, *Devler Kitabı*) biridir. Bu kitaba ilişkin günümüze ulaşan kesinliği kanıtlanmış bir metin yoktur. Ancak iki farklı erken kilise dönemi Hıristiyan yazarının günümüze ulaşan eserleri içerisinde bazı metinlerin bu kitaba ait olduğu düşünülmektedir. Bunlardan ilki Antakyalı Severus'a ait bir kitap içerisinde korunmuştur. Severus'un, orijinal dili Grekçe olan ancak günümüze Süryanice şekliyle ulaşan eserinde yer alan metin, birbirine zıt iki prensibin, ışığın ve karanlığın özelliklerinin anlatımıyla başlar. Aralarında herhangi bir iletişimin olmadığı belirtilen bu iki zıt prensibin, her birinin kendi doğasına uygun bir şekilde varlığını devam ettirdiği ifade edilir. İkisi arasındaki zıtlık, kral ve domuz arasındaki farka benzetilerek sunulur. Bunların yanı sıra, bu zıt prensiplerin konumlanışlarıyla ilgili bilgilere de yer verilir. Buna göre Işık doğu, batı ve kuzey

⁸⁷ *Manichaean Texts*, s. 159.

⁸⁸ bkñ. *Manichaean Texts*, s. 159.

⁸⁹ Baker-Brian, *age*, s. 80.

bölgede konumlanırken, Karanlık güney bölgeyi işgal eder. Sonrasında Işığın Hayat Ağacı olarak, Karanlığın ise Ölüm Ağacı olarak düşünüldüğü tasviri bir anlatımla konuya devam edilir.⁹⁰

Risaleler'e ait olduğu düşünülen metinlerden diğeri ise Theodore Bar Konai'nin *Book of Scholia* isimli kitabının on birinci bölümünde yer alır. Söz konusu metin, aydınlık ve karanlık arasında yaşanan çekişme sonucunda başlayan ve Âdem'in Muhteşem İsa tarafından uyarılmasıyla son bulan olayların mitolojik bir anlatımına dayanır.⁹¹

Tardieu, Mani'nin bu efsaneler koleksiyonunu, dünyanın ilk zamanlarındaki olayların nasıl meydana geldiğini bilmeye istekli takipçilerinin meraklarını gidermek için derlediğini iddia eder. Ona göre bir din kurucusu olarak Mani, çocukluklarından beri hayal ürünü hikâyelerle beslenen ve sürekli olarak yeni mitolojik hikâyelerin açlığını çeken insanların zihniyetini göz önünde bulundurmak zorundaydı. Dininin popüler bir destek kazanabilmesi için olaylar ve maceralar açısından zengin, fakat aynı zamanda da kontrol edilebilir ve uyumlu hayali bir dünya yaratması gerekiyordu. Nitekim Mani'nin *Risaleler*'de kendini adadığı amaç buydu.⁹² Sadece kozmogonik olayların ele alındığı kitapta, eskatolojik olaylara yer verilmemesi, Tardieu'nun bu iddiasını destekler niteliktedir.

d. Sırlar Kitabı

Sırlar Kitabı, Mani'nin kanonik kitapları içerisinde bir arada değerlendirilen üç kitaptan biridir. Bu kitaba ilişkin günümüze ulaşan hiçbir orijinal metin yoktur. Ancak Biruni *Tahkik* isimli eserinde bu kitaba ait bazı alıntılara yer vermiştir. Bunun yanı sıra *Sırlar Kitabı*'nda yer alan bölümlerin isimleri İbn Nedim tarafından *Fihrist*'te sıralanmıştır.⁹³

Nedim'e göre on sekiz bölümden oluşan *Sırlar Kitabı*'nın bazı bölümleri Bardaisan'ın öğretisine yönelik birer reddiye niteliğindedir. Mani bu kitapta, onun özellikle ruhun doğası ve vücudun ölümünden sonraki kaderine yönelik öğretisini

⁹⁰ bkn. *Manichaean Texts*, ss. 161-162.

⁹¹ bkn. A. V. Williams Jackson, *Researches in Manichaeism With Special Reference Turfan Fragments*, Columbia University Press, New York 1932, (Part IV, Theodore Bar Khoni on Mani's Teachings, trans. Abraham Yohannan) ss. 221-254.

⁹² Tardieu, *age*, s. 43.

⁹³ bkn. *Fihrist*, s. 409.

reddetmiştir. Dördüncü yüzyılda Ortodox Hıristiyanlığın savunucularından biri olan Efraim'in aktardığı bilgilere göre Bardaisan da *Sırlar Kitabı* isimli bir kitap yazmıştır. Ancak onun yazdığı bu kitap günümüze ulaşmamıştır. Tardieu, Mani'nin Bardaisan'a olan karşıtlığını, onun *Sırlar Kitabı*'na karşın kendi *Sırlar Kitabı*'nı yazarak göstermek istediğini iddia eder. Kendi kitabına onunki ile aynı ismi vermesinin nedeni de budur.⁹⁴ Bardaisan'ın böyle bir kitabı olsa bile günümüze ulaşmadığından Mani'nin bu kitabı yazış amacının Bardaisan'a olan karşıtlığını göstermek olup olmadığını anlayabilmemiz mümkün değildir.

Bunun dışında Mani bu kitapta, kendi öğretisi içerisinde yer alan peygamberleri ve elçileri diğer dinlere ait yalancı peygamberlerden, özellikle de *Eski Ahit*'te yer alan Yahudi peygamberlerinden ayırmış, bu peygamberlere atfedilen mucizeleri ise alay konusu yaparak eleştirmiştir. Kendi sistemine dâhil ettiği peygamberleri Âdem'den İsa'ya uzanan bir zincir oluşturarak sunmuştur.⁹⁵

Ayrıca Mani bu kitapta ruh göçü kavramını öne sürerek bunu günahların cezasının bedelini ödeme şekli olarak göstermiştir. Biruni, Mani'nin ruh göçü kavramını Hint dinlerinden alıp kendi sistemi içerisine yerleştirdiğini belirtmiştir.⁹⁶ Kitabının son bölümünde ise Mani'nin, *Kıyamet* başlığı altında eskatolojik olaylara yer verdiği görülmektedir.

e. Devler Kitabı

Orta Farsça'da *Kawan* olarak adlandırılan Mani'nin *Devler Kitabı*, Enok'a atfedilen *Devler Kitabı*'nın bir uyarlamasıdır. Enok'un Kitabı MÖ ikinci yüzyılda İbrani dilinde derlenmiştir. Turfan metinleri arasında bulunan Mani'nin *Devler Kitabı*'na ait metinlerin tercümesini yapan İran dilleri uzmanı Henning, Mani'nin İbrani dilini çok iyi bilmediğini ve burada geçen olayları kendi sistemine uyarlarken büyük bir ihtimalle Enok'a ait kitabın Aramca versiyonunu kullandığını belirtir.⁹⁷ Enok'a atfedilen kitabın orijinal Aramca versiyonu, parçalar halinde Kumran (Ölü Deniz) Yazmaları arasında

⁹⁴ Tardieu, *age*, s. 38.

⁹⁵ Tardieu, *age*, s. 41.

⁹⁶ Sachau, *age*, ss. 54-55.

⁹⁷ W. B. Henning, "The Book of the Giants", *BSOAS*, University of London, 1943, Vol. XI, Part I, s. 52.

bulunmuştur. Tevrat'ın Tekvin bölümünde insanlarla ilişkiye giren meleklerin (tanrının oğulları) düşüşüyle ilgili ayrıntılı açıklamalara yer veren bir vahiy kitabıdır.⁹⁸

Mani'nin içerisinde büyüdüğü Elkasâi topluluğunun bu orijinal *Devler Kitabı*'ni kullanıyor olduğu düşünülmektedir.⁹⁹ Bu bağlamda, Elkasâi topluluğunda vahiyssel (apokaliptik edebiyata) kitaplara özellikle de Enok'un *Devler Kitabı*'na aşina olması, Mani'nin kendi kitabını oluşturmasına zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak Manihaist *Devler Kitabı*, Mani'nin misyon hareketleri neticesinde sadece Sasani İmparatorluğu'nun kuzeydoğu bölgelerinde değil aynı zamanda Grek-Latin dünyasında da oldukça popüler bir konuma yükselmiştir. Henning bu kitabın en az yedi-sekiz dile çevrildiğini ifade eder. Kitabın Süryanice olan orijinalinden Grekçeye ve Orta Farsça'ya, Orta Farsça'dan Soğdca'ya, Uygurca'ya ve Arapça'ya tercümelerinin yapıldığını bildirir.¹⁰⁰

Mani, Enok'un kitabında anlatılan melekleri ve onların dev oğullarına ait hikâyeyi kendi sistemine uyarlamıştır. Ona göre hiçbir kötülük iyilikten doğamayacağı için, insan kızlarıyla ilişkiye giren meleklerin ilahi kökleri kendi inancıyla bağdaşmamaktadır. Dolayısıyla onları kendi anlatımında şeytanlara dönüştürerek kullanmıştır.¹⁰¹

Mani'nin Süryanice olarak kaleme aldığı kitap, *Kefalaya*'da (5-25) yer alan birinci kanonik listede *Devler Kitabı* yerine *Partlılara Yönelik Kitap* ismiyle zikredilir. İkinci kanonik listede ise bu ifade yer almaz. *Devler Kitabı* ismi aynen korunur. *Kefalaya*'daki bu farklılık, uzmanlar arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Lieu ve Gardner, Partlılara yönelik yazıldığı ifade edilen bu kitabın *Şapuragan* olup olamayacağını tartışmışlar, ancak sonrasında buna dair hiçbir şeyin bahsi geçmediğini

⁹⁸ Tevrat'ın Tekvin bölümünde, ilahi varlıkların insan kızlarıyla olan evliliklerden ve bu evlilikler sonucu doğan çocuklardan bahsedilir. İlahi varlıkların insan kızlarıyla evlenmeleri sonucu çocuk sahibi olduklarında yeryüzünde Nefiller'in mevcut olduğu ifade edilir. Ancak daha sonra hiçbir yerde bununla ilgili bir olaydan bahsedilmez. bkn. Tekvin 6:1-4. Enoch'un kitabı ise Tevrat'ta bahsi geçen bu olayı ayrıntılarıyla ele alır. Buna göre; Tanrı'nın insanlara nezaret etmekle görevli meleklerin lideri (kitapta gözcüler olarak ifade edilir), insanların kızlarını çok beğenir ve onlarla evlenmek ister. Diğer melekleri de buna ikna eder. Tanrı katında yasak olan bu birleşme sonrasında insan kızları hamile kalır ve dev çocuklar doğururlar. Ancak ilahi ve insanınin karışımı olan bu devler yeryüzüne uyum sağlayamaz ve karışıklığa neden olurlar. İnsanlığın tüm kaynaklarını tüketirler. Bunun sonucunda Tanrı hem gözcüleri hem de insanları cezalandırır. Söz konusu cezalandırma Tanrı'nın yarattığı Tufan sayesinde gerçekleşmiştir. bkn. *The Book of Enoch the Prophet*, Trans. Richard Laurence, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., London 1883.

⁹⁹ Pearson, *age*, s. 300.

¹⁰⁰ Henning, "The Book of the Giants", s. 55.

¹⁰¹ Henning, "The Book of the Giants", s. 53.

belirtmişlerdir. *Kefalaya*'da yer alan bu farklılığın nedenini en makul şekilde açıklayan teori ise, kitabın Orta Farsça'dan Kıpticeye çevrilmesi esnasında ortaya çıkan karışıklıktan kaynaklandığını ileri sürer.¹⁰² Sonuç olarak *Kefalaya*'da Partlılara yönelik olarak çevrilen kitabın aslında Mani'nin *Devler Kitabı* olduğu ortaya çıkmaktadır.

Farklı dillere tercüme edilen *Devler Kitabı* içerisinde yer alan hikâyeler tercüme yapılırken geçirdiği süreç içerisinde yerel geleneklerden etkilenmiştir. Mani'nin Asya'da ikamet eden sonraki takipçileri, ona yerel bir hava katabilmek için kitapta bazı değişiklikler yapmışlardır. Bunun altında şüphesiz insanları kendi dinlerine çevirmeye yönelik amaçlar yatmaktadır.¹⁰³

Devler Kitabı, Manihaist gelenekte oldukça önemli bir yere sahiptir. Bunu *Kefalaya*'da yapılan kanonik kitaplar sıralamasında açıkça görebiliyoruz. Zira *Devler Kitabı* burada, *Risaleler* ve *Sırlar Kitabı*'yla bir arada sunulmuştur. Bunun yanı sıra *Hayat İncili* ve *Hayat Hazinesi* gibi, *Devler Kitabı*'nın da dinin ilk takipçileri için oldukça önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Turfan'da ortaya çıkarılan bir metinde, Mani'den sonra cemaatin başına gelen ve Merv'de ikamet eden Sisin'in, misyonik görevini Horasan'da sürdüren Ammo'ya *Devler Kitabı*'nın ve *Resim Kitabı*'nın birer kopyasını gönderdiğini gösteren ifadeler mevcuttur.¹⁰⁴

f. Mektuplar

Mani, Hıristiyanlığın gelişiminde oldukça önemli bir rol oynayan Pavlus gibi pek çok mektup yazmış ve bu mektuplarda kendisini “İsa'nın Havarisi” olarak tanıtmıştır. Mektuplarını Pavlus'un Mektupları'na benzer bir tarzda kaleme alması ve kendisini onun yaptığı gibi İsa'nın Havarisi olarak tanıtmayı pek çok yazarın da ifade ettiği gibi, Mani'nin açık bir şekilde Pavlus'un izinden gittiğini göstermektedir. Ayrıca bu durum, Mani'nin o dönemin Hıristiyan kaynaklarına ulaştığının hatta bu konuda oldukça bilgili olduğunun açık bir kanıtı olarak da düşünülebilir.

Mektuplar daha çok yeni oluşturulan toplulukların liderlerine yönelik olarak yazılmıştır. Genel itibarıyla öğretinin temel prensiplerini vurgulayarak inançların

¹⁰²Orta Farsça pahlaw(an) kelimesi, Kıpticede iki anlama sahiptir: 1) Part(lı) ve 2) “dev” kelimesiyle uyum sağlayan “Kahraman”. Enrico Morano, “New Research on Mani's Book of Giants”, *Der östliche Manichäismus Gattungs und Werksgegeschichte Vorträge des Göttinger Symposiums*, Eds. Zekine Özürtural, Jens Wilkens, De Gruyter, 2011, s. 101.

¹⁰³ Baker-Brian, *age*, s. 87.

¹⁰⁴ Baker-Brian, *age*, ss. 88-89.

güçlendirilmesini hedefleyen mektuplar, buna bağlı olarak iki zıt prensip, üç zaman, ayınlar gibi konuları ele almaktadır. İbn Nedim'in *Fihrist*'te, Mani'ye ait bu mektupların yetmiş altı tanesinin ismini sıraladığını görüyoruz.¹⁰⁵ Buna göre mektuplara verilen isimlerin genel olarak ele aldığı konuyla bağlantılı olduğunu ya da bunların hitap ettiği topluluğa göre isimlendirildiğini söylemek mümkündür. Bunun dışında belli bir şahsa yönelik olarak yazılmış mektuplar da mevcuttur.

Mani tarafından yazılan mektuplar, sonrasında takipçileri tarafından bir araya getirilmiş ve kitaplaştırılmıştır. Manihaist kanon içerisine dâhil edilen ve Mani inanırları tarafından *Dîvan* adıyla da bilinen bu *Mektuplar Kitabı*, Manihaist misyonerlerce değişik bölgelere taşınsa da ne yazık ki diğer Mani kitapları gibi bütünüyle günümüze ulaşmamıştır. Ancak Turfan, Medinet Madi ve son olarak da Kellis'te ortaya çıkarılan Manihaist metinler arasında bu mektuplara ait olduğu düşünülen bazı fragmanlara rastlanmıştır. Bunların yanı sıra Augustine'in çalışmaları arasında, "the Fundamental Epistle" isimli Latince uzun bir mektup mevcuttur. Bu mektup iki temel prensip olan ışık ve karanlık konusunu ele almaktadır. *Köln Mani Kodeksi*'nde ise Mani'nin Edessa'ya yazdığı mektuptan bir alıntı yer alır. Burada Mani kendisinin diğerleri arasından seçildiğini ve sahip olduğu bilgileri insanlardan ya da kitaplardan edinmediğini, hakikatin kendisine vahiyle bildirildiğini ifade eder.¹⁰⁶

Her ne kadar Ismant el-Kharab'da ortaya çıkarılan Manihaist metinler üzerinde yapılan çalışmalar henüz tamamlanmamış olsa da, Mani'nin mektuplarına ait metinlerden şimdiye kadar çözümlenen parçalardan bir tanesinin, İbn Nedim'in mektuplar listesinde bildirdiği *On Söz* risalesine ait olduğu düşünülmektedir. Söz konusu mektup, teselli niteliği taşımaktadır. Mani burada hitap ettiği kişiye (muhtemelen en yakın öğrencilerinden biri) geçmişte çektiği acılardan bahseder ve sıkıntı içerisinde olduğu anlaşılan bu kişiye acılarından kurtulma yolu olarak on sözü tavsiye eder. Bunu tasdik ettiği takdirde rahatlığa kavuşabileceğini söyler. Metne göre bu *On Söz* aynı zamanda Mani'nin geçmişte yaşadığını söylediği acılardan kurtulma yolu olmuştur.¹⁰⁷

¹⁰⁵ bkn. *Fihrist*, ss. 409-410.

¹⁰⁶ *Mani Codex*, ss. 51-53.

¹⁰⁷ bkn. *Manichaeae Texts*, ss. 166-168.

g. İlahiler ve Dualar

Kanonik yazıların sonuncusu bir ilahiler ve dualar kitabıdır. Medinet Madi'de bulunan kitaplar içerisinde yer alan Kıptîce *İlahiler Kitabı*, Mani'nin iki ilahi kitabıyla birlikte bir de dualar kitabı derlediğini bildirir. Ancak bunların Manihaist derleyiciler tarafından oluşturulan *İlahiler Kitabı* içerisinde yer alıp almadığı kesin olarak bilinmemektedir.

İlahi ve duaları yazarken muhtemelen Süryanice vezin şekillerini kullanan Mani, öğrencilerini kendi dillerinde yeni ilahiler ve dualar yaratmaları yönünde cesaretlendirmiştir. Mani'nin teşvikiyle ortaya çıkan ve daha çok dinî ayinlerde musiki eşliğinde okunan bu metinler, Manihaist ilahi ve dualar literatürünün önemli bir bölümünü oluşturur.¹⁰⁸

h. Şapuragan

Mani tarafından Pehlevî dilinde kaleme alınan *Şapuragan*, isminden de anlaşılacağı üzere dönemin Sasani kralı I. Şapur'a ithaf edilmiştir. Özellikle İslami kaynaklarda adına çokça rastladığımız kitap, Mani'nin ilk eseridir ve muhtemelen MS 242 yılında kaleme alınmıştır. Orijinal kitaba ait önemli parçalar Turfan'da bulunan el yazmaları sayesinde hayatta kalabilmiştir. Bu metinler David N. Mackenzie tarafından yeniden düzenlenerek tercüme edilmiştir.¹⁰⁹

Şapuragan'dan "Mani'nin Eskatolojik Kitabı" olarak bahsedilir. Bunun nedeni kitabın dünyanın sonunda gerçekleşeceğine inanılan ilahî yargılama sürecine ağırlık vermiş olmasıdır. Baker-Brian'a göre kitabın son yargı sahnelerini içeren eskatolojik bölümleri, Mani'nin Hıristiyan İncili'ni yorumlamadaki yeteneğini ortaya koyar. Dünyanın sonunda gerçekleşecek olan yargılama sürecinde öne çıkan figür Muhteşem İsa, Matta İncili'nde İsa'nın son yargılama üzerine olan öğretisinin bir uyarlamasıdır. Aynı şekilde kitap içerisinde yer alan kozmogonik olaylar da evrenin yaratılışı ve yaratılış amacı hakkındaki Yahudi-Hıristiyan inançlarının geliştirilerek Mani'nin dualistik sistemi içerisine uyarlanmış halidir.¹¹⁰

¹⁰⁸ Tardieu, *age*, s. 48.

¹⁰⁹ bkn. *Sabuhrgan*.

¹¹⁰ Baker-Brian, *age*, ss. 26, 28, 76.

Mani *Şapuragan*'da öğretisini Zerdüştlükte yer alan tanrıların ve şeytanların isimlerini kullanarak aktarma yolunu seçmiştir. Mani'nin İran bölgesinde uzun yıllardır varlığını sürdüren söz konusu dini gelenekte yer alan terimleri kullanmaya olan eğilimi, şüphesiz kitabının yazdığı çevre tarafından kolay kabul edilebilir olmasını sağlamaya yöneliktir.¹¹¹ Nitekim Şapur bir Sasani kralıdır ve o dönemde çevresinde en yaygın olan din Zerdüştlük'tür.

Biruni'nin *Şapuragan*'ın girişinden alıntılandığı bölümde Mani, kendisini ilahî olarak görevlendirilen elçiler dizisinde son sıraya yerleştirir. Kendi dönemine kadar eksik bir şekilde varlığını sürdüren öğretilerin onunla birlikte tamamlanacağı üzerinde durarak son peygamber oluşuna vurgu yapar. Burada kendisini peygamberlerin sonuncusu olarak vurgulaması, oluşturduğu dine göre dünyanın sonunun yaklaştığına yönelik bir işaret olarak algılanabilir. Çünkü devam eden açıklamalar daha çok bu doğrultudadır, başka bir deyişle daha çok eskatolojik bir içeriğe sahiptir.

i. Resim Kitabı

Mani'nin *Resim Kitabı*, Orta Farsça'da *Ardahang* ismiyle anılır. *Maniheist Çin Kitabı*'nda *Ta-men-ho-i* ismi altında zikredilir ve “iki büyük prensibin resmi” olarak ifade edilir. Kıptiçe *Vaazlar Kitabı*'nda ise *Eikon (Resim)* bazense *Eikones (Resimler)* olarak geçmektedir.¹¹²

Resim Kitabı içerisinde yer alan resimler, Mani tarafından üçüncü yüzyılın ortalarında oluşturulmuştur. Daha sonraki dönemlerde Manihaizm'in Asya kıtasına yayılmasıyla birlikte kopyalanarak korunmaya devam eden kitap, bu süreç içerisinde karşılaştığı sanatsal ve kültürel faktörlerden etkilenmiştir. Bu etkilenme, zamanla Manihaist sanatın Budist öğeleri taklit etmesine yol açmıştır.¹¹³

Resim Kitabı oldukça karmaşık olan Manihaist öğretiyi, içerdiği resimlerle daha anlaşılır hale getirmek amacıyla bizzat Mani'nin kendisi tarafından oluşturulmuş bir kitaptır. Onun çok az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Kitap içerisinde yer alan resimler, Mani öğretisine ilişkin ayrıntılı bir anlatım içermektedir. Manihaizm'in

¹¹¹ Baker-Brian, *age*, s. 26.

¹¹² Tardieu, *age*, s. 43.

¹¹³ Zsuzsanna Gulacsi, “Searching for Mani’s Picture-Book in Textual and Pictorial Sources”, *Transcultural Studies*, 2011, s. 233; Abolqasen Esmailpour, *Manichaeen Gnosis and Creation Myth*, Sino-Platonic Papers 156, University of Pennsylvania, Philadelphia 2005, s. 94.

*pardeh-khâni*¹¹⁴ geleneğinde önemli bir yer tutan *Resim Kitabı*'nda yer alan görsel tasvirler, Mani öğretisindeki üç kozmogonik evreyi gösterebilmek için üç ayrı bölümde çizilmiştir. Buna göre yaratılış, evrenin yapısı, eskatoloji gibi konuları içeren resimlerde buna bağlı olarak ışık cenneti, ilâhî figürler, ışık ve karanlığın savaşı, ilk erkek ve kadının yaratılması (Âdem-Havva) ve dünyanın sonunda ortaya çıkacak olan büyük ateş gibi temalar tasvir edilmiştir. Böylece anlaşılması zor olan kozmogonik sistem, resimlerle somutlaştırılarak daha anlaşılır bir biçimde sunulmuştur.¹¹⁵

Çin'de bir mağaranın duvar resimlerinde Mani'nin *Resim Kitabı*'nın kozmogonik içeriğinde yer aldığı düşünülen bazı Manihaist resim örneklerine rastlanmıştır. Mağaranın duvarında, altında ibadet edenlerin toplandığı bir Hayat Ağacı resmi vardır. Hayat Ağacı burada yeşil yaprakları, on iki büyük çiçeği ve sayısız meyveleri olan büyük bir ağaç olarak resmedilmiştir. Yine Kuzey Sangim'de bulunan bir Manestan'da yer alan bir mağaradaki duvar resimlerinden biri Hayat ve Ölüm Ağaçlarını birbirine sarmalanmış olarak tasvir eder. Bu ağaçların birbirine karışması Manihaist Öğretide yer alan ışık ve karanlığın karışımını temsil eder. Bu resmin de *Resim Kitabı* içerisinde yer alan önemli motiflerden biri olduğu düşünülmektedir.¹¹⁶

Mani'nin *Resim Kitabı* ile *Hayat İncili*'nin aynı kitap olup olmadığına ilişkin bazı fikirler ortaya atılmıştır. Buna göre bazı bilim adamları için *Resim Kitabı*, *Hayat İncili*'nin resimlendirilmiş hali olarak düşünülmüştür. Bazılarına göre ise *Risaleler*'in resimler aracılığıyla açıklanmış halidir.¹¹⁷ Bu bağlamda *Resim Kitabı*'nı Mani'nin diğer kitaplarından herhangi birinin içerisine yerleştirmek yerine, Manihaist sistemin genel olarak tasvir edildiği müstakil bir eser olarak görmek daha yerinde bir yaklaşım olacaktır. Çünkü *Resim Kitabı* içerisinde yer alan görsel tasvirler diğer tüm kitaplar içerisinde yer alan konuların somut ve ortak bir yansımasıdır.

2. Sonraki Dönem Manihaist Metinler

Bizzat Mani tarafından yazılan kitaplar dışında, onun ilk ya da sonraki talebeleri tarafından yazılan başka Manihaist metinler de mevcuttur. Bunlar Mani'nin sözlerini kaydeden ve yorumlayan sonraki dönem eserlerdir. Ölümü sonrasında öğretisini içeren kitapların yazımına öğrencileri tarafından devam edilmesinin geri planında onun bu

¹¹⁴ Dinî hikâyeleri resimler aracılığıyla anlatma, resim okuma.

¹¹⁵ Esmailpour, *age*, s. 94.

¹¹⁶ Esmailpour, *age*, ss. 92-93.

¹¹⁷ Tardieu, *age*, ss. 43-44.

konuya yaptığı vurgu yatar. Kendisinden önce gönderilen elçilere ait öğretilerin tahrifini, onların kendilerine bildirilenleri yazıya geçirmemelerine bağlayan Mani öğrencilerine, getirdiği dine ait öğretilerin yazımına o öldükten sonra da devam edilmesi talimatını vermiştir. Günümüze ulaşan farklı dillerde yazılmış ve çok geniş bir coğrafi alana yayılmış Manihaist metinlerin varlığı, Mani taraftarlarının bu talimatı titizlikle uyguladıklarını gösteren önemli bir delildir. Mani'nin, sözlerinin yazımına verdiği önem *Kefalaya*'da açık bir şekilde ifade edilir:

...çocuklarım, öğrencilerim, benim bütün bilgeliklerimi yazın... bana sorduğunuz bütün soruları... ve zaman zaman size açıklık getirdiğim, açıkladığım izahatları; vaazları, dersleri...¹¹⁸

...onları hatırlamalı ve yazmalısınız; farklı yerlerde toplamalısınız; çünkü size anlattıklarımın çoğu hikmettir.¹¹⁹

Manihaist öğretiye ilişkin bilgiler yirminci yüzyıla kadar sadece Augustine, Epiphanius gibi Manihaist karşıtlarının yazılarından ve İbn Nedim, Theodore Bar Konai gibi yazarların eserlerinden aktarılan verilerle sınırlıydı. Yirminci yüzyılın başından itibaren birbiri ardına gerçekleştirilen keşifler, bir zamanlar en yaygın dünya dinleri arasında yer almasına rağmen günümüzde taraftarı kalmayan bu gnostik dine ilişkin yeni bir manzara ortaya koymuş ve araştırmacılar bu sayede ilk kez Manihaist din adamlarına ve inanırlarına ait orijinal metinlerle karşılaşma fırsatı bulmuştur. Tüm bu gelişmeleri Manihaizm'in Dinler Tarihi açısından yeniden ele alınıp değerlendirilmesinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak görmek mümkündür.

Manihaist literatüre ait ilk bulgular yirminci yüzyılın başlarında bugün Çin sınırları içerisinde yer alan Turfan bölgesinde¹²⁰ gerçekleştirilen kazılar aracılığıyla ortaya çıkarılmıştır. Mani Dini'ne ait dinsel içerikli metin, şiir, resim gibi çeşitli materyallerden oluşan bu bulgular yukarıda da belirtildiği gibi, Manihaizm alanındaki çalışmalarda bir dönüm noktası olarak kabul edilmesi açısından büyük önem arz eder. Turfan keşiflerini takiben Mısır'ın Roma dönemine ait farklı antik şehirlerinde bulunan Süryanice metinler, sonrasında Cezayir'in Tebessa şehri yakınlarında bulunan Manihaist cemaat düzeni yapılanması üzerine yazılmış bir kodeks, yine Mısır'ın antik Roma şehirlerinden Narmouthis (Medinet Madi)'de keşfedilen yedi Manihaist kitap,

¹¹⁸ *Kephalaia*, s. 12.

¹¹⁹ *Kephalaia*, s. 12.

¹²⁰ Turfan ve çevresinde bulunan diğer tarihî şehirleri de içerisine alan bölge "Turfan Bölgesi" olarak adlandırılır.

Lycopolis (Asyut)'de bulunan Mani Kodeksi ve son olarak Manihaist bir topluluğa ait Kellis (Ismant el-Kharab)'de ortaya çıkarılan materyaller yüzyıllarca gizli kalmış Mani öğretisini yeniden gün yüzüne çıkarmış ve farklı kültürel yansımaları da içine alacak şekilde bir bütün olarak değerlendirilmesine olanak tanımıştır.

Kuzey Afrika'dan Çin'e kadar uzanan geniş bir coğrafi alanda ortaya çıkarılan bu metinler her ne kadar farklı kültürler içerisinde ve farklı diller kullanılarak yazılmış olsalar da, öğretinin esas içeriği açısından birbirleriyle uyum içerisindedirler.¹²¹ Başka bir ifadeyle, metinlerde ele alınan konuların, ait oldukları zaman ve mekân arasındaki farklılıklara rağmen tutarlı bir dinî sistem ortaya koydukları görülür. Tüm metinler Manihaist geleneğin iki zıt prensip, üç zaman gibi temel esaslarını ele alır. Elbette ki ele alınan bu konularda kültürel yansımalarından kaynaklanan bir takım farklılıklar mevcuttur. Ancak söz konusu farklılıklar öğretiye ait esaslarda değil, bu esasların ele alınış şekilleriyle ilgili uygulamalarda ortaya çıkar. Bu, metinlerin tutarlılığını zayıflatan bir anlayış içerisinde algılanmamalıdır. Bu durum daha çok kültürel çeşitliliğin yanı sıra Manihaist misyonerlerin yeni karşılaştıkları topluma yönelik yaptıkları uyarlamalarla ilgilidir. Nitekim Mani dinini yaymaya yönelik yapılan misyon faaliyetleri, sadece var olan dinsel metinleri birebir tercüme etmeyi değil, aynı zamanda iki gelenek arasındaki benzerlikleri kullanarak hedef kitle için daha kabul edilebilir bir dinî sistem ortaya koymayı amaçlamış; bu doğrultuda doğuda Budist, İran'da Zerdüşt ve batıda Hıristiyan terminolojiyi kullanmıştır. Mani'nin, Budizm'in yaygın olduğu bölgelerde Buda'nın, Mecusiliğin kabul gördüğü yerlerde Zerdüşt'ün, Hıristiyanlığın yaygın olduğu yerlerde ise İsa'nın getirdiği mesajın tamamlayıcısı olarak sunulması yapılan bu uyarlamaların bir sonucudur. Neticede öğretiye ait genel esaslar, değişen koşullar nedeniyle farklı geleneklere ait motiflerle süslenmiş olsa da özü itibarıyla aynı mesajı vurgulayan bir içeriğe sahiptir.

a. Turfan Metinleri

1902 ve 1914 yılları arasında Alman bilim adamları tarafından Orta Asya ipek yolu üzerinde bulunan Turfan bölgesi şehirlerine yönelik gerçekleştirilen dört keşif gezisiyle birlikte yapılan arkeolojik kazılarda, farklı dinlere ait metinlerin yanı sıra farklı dillerde

¹²¹ Gabor Kosa, "The Sea of Fire as a Chinese Manichaean Metaphor: Source Materials for Mapping an Unnoticed Image", *Asia Major*, 2011, 24.2, s. 7.

yazılmış çok sayıda Manihaist metin ortaya çıkarılmıştır. Manihaizm alanındaki çalışmalara yeni bir yön veren bu keşif gezileri, sonrasında “Turfan Keşifleri”, bu keşifler sonucu ortaya çıkarılan metinler ise “Turfan Metinleri” olarak anılmaya başlanmıştır.¹²²

Turfan bölgesinde ortaya çıkarılan Manihaist metinler Orta Farsça, Soğdca, Toharca, Uygurca ve Çince elyazması eserlerden oluşmaktadır. Bu elyazmaları deri, ipek ve çoğunlukla da yüksek kaliteli kâğıtlar üzerine yazılmıştır. Bazı metinler çeşitli minyatürlerle resimlendirilmiştir. Metinlere eşlik eden bu minyatürler o bölgede yaşayan Manihaist toplulukların dinî hayatına ilişkin oldukça bilgi verici niteliğe sahiptir.¹²³

Turfan bölgesinde yer alan antik şehirlerden biri olan Dunhuang’da bulunan ve Soğdca metinlerden tercüme edilen Manihaist geleneğe ait Eski Türkçe (Uygurca) metinler, Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmıştır. Genellikle kozmolojik, kozmogonik ve eskatolojik konuları açıklamaya yönelik bu metinler, aynı zamanda Mani’nin kanonik kitaplarına (Hayat İncili, Şapuragan, Mektuplar Kitabı) ait bazı bölümleri ve Manihaist tarihe ilişkin bir takım hikâyeleri de içerisinde barındırır. Eski Türkçe metinlerden en uzun ve günümüze en bütünlüklü ulaşmış olanı, Uygur diliyle yazılmış *Huastuanift*’tir. *Huastuanift* Uygur Türkleri’ne ait bir tövbe duasıdır. Aynı zamanda Manihaist inancın içerisinde yer alan oruç, namaz, zekât gibi temel ibadetlere, dinin gerekliliklerine (on emir) ve uzak durulması emredilen durumlara (on günah) ilişkin bilgilendirici bir metin olma özelliğine de sahiptir. On beş bölümden oluşan metnin her bir bölümü önce bu bilgilere dayalı kuralların sunulması, ardından bunların ihmalî durumunda işlenmesi mümkün olan günahların belirtilmesi ve son olarak da bunlardan kurtulmak için tövbe edilmesiyle son bulan bir sırayı takip eder.¹²⁴

Dunhuang’da ortaya çıkarılan Manihaist metinler içerisinde Eski Türkçe’nin yanı sıra Çince yazılmış üç önemli metin daha yer alır. Bu üç metin İran dillerinden Çince’ye tercüme edildiğinden, içlerinde İran kökenli pek çok terim bulunmaktadır. Ayrıca kitapların Çince’ye uyarlanmasıyla birlikte ciddi ölçüde Budist kökenli terim de kitap

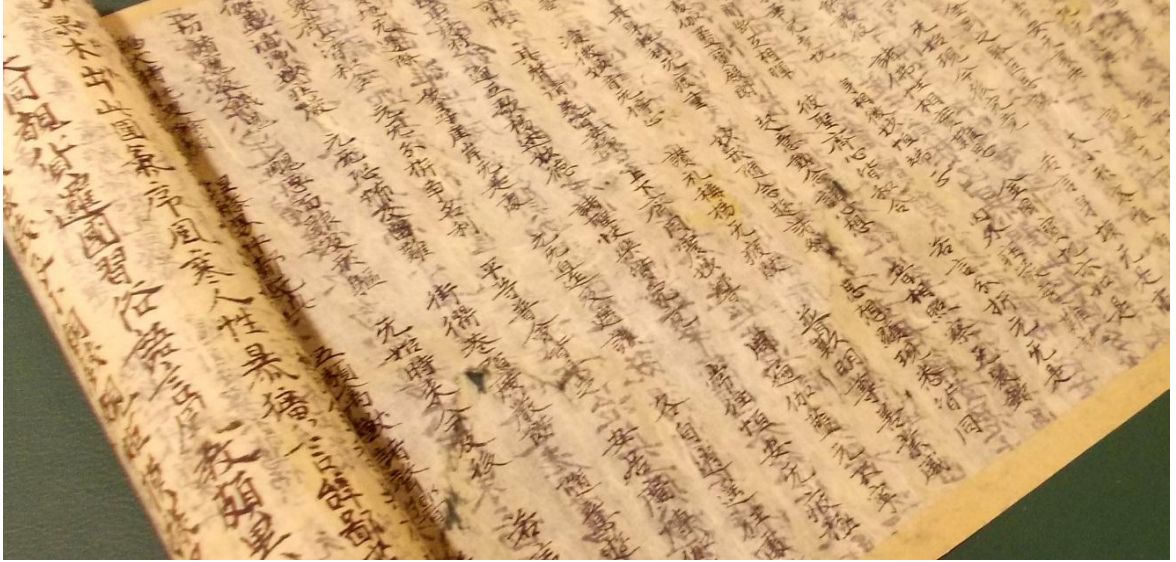
¹²² Matthew P. Canepa, “The Art and Ritual of Manichaean Magic: Text, Object and Image from the Mediterranean to Central Asia”, *Objects in Motion: The Circulation of Religion and Sacred Objects in the Late Antique and Byzantine World*, Ed. Hallie G. Meredith, BAR International Series 2247, Archaeopress, Oxford 2011, ss. 73-74.

¹²³ Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in Central Asia and China*, Brill, Leiden-Boston-Köln 1998, ss. 8-9.

¹²⁴ bkn. *Huastuanift*.

içerisindeki yerini almıştır. Bu metinlerden ilki rulo halinde yazılmış oldukça uzun bir metin olan *Çin Risalesi (Chinese Treatise)*'dir. Bu isim, kitabın kaybolan başlangıç sayfaları nedeniyle orijinal adı günümüze ulaşmadığından üzerinde çalışma yapan ilk araştırmacı Pelliot tarafından kullanılmıştır. Onuncu yüzyılın ortalarına ait olduğu tahmin edilen metin, şu an Çin Ulusal Kütüphanesi'nde (Pekin) korunmaktadır. *Risale*, çeşitli İran dillerinde yazılmış kaynaklarda yer alan kozmolojik ve kozmogonik anlatımların bir yorumu niteliğindedir.¹²⁵ Kitapta Mani'nin seçkin öğrencilerinden biri olan Adda'yla arasında gerçekleşen soru-cevap şeklinde diyaloglar yer alır. Bazı araştırmacılar *Çin Risalesi*'nin bu açıdan *Kefalaya* ile paralellik gösterdiğini belirtmişlerdir. Nitekim *Kefalaya* da Mani'nin öğrencileriyle temel Manihaist öğretiler üzerine yaptığı söyleşiler üzerine oluşturulmuş bir eserdir.¹²⁶

Çince metinlerin ikincisi, şu an Londra'da korunmakta olan Manihaist bir rulo ilahi kitabıdır (bkn. Resim III). İçerisinde yirmi beş ilahinin yer aldığı *İlahi Kitabı*, İran dillerinde yazılmış Manihaist şiirlerin Budist çevreye uyarlanmış şeklidir. İlahiler Mani'ye, Manihaist Panteon içerisinde yer alan tanrılara ve cemaatin önde gelenlerine yönelik övgüler içerir.¹²⁷



Resim III: Çince Rulo İlahi Kitabı (British Library, Londra)¹²⁸

¹²⁵ Tardieu, *age*, s. 53; Lieu, *Manichaeism in Central Asia and China*, ss. 10-12.

¹²⁶ Samuel N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Manchester University Press, Manchester 1988, ss. 204-205.

¹²⁷ Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, s. 203.

¹²⁸ Fotoğraf: Dilâ Baran Tekin, 2013.

Çince metinlerin üçüncüsü ise 731 yılında yazıldığı belirtilen *Maniheist Çin Kitabı* (*Chinese Compendium*)'dır. Kitabın günümüze ulaşan mevcut nüshaları iki parça halinde bulunmuştur. Bunlardan ilki, kitabın ilk dört bölümünü içeren parçadır ve Londra'da muhafaza edilmektedir. İkincisi ise beşinci ve altıncı bölümleri içeren parçadır ve Paris'te korunmaktadır. Budist terminolojiye aşina olan Manihaist bir din adamı tarafından Parça'dan Çince'ye çevrilmiştir. Mani'nin hayatı, kitapları, temel öğretileri ve oluşturduğu dinin teşkilatlanmasına yönelik bilgiler içeren bir özet niteliğindedir.¹²⁹

b. Ashmunain, Allberry, Oxyrhynchus, Berlin ve Heidelberg Fragmanları

Mani'nin Süryanice olarak kaleme aldığı orijinal kitaplar günümüze ulaşmasa da, Mısır'ın farklı antik şehirlerinde Mani alfabesiyle yazılmış bazı Süryanice fragmanlar ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu fragmanlar çok küçük parçalar halinde olması nedeniyle bütünsel bir içeriğe sahip değildir. Ancak Manihaist öğretinin kaleme alındığı asıl kaynak olan Süryani diliyle yazılmış olması, ayrıca bu orijinal dilin ve terminolojinin yeniden yapılandırılmasına imkân tanınması, metinlerin literatür içerisindeki önemini artırmıştır.

Oldukça karmaşık bir tarihî serüvene sahip olan fragmanlara ait ilk sınıflama 1924'de, Cambridge'de İlahiyat Profesörü olan Francis Crawford Burkitt tarafından yapılmıştır. Burkitt o döneme kadar ortaya çıkarılan Süryanice Maniheist metinleri üç gruba ayırmıştır: (i) İngiliz Müzesi Fragmanı (ii) W.E. Crum'a Ait Beş Küçük Fragman ve (iii) Oxyrhynchus Fragmanı.¹³⁰

Burkitt'in *İngiliz Müzesi Fragmanı* olarak tanımladığı, iki birleşik ince parşömen yaprağından oluşan metin, İngiliz Kütüphanesi'nde muhafaza edilmektedir. Mısır'ın Ashmunain şehrinden geldiğine inanıldığı için sonrasında bu adla anılmaya başlanan fragmana ait yazılar günümüze bir bütün olarak ulaşmadığı için metne yönelik tam bir tercüme yapılabilmesi söz konusu değildir. Burkitt metnin, Mani'nin sözlerini açıklamaya yönelik bir içeriğe sahip olduğu kanaatindedir.¹³¹ Lieu ise fragman

¹²⁹ Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, s. 204; Tardieu, *age*, s. 56.

¹³⁰ F. C. Burkitt, *The Religion of the Manichees*, Donnellan Lectures for 1924, Cambridge University Press, Cambridge 1925, s. 112.

¹³¹ Burkitt, *age*, ss. 112-113.

içerisinde yer alan ifadelerle dayanarak, onun vaaz niteliğindeki bir metnin parçası olabileceğini ifade etmektedir.¹³²

Burkitt'in *W. E. Crum'a Ait Beş Küçük Parça* olarak tanımladığı fragmanlar ise sonrasında bir şekilde Charles Allberry'nin himayesine geçtiği için günümüzde *Allberry Fragmanları* olarak tanınmakta ve Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde korunmaktadır. Oldukça küçük boyutlara sahip bu fragmanlar, sonraki dönemlerde başka metinleri bağlamak ya da bir arada tutmak amacıyla kullanılmıştır. Manihaist metinlere karşı gerçekleştirilen tahriflerden muhtemelen bu sayede kurtulmuş oldukları düşünülür. Burkitt'e göre Orta Mısır'dan gelen fragmanlar, içerisinde güneş, yörünge ve yıldızlara yönelik kelimeler kullanılması nedeniyle astrolojiyle ilişkili bir içeriğe sahiptir (bkn. Resim IV).



Resim IV: Allberry Fragmanları'ndan bazıları (Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi)¹³³

Burkitt'in tasnifinde son grubu, Mısır'ın antik Oxyrhynchus şehrinde bulunan fragmanlar oluşturur. Şu an Oxford Bodleian Kütüphanesi'ne ait olan ve on küçük şerit papirüs kağıdından oluşan bu fragmanlar, ilk kez 1915 yılında David Samuel Margoliouth tarafından düzenlenmiştir. Ancak Margoliouth'un çeviride bir takım hatalar yaptığını ileri süren Burkitt, fragmanları tekrar değerlendirme yoluna

¹³² Samuel N.C. Lieu, *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 1999, s. 62.

¹³³ *Special Collections CUL*, "The Allberry Fragments: Manichaean Texts Rediscovered", 2013, Kaynak: <https://specialcollections.blog.lib.cam.ac.uk/?p=3549>, (Erişim Tarihi: 12 Ekim 2013).

gitmiştir.¹³⁴ Fragmanlara ait okunabilir parçalar, Mani ve takipçisi Sisinnius'un acı çekme üzerine verdiği nasihatlere ait söylemler içerir. Bunun yanı sıra içerisinde Âdem'den İsa'ya kadar uzanan vahiy zincirine ait bir listeye yer verir. Bu liste *Kefalaya*'da verilen listeye paralellik göstermektedir.¹³⁵

Sonraki yıllarda ortaya çıkması nedeniyle Burkitt'in yaptığı sınıflama içerisinde yer almayan başka Süryanice Manihaist metinler de mevcuttur. Bunlar *Berlin Fragmanları* ve *Heidelberg Fragmanı*'dır. Berlin Papirüs Koleksiyonu'nda yer alan *Berlin Fragmanları*, 1970 yılında Myriam Krutzsch tarafından karton bir kutu içerisinde, iplerle ve papirüs parçalarıyla birbirine bağlanmış bir halde bulunmuştur. Krutzsch, nereden ve nasıl geldiği bilinmeyen bu fragmanların mevcut özelliklerine bakarak, bunların sonraki yıllarda papirüs kâğıtlarından oluşan başka bir kitabı ciltlemede destek amacıyla kullanılmış olabileceğini ifade etmiştir. Fragmanlar içerisinde konuşan kişi, dinleyicilerine Mani'nin *Hayat İncili*'nde muhataplarına seslendiği şekilde seslenmektedir. Bu durum fragmanların Mani'ye ait kitaplardan bölümler içerdiğini düşündürmektedir. Oldukça yıpranmış bir şekilde günümüze ulaşan *Heidelberg Fragmanı* ise, Suriye'li Ephrem'in Mani ve Bardaisan'a yönelik reddiyelerini doğrulayan bir içeriğe sahiptir.¹³⁶ Fragman Heidelberg Papirüs Enstitüsü'nde muhafaza edildiği için bu isimle anılmaktadır. Ayrıca son dönemlerde ortaya çıkarılan Kellis metinleri içerisinde de Süryanice metinler mevcuttur. Bunlar diğer Süryanice Manihaist metinler gibi parçalar halinde değil, bütünlüklü bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Kellis metinleri haricinde kalan ve yukarıda bahsedilen diğer tüm fragmanlar Nils Arne Pedersen ve John Møller Larsen tarafından bir araya getirilip yeniden düzenlenerek İngilizce'ye tercüme edilmiş ve 2013 yılında *Manichaeen Texts in Syriac (Süryanice Manihaist Metinler)* ismiyle yayınlanmıştır.

c. Tebessa Kodeksi

Cezayir'in Tebessa şehri yakınlarındaki bir mağarada, 1918 yılında, Manihaistlere ait Latince yazılmış bir kitap ortaya çıkarılmıştır. Tam olarak 26 yapraktan oluşan kitabın her bir sayfası 30 satırdan oluşan iki sütuna sahiptir. Araştırmacılar kitabın antik

¹³⁴ Burkitt, *age*, ss.114-119.

¹³⁵ Lieu, *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, s. 64.

¹³⁶ Alin Suci, "Syriac Manichaeen Fragments", 2013, Kaynak: <http://alinsuciu.com/2013/10/08/guest-post-nils-arne-pedersen-john-moller-larsen-syriac-manichaeen-fragments/> (Erişim Tarihi: 12 Ekim 2013).

dönemde bölge seyahatlerinde durak bir nokta olan Tebessa yakınlarındaki bu mağaraya, Manihaist karşıtı kimselerin zulmünden korumak amacıyla seyahat halindeki bir Manihaist tarafından saklanmış olabileceğini ifade etmişlerdir.¹³⁷ Milattan sonra dördüncü-beşinci yüzyıllara ait olduğu düşünülen kitabın başına ve sonuna ait sayfaların eksik olması nedeniyle yazarına ve adına ilişkin herhangi bir bilgi edinilemese de kitap, günümüze ulaşan mevcut sayfaları içerisinde Manihaist cemaat yapılanmasına ilişkin önemli bilgiler barındırır.

Bulunduğu yerin ismiyle anılan *Tebessa Kodeksi*, Manihaist cemaat yapılanmasının ve bu yapı içerisinde yüksek dereceye sahip cemaat mensuplarının öncülüğünde yaşanması öngörülen hayatın doğruluğuna ilişkin bazı soruları ya da kuşkuları olan bir dinleyiciye yönelik mektup tarzında yazılmış bir kitaptır. Bu doğrultuda kodeks içerisinde Manihaist cemaat hiyerarşisini açıklayan ve savunan anlatımlar içerir. Manihaist topluluğu oluşturan seçkinler ve dinleyiciler grubu üyelerinin dinî yaşamda farklı rollere sahip olduklarını belirten ve seçkinlerin hayatına ilişkin özellikleri vurgulayan ifadeler yer alır. Bunun yanı sıra kodeks içerisinde yer alan anlatımlarda Pavlus'un söylemlerine ve Yeni Ahit'e ilişkin paralellikler de mevcuttur.¹³⁸

d. Narmouthis (Medinet Madi) Metinleri

Mısır'ın yukarı kesiminde, 1929 yılında bulunan antik Narmouthis (Medinet Madi) şehri yakınlarında tahta bir sandık içerisinde Manihaistlere ait ortalama dört bin sayfadan oluşan yedi el yazması kitap bulunmuştur. Sonrasında farklı araştırmacılarca satın alınarak Avrupa'ya götürülen bu kitapların bir kısmı günümüzde Dublin'de ve bir kısmı da Berlin'de muhafaza edilmektedir. Berlin'e götürülen kitaplara ait bazı parçalar henüz yayımlanmadan İkinci Dünya Savaşı sırasında yok olmuştur.

Medinet Madi'de ortaya çıkarılan Manihaist kitapların tümü Kıptî dilinde kaleme alınmıştır. M.S. 400'lü yıllara ait olan bu kitapların, Süryanice ve Grekçe metinlerden tercüme edildiği düşünülmektedir. Metinler üzerinde çalışan araştırmacılar burada kullanılan dilin o bölgede konuşulan dille aynı olmadığını, buna karşın Yukarı Mısır'ın Lycopolis (Asyut) şehrinde kullanılan ve Lycopolitan olarak bilinen Kıptî lehçesine ait

¹³⁷ Jason BeDuhn. Geoffrey Harrison, "The Tebessa Codex: A Manichaean Treatise on Biblical Exegesis and Church Order", *Emerging from Darkness: Studies in the Recovery of Manichaean Sources*, Brill, Leiden 1997, s. 34.

¹³⁸ BeDuhn and Harrison, *agm*, ss. 35-36.

olduğunu ortaya koymuşlardır. Bunun yanı sıra içeriğinde yer alan konuların özellikleri göz önünde bulundurularak kitapların kilise hiyerarşisine göre bir seçkine değil bir dinleyiciye ait olduğu varsayılmıştır. Kitapların tümünün aynı yerde toplu olarak bulunması ve aralarında başka geleneklere ait metinlerin yer almaması, Manihaist karşıtlarının baskı ve şiddetine maruz kalmamak için Manihaist bir inanır tarafından saklanmış olabileceğini düşündüren bir işaret olarak algılanmıştır. Bu durumda kitapların, bulunduğu yere Manihaist misyonerlerce ya da inanırlarca dışarıdan getirilmiş olma ihtimali güç kazanmaktadır. Medinet Madi’de ortaya çıkarılan kitaplar (i) *İlahiler Kitabı*, (ii) *Synaxeis*, (iii) *Vaazlar Kitabı*, (iv) *Kefalaya I (the Kephalaia of the Teacher)*, (v) *Kefalaya II (the Kephalaia of the Wisdom of My Lord Mani)*, (vi) *Acta Kodeksi* ve (vii) *Mektuplar* olmak üzere toplam yedi kitaptan oluşmaktadır.¹³⁹

İlahiler Kitabı, çeşitli ilahileri içeren ve daha çok ayinsel uygulamalarda kullanılan bir kitaptır. Kitap içerisinde yer alan Bema İlahileriyle İsa’ya ve Thomas’a yönelik olarak yazılmış ilahiler bunlara örnek olarak verilebilir. İlahilerden bazıları karşılıklı okunabilecek şekilde derlenmiş; bazıları ise tekrarlanan nakaratlar ihtiva etmektedir. *Synaxeis*, *Hayat İncili*’nin yorumu niteliğinde olup Mani’nin bu kayıp kitabının içeriğini ve yapısını yansıtan bir dizi vaazdan oluşur. *Vaazlar Kitabı*, Mani’nin ölümünü temel alan bir içeriğe sahipken, *Acta Kodeksi* Manihaist tarihe ilişkin bilgiler verir.¹⁴⁰

Medinet Madi metinleri içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan *Kefalaya*, birbirinden farklı iki kitaptan oluşur. Aralarında bir takım farklılıklar söz konusu olsa da, birbirini tamamlar nitelikte olan bu iki kitaptan ilki Dublin’de diğeri ise Berlin’de muhafaza edilmektedir. Kitap bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Mani’nin yakın öğrencileri tarafından sürdürülen sözlü geleneğe ait anlatımların bir araya toplanarak yazılı hale getirilmesi sonucu oluşturulmuş bir eser olarak tanımlanabilir. Kitap içerisindeki her bir bölüm öğretiye ilişkin belli bir konuyu ele alır. Konular sırasıyla Mani’ye yöneltilen sorular ve bunlara yönelik verilen açıklayıcı cevapları takip eden bir sıra içerisinde sunulur. Soru-cevap şeklinde seyreden bu anlatımlar genellikle Mani’ye yönelik övgüler içeren dualarla son bulur. Üçüncü yüzyılın sonlarına doğru yazılan *Kefalaya*, düalist bir anlayış içerisinde sunulan kozmolojik düzenin nasıl şekillendiğini ve bu düzen içerisinde gerçekleşen her bir olayın birbiriyle nasıl bağlantılı olduğunu

¹³⁹ I. M. F. Gardner. S. N. C. Lieu, “From Narmouthis (Medinet Madi) to Kellis (Ismant el-Kharab): Manichaean Documents from Roman Egypt”, *JRS*, 1996, Vol. 86, s. 148-149.

¹⁴⁰ Lieu, *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, ss. 68, 76-77.

vurgulayan bir içeriğe sahiptir. Ayrıca Manihaist ibadetlere ve ritüellere yönelik açıklamalara da yer verir. Kitabın Berlin’de muhafaza edilen birinci bölümü Iain Gardner tarafından İngilizce’ye tercüme edilmiştir.¹⁴¹

e. Köln Mani Kodeksi

Köln Mani Kodeksi Mani’nin hayatıyla ilgili yeni bilgiler sunan, kaliteli bir parşömen üzerine yazılmış 96 yapraktan oluşan ve antik çağlardan günümüze ulaşan en küçük el yazması eserdir. Eser 1969 yılında Yukarı Mısır’ın antik Lycopolis şehri yakınlarında bulunmuş, sonrasında ise Köln Üniversitesi tarafından satın alındığı için bu isimle anılmaya başlanmıştır. Sayfalarının ölçüsü 4,5 x 3,5 cm, üzerindeki yazının bulunduğu alan ise 3,5 x 2,5 cm’dir. Yazılar her bir sayfa ortalama 23 satırdan oluşacak şekilde büyük harflerle yazılmıştır. Oldukça küçük olmasına rağmen okunaklı bir yazıya sahip olan ve Grek diliyle yazılmış olan metnin Süryanice’den Grek diline tercümesi beşinci yüzyılda yapılmıştır.¹⁴²

Kodeks her ne kadar Köln Üniversitesi’nin himayesinde olması nedeniyle bu isimle anılsa da, her bir çift sayfasında belirtildiği üzere kendine özgü bir isme sahiptir: *Bedeni’nin Kökeni*. Burada söz konusu olan Mani’nin bedenidir. Ancak bunun nasıl yorumlanacağına ilişkin iki yorum ortaya atılmıştır. Birincisi beden kelimesinin Mani’nin fiziksel bedenini kastettiğidir. Buna göre Mani’nin bedeni dünyevî hayatının bir aracıdır. İkincisi ise, bedenden asıl kastedilenin Manihaist cemaat olduğudur. Kodeks bu açıdan Manihaist cemaat tarihinin kökenini ele alır. İkincisi daha çok Pavlus’un Hıristiyan cemaatine yönelik benzer görüşleriyle paralellik göstermektedir. Nitekim Pavlus da mektuplarında cemaati İsa Mesih’in bedeni olarak tasvir etmiştir.¹⁴³

Köln Mani Kodeksi tek bir yazar tarafından oluşturulan bir kitap değil farklı yazarlara ait anlatımların bir araya getirildiği derleme niteliğinde olan bir eserdir. Derlemenin ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte, Mani’nin ölümünün hemen ardından oluşturulmuş olabileceği üzerinde durulmaktadır. Daha çok tarihsel bir içeriğe sahip olan metin, Mani’nin hayatını anlatmakta; onun ilk dönem takipçileri ve en yakın öğrencilerine ait sözlerden alıntılar içermektedir. Kodeks’e göre Mani’nin sözlerine ve

¹⁴¹ bkn. *Kephalaia*.

¹⁴² Albert Henrichs, “The Cologne Mani Codex Reconsidered”, *HSCP*, 1979, Vol. 83, s. 351.

¹⁴³ Johannes van Oort, “Manichaeism: Its Sources and Influences on Western Christianity”, *Verbum et Ecclesia*, 2009, Vol. 30, No. 2, s.127.

eylemlerine tanıklık edip bunları kaydedenler; Asketik Salmaios, Öğretmen Baraies, Timotheos, Öğretmen Abjesous, Zabed'in erkek kardeşi Innaios, Zacheas, Hayat Hazinesi'nin oğlu Koustaios ve Havari Zacheas'ın erkek kardeşi Ana'dır. Bu ilk öğrenciler Mani'nin sözlerini aktaran ve yorumlayan güvenilir tanıklar olarak ifade edilir. Ayrıca kodeksin her bir bölümü, bu öğrencilerin isimleriyle başlar.¹⁴⁴



Resim V: Köln Mani Kodeksi'ne ait sayfalar¹⁴⁵

Kodeks'in ilk sayfalarında Mani'nin çocukluğuna ilişkin ayrıntılı anlatımlar, vaftizci topluluktan ayrılmadan önce geçirdiği iki temel vizyon ve bu süreçte önemli bir rolü olan ilahî ikizine ilişkin açıklamalar yer alır. Bu bilgiler İbn Nedim'in *Fihrist*'te verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Takip eden sayfalar beş Yahudi atasına (Âdem, Şit, Enoş, Sam, Enok) ait vahiy kitaplarındaki yazılardan ve Pavlus'un Galatyalılar ile Korintlilere yazdığı iki mektup içerisinde yer alan ifadelerinden alıntılar içerir. Bundaki amaç muhtemelen Mani'nin vahiysel deneyimlerinin güvenilirliğine katkıda bulunmaktır. Sonraki sayfalar da Mani'nin içerisinde yetiştiği Elkasâi topluluğuna ilişkin anlatımlara yer verir. Bu doğrultuda vaftizcilerin ritüelleri, çeşitli gelenekleri ve Mani'nin bu uygulamalara karşı duruşu ele alınır. Sonrasında bu karşı duruşun sonucu olarak

¹⁴⁴ Van Oort, *agm*, s. 127.

¹⁴⁵ Digital Images of the Cologne Mani Codex, Kaynak: http://www.uni-koeln.de/phil-fak/ifa/NRWakademie/papyrologie/Manikodex/Manikodex_300/M90_79_300.jpg (Erişim Tarihi: 25 Ekim 2013).

Mani'nin vaftizcilerden ayrılışı ve iki takipçisiyle birlikte Ktesifon'a kaçıışı anlatılır. Geri kalan sayfalar ise onların misyonik seyahatlerine yönelik açıklamalar ve bunların başarıya ulaştığını kanıtlayan mucizevî hikâyelerle doludur.¹⁴⁶

Günümüze ulaşan Manihaist literatüre ait metinler genel itibariyle Mani'nin tarihsel hayatından çok oluşturduğu öğretiyi üzerine yoğunlaşmışlardır. Dolayısıyla bu metinlerin Mani'nin yaşamına özellikle de yaşamının erken dönemlerine ait yeterince bilgi verici nitelikte olmadıkları göz önünde bulundurulursa, *Köln Mani Kodeksi*'nin bunlar arasında ayrı bir yere sahip olduğu rahatlıkla görülebilir. *Kodeks*'in öne çıkan bir başka özelliği de İbn Nedim, Biruni gibi Manihaist olmayan yazarlar tarafından Mani'nin hayatına yönelik aktarılan bilgileri teyit edici nitelikte bir içeriğe sahip olmasıdır. Böylelikle farklı kaynaklar içerisinde yer alan birbirini destekleyici bilgiler bir araya getirilerek, evrensel bir din oluşturma çabasıyla ortaya çıkan bu gnostik peygamberin yaşamına dair genel bir çerçeve çizmek mümkün olmaktadır. Mani'nin Elkasâi topluluğuyla olan bağlarını koparıp yeni bir din kurana kadarki ruhsal gelişim sürecinin nasıl şekillendiğini anlamamızı sağlayan kodeksin, içerisinde onun *Hayat İncili*'ne ve Edessa'ya (Urfa) yazdığı mektuba ait alıntılar barındırması açısından da ayrı bir önem taşıdığı söylenebilir.

f. Kellis (Ismant el-Kharab) Metinleri

Modern ismi Ismant el-Kharab olan Kellis, Yukarı Mısır'ın Dakhleh Vaha'sında yer alan antik bir Roma kasabasıdır. Kiliseler, tapınaklar, mezarlar ve pek çok benzeri yapıyı bünyesinde barındıran bu antik kasabaya yönelik ilk arkeolojik çalışmalar 1980'li yılların ortalarında başlamıştır. Monarsh Üniversitesi tarafından *Dakhleh Vahası Projesi (Dakhleh Oasis Project)* kapsamında yürütülen kazı çalışmaları sonucunda, çeşitli dillerde yazılmış binlerce sayfa yazılı belgeye ulaşılmıştır. Manihaist metinler açısından oldukça zengin bir arşive sahip olan kasabanın, sert iklim koşulları ya da su kaynaklarının kuruması gibi muhtemel nedenlerden dolayı beşinci yüzyılın başlarında terkedildiği; kasabaya ait kalıntıların ise aşamalı olarak kumlarla kaplandığı düşünülmektedir.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Henrichs, *agm*, s. 340-341; John C. Reeves, "The Elchasaite Sanhedrin of the Cologne Mani Codex in Light of Second Temple Jewish Sectarian Sources", *JJS*, 1991, Vol. 42, s. 68-69.

¹⁴⁷ Gardner and Lieu, *agm*, s. 161.

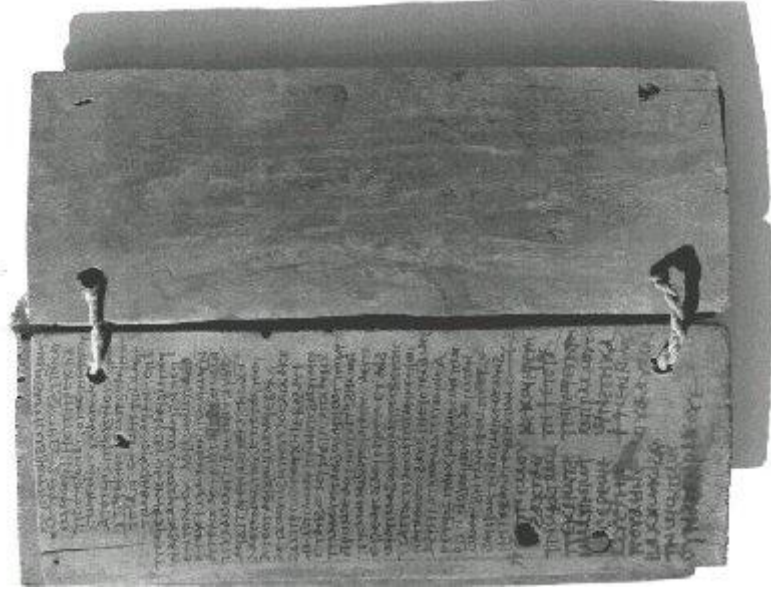
Kellis'te ortaya çıkarılan Manihaist metinler, Medinet Madi metinlerinden daha önceki bir tarihe (MS 301-390) aittir. Süryanice, Grekçe ve Kıptîce olmak üzere üç farklı dilde yazılmış metinlerin çözümlenmesi üzerinde çalışan Iain Gardner, bunları edebî metinler ve belgeler olmak üzere iki gruba ayırmış, sonrasında ise edebî metinleri içeriklerine göre sınıflandırmıştır. Gardner'ın belge niteliğindeki metinler dâhil edilmeksizin, edebî metinlere ilişkin yaptığı sınıflama şu şekildedir:

- 1) Mani'nin Kanonik Eserleri
- 2) Manihaist Öğretiye İlişkin Metinler
- 3) Manihaist İlahiler ve Ayinsel Metinler
- 4) Manihaist Terimleri İçeren Kıptîce-Süryanice Terimler Sözlüğü
- 5) Manihaist Muskalar
- 6) İncil'e Ait Metinler
- 7) Çeşitli Edebî Metinler¹⁴⁸

Belge niteliği taşıyan metinlerin sayısının edebî metinlere göre daha fazla olmasına rağmen her iki dile ait kullanılabilir metinlerin sayısı hemen hemen aynıdır. Gardner belge niteliğinde olan metinlerin Grek ve Kıptî dillerinde yazıldığını belirterek, dillerin farklı amaçlar için kullanıldığını ifade eder. Buna göre Kıptîce metinler daha çok kişisel mektuplardan oluşurken, Grekçe metinlerin büyük bir kısmı resmî amaçlarla yazılmıştır. Sınıflandırdığı eserleri çözümlerken Medinet Madi'de ortaya çıkarılan metinlerle karşılaştırma yoluna giden Gardner'a göre Medinet Madi kitapları, Manihaist literatür içerisinde yer alan kutsal kitapların bire bir kopyası değildir. Bunlar daha çok farklı Manihaist gruplara ait koleksiyonlardan bireysel ihtiyaçlar doğrultusunda toplanan bilgilerin bir araya getirilmesi sonucu oluşturulmuş derlemelerdir. Dolayısıyla ait olduğu topluluğun yaşantısına dair bir fikir vermez. Buna karşın Kellis metinleri ait olduğu Manihaist topluluğun sosyal, ekonomik ve kültürel yaşantısına dair pek çok ayrıntı ortaya koyar. Özellikle Manihaist inanırlar tarafından yazılmış kişisel mektuplar, topluluğun sosyal boyutlarının tanımlanmasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Her ne kadar bu anlamda aralarında farklılık olsa da, Kellis ve Medinet Madi metinleri dil ve içerik bakımından birbirleriyle yakın paralellikler gösterir. Kıptî diliyle yazılmış Kellis metinlerinin, Medinet Madi metinlerinde olduğu gibi Lycopolitan lehçesiyle yazılmış olması ya da Kellis'de bulunan ilahilerin, Medinet Madi külliyyatı içerisinde yer

¹⁴⁸ Iain Gardner, "The Manichaean Community at Kellis", *Emerging from Darkness: Studies in the Recovery of Manichaean Source*, Eds. Paul Mirecki. Jason BeDuhn, Brill, Leiden 1997, ss. 162-166.

alan *İlahiler Kitabı*'ndakilerle belirgin benzerliklere sahip olması buna örnek verilebilir. Metinler arasındaki bu benzerlikler Manihaist inancın Roma İmparatorluğu sınırları içerisindeki tarihsel sürecinin daha iyi anlaşılmasını sağlaması açısından da ayrı bir önem taşır.¹⁴⁹



Resim VI: Manihaistlere ait tahta levhalardan oluşan dinî bir kitap.¹⁵⁰

Kellis kazılarında tahta bir levha üzerine yazılı olarak bulunan bir ilahi ve Kıptî dilinde yazılmış kişisel mektuplar, burada yaşayanların sadece şehir halkından ayrı küçük bir gruptan ibaret olmadığını göstermektedir. Buna göre Kellis'te yaşayan topluluk sadece öğrencilerden değil; aynı zamanda cemaatin önde gelen seçkinlerinden oluşan sosyal bir yapılanmaya sahiptir. Dolayısıyla Mani Dini'nin dördüncü yüzyılda Kellis ve çevresinde oldukça yaygın ve yapılanmış bir gelenek olarak varlığını sürdürdüğü aşikârdır.¹⁵¹ Peki, Mani dinini benimseyen bu topluluk Kellis'de nasıl var olmuştur? Topluluğun ortaya çıkışı, kasaba sakinlerinin Manihaist misyonerlerin başarılı faaliyetleri sonucu gerçekleşen dinî dönüşümlerine mi bağlanmalıdır? İnanırlara ait ortaya çıkarılan metinlerde toplu olarak gerçekleştirilmiş bir dinî dönüşüm sürecinin izlerine rastlanmaz. Bu da araştırmacıları, Manihaist inanırların buraya başka bir yerden göç etmiş olabileceği yönünde düşünmeye sevk etmiştir. Sonuç olarak burada yaşayan

¹⁴⁹ Gardner and Lieu, *agm*, ss.164-165.

¹⁵⁰ <http://monash.edu/library/collections/exhibitions/egypt/xegyecat.html>

¹⁵¹ Gardner, *agm*, ss. 162-166.

Manihaist topluluğun, dördüncü yüzyılın başlarında Roma yönetiminin Manihaistlere yönelik gerçekleştirdiği baskı ve şiddetten dolayı, Lycopolis şehriden kaçan sığınmacılar tarafından oluşturulduğunun iddia edildiğini görüyoruz.¹⁵² Kıptîce metinlerin Lycopolitan lehçesiyle yazılmış olmasının bu iddiayı desteklediği düşünülebilir. Nitekim Lycopolis, Mani inancının Mısır'daki merkezi olarak değerlendirilebilecek bir konuma sahiptir. Kellis topluluğunun, bu merkezin bir kolu olarak ortaya çıkması ise oldukça olağan görünmektedir.

Kellis literatüründe yer alan kişisel mektuplarda kullanılan ifadeler, burada yaşayan Manihaistlerin kendilerini “Hakikî Hıristiyanlar” olarak gördüklerini ortaya koyar. Bu durum şüphesiz İsa'nın tahrif edilen öğretisinin Mani aracılığıyla yeniden eski haline getirildiğine olan inançla alâkalıdır. Hıristiyan geleneğe ait pek çok metnin Kellis halkı tarafından kullanılması da Manihaist öğretinin Hıristiyan unsurlarla yoğrularak sunulmasına hizmet etmiştir. Hıristiyan metinleriyle Manihaist metinler arasındaki paralellikler bunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Sonuç olarak içerisinde Hıristiyan unsurlar barındırsın ya da barındırmasın, Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde ortaya çıkan ve zamanla yapılanan bu topluluğa ait geride kalan materyaller, Manihaist inanişâna ilişkin yapılan çalışmalara ivme kazandırmış ve bu dinin sosyal boyutlarının anlaşılmasına yönelik yeni bir bakış açısı oluşumuna zemin hazırlamıştır.

¹⁵² Canepa, *agm*, s.76.

İKİNCİ BÖLÜM: MANİHAİST TEOLOJİ

A. KOZMOLOJİ

Manihaist teoloji, birbirine zıt özelliklere sahip olan iki âlemin varlığı ve aralarındaki rekabeti temel alan bir anlayışa dayanır. İki âlemin her biri kendi içerisinde diğerinden bağımsız bir yapılanmaya sahiptir. Ezelî ve ebedî olan iki âlemden biri iyiliği, aydınlığı ve yaşamı, diğeri ise kötülüğü, karanlığı ve ölümü temsil etmektedir. Her iki âlemin de kendine ait özellikleri, sıfatları ve eylemleri vardır.

Başlangıçta ışık ile karanlık arasında kesin bir ayrılık söz konusudur. İki zıt âlem birbirinden ayrı şekilde varlıklarını devam ettirirken karanlığın ışık âlemini fark etmesiyle başlayan ve bu iki zıt prensibin birbiriyle karışmasıyla devam eden süreç, yeryüzünün yaratılmasıyla sonuçlanmıştır. Başka bir ifadeyle, âlem bu iki varlığın karışımı sonucu oluşmuştur. Sözü edilen bu süreç Manihaist öğretide *üç zaman* kavramıyla ifade edilir. Üç zamandan kasıt; iki zıt prensibin birbirinden ayrı olduğu *geçmiş zaman*, birbirlerine karışmalarıyla aralarında aktif bir mücadelenin yaşandığı *şimdiki zaman* ve son olarak tekrar eski konumlarına dönerek birbirlerinden tamamen ayrılacakları *gelecek zamandır*.

1. Işık ve Karanlık Âlemleri

Işık Âlemi, Mani'nin düalist öğretisinde yer alan iki aslî prensipten birisidir. Bu âlemde, içerisinde tanrılar ve ışık varlıkları olan Işık Krallığı bulunur. Söz konusu Işık Krallığı beş yücelikten oluşur. Bunlar Yüceliğin Babası, on iki Aeon¹⁵³, Aeonların Aeonu¹⁵⁴, Hayat Nefesi ve Işık Ülkesi'dir. Bu beş yücelik karanlığın olmadığı ışığa, ölümün olmadığı sonsuz hayata, hastalığın olmadığı sağlığa, kederin olmadığı mutluluğa, nefretin olmadığı merhamete, ayrılığın olmadığı dostluğa, hiçliğin olmadığı varlığa, ilahi bir bedene ve sınırsız lezzetli yiyeceklere sahip; gösterişli, güçlü ve zengin varlıklar olarak tasvir edilir.¹⁵⁵ Beş yücelikten oluşan Işık Krallığı'nın yöneticisi

¹⁵³ Işık cennetinin ilahi güçleri, ışık parçacıkları, sonsuz varlıklarıdır. Bunlar Işık Cenneti Kralı'nın etrafında bulunurlar ve ona itaat ederler. Esmailpour, *age*, s.53.

¹⁵⁴ Bunlar 12 Aeon'dan ortaya çıkan Aeonlar'dır. Her bir Aeon'dan 12 Aeon çıkar. Dolayısıyla toplam sayıları 144'dür. Söz konusu sayılar, Hıristiyan geleneğin *Vahiy Kitabı*'nda, dünyanın sonunun gelmesiyle birlikte kurtarılacağı vaadedilen kabile üyelerinin sayılarıyla büyük benzerlik gösterir. Zira İsrailoğullarının 12 kabilesi ve her bir kabileden mühürlenmiş 12000 kişi toplamda 144000 sayısına denk gelir. bkn. *Vahiy Kitabı* 7:4-8.

¹⁵⁵ bkn. W. B. Henning, "A Sogdian Fragment of the Manichaean Cosmogony", 1948, *BSOAS*, University of London, Vol. 12, No. 2, s.308.

Yüceliğin Babası'dır. Işık Âleminin Kralı, Zurvan, Hakikatin Babası, Işık Bahçelerinin Kralı gibi çeşitli isimlerle de anılan Yüceliğin Babası'nın etrafı ışık varlıkları (aeonlar) ve hayat nefesiyle çevrilidir. En üstün nitelikleri kendisinde barındıran yüce Tanrı, bütün eksikliklerden münezzehtir. Her şeyden önce var olan, her şeyden sonra da var olacak olandır. Şimdiye kadar meydana gelen ve şimdiden sonra meydana gelecek olan her şey onun kudreti aracılığıyla gerçekleşmiştir.¹⁵⁶

Işık Krallığı'nın yüce tanrısı beş ışık üyesine sahiptir. Akıl, düşünce, sezgi, anlayış ve mantıktan oluşan bu üyeler farklı kaynaklarda Tanrı'nın mekânları, uzuvları ya da sıfatları olarak da zikredilir. Bununla birlikte oldukça karmaşık bir yapılanmaya sahip olan Işık Âlemi'nde yer alan ışık varlıklarını ve kozmolojik olaylar esnasında ortaya çıkan ilahi varlıkları, yüce tanrının tezahürleri olarak ifade etmek de mümkündür.

Manihaist kaynaklar Yüceliğin Babası'nın ulûhiyet, nur, güç ve hikmetten oluşan dört esasa sahip olduğunu belirtir. Ancak bu esasların tam olarak neyi kastettiğine açıkça değinilmez. Bu anlaşılmazlık durumu pek çok araştırmacıyı söz konusu esaslar üzerinde düşünmeye sevk etmiştir. Bunlar arasından konuya ilişkin en makul açıklamanın Heuser tarafından yapıldığı söylenebilir. Heuser *Kefalaya*'da dört büyük gün şeklinde tarif edilen dört tanrısal varlıktan¹⁵⁷ yola çıkarak, Manihaist panteon içerisinden seçilen bu tanrıların, Yüceliğin Babası'na ait dört esasla uyum gösterdiğini ileri sürer. Bu bağlamda ulûhiyet Manihaist panteonun en yüce tanrısı olan *Hakikat Tanrısı*'nı, nur *Üçüncü Elçi*'yi, güç *İhtişam Sütunu*'nu, hikmet ise *Muhteşem İsa*'yı temsil etmektedir. Heuser'e göre, Manihaist kaynaklarda Tanrı'nın değişmez özellikleri olarak ifade edilen bu dört esas ayinlere de yansımıştır. Manihaist ilahilerin sonunda dört kez Âmin denmesi buna örnek verilebilir.¹⁵⁸

Karanlık Âlemi ise, Işık Âlemi'nin tersine bir yapılanmaya sahiptir. Işık Âlemi güzelliklerle, hoş kokularla, temizlikle ve göz alıcı rengârenk parıltılarla dolu bir âlem olarak ifade edilirken, Karanlık Âlemi bunun tam zıddı olarak çukurları, aşılmaz

¹⁵⁶ *Mani Codex*, s. 53.

¹⁵⁷ *Kefalaya*'da birbiri ardına oluşan bir sıralamayı takip eden dört büyük günden birincisi *Hakikat Tanrısı*'nı, ikincisi ışık kayıklarında ikamet eden *Üçüncü Elçi*'yi, üçüncüsü bütün taşıyıcıların en büyüğü olan *İhtişam Sütunu*'nu, dördüncüsü ise on iki hikmete sahip olan *Muhteşem İsa*'yı temsil eder. *Kephalaia*, ss. 29-30.

¹⁵⁸ Manfred Heuser. Hans-Joachim Klimkeit, *Studies in Manichaean Literature and Art*, Brill, Leiden-Boston-Köln 1998, ss. 13-14.

engelleri ve bataklıkları olan dumanlarla dolu bir dünya olarak tasvir edilir.¹⁵⁹ Bu âlemin yöneticisi ise Karanlık Âlemi'nin Kralı, Şeytan, Ahrimen, Şimnu, Büyük Arkon, Karanlık Prensi, Madde, Kötülük gibi isimlerle anılır. Görüldüğü gibi Manihaist öğretilerde Tanrı sıfatı sadece Işık Âlemi'nin Kralı için kullanılır. Karanlık Âlemi'nin yöneticisi Tanrı olarak zikredilmez. Ulûhiyet sadece ışık ve tezahürlerinden oluşan varlıklara atfedilir. Işık ise ilahi varlıkların özü olarak düşünülür.

Karanlık Âlemi'nde yürüyen, uçan, sürünen ve yüzen şeytani yaratıkların yaşadığı beş âlem yer alır. Bunlar *duman*, *ateş*, *rüzgâr*, *su* ve *karanlık* âlemleridir. Sahip oldukları özelliklere göre birbirinden farklılık gösteren bu âlemlerin her birinin bir kralı vardır. İki ayaklı yaratıkların yaşadığı Duman Âlemi'nin kralı şeytan görünümündedir ve vücudu altından yapılmıştır. Aslan görünümündeki Ateş Âlemi'nin Kralı'nın vücudu bakırdandır ve içerisinde dört ayaklı yaratıklar yaşar. İçerisinde uçan yaratıkların yaşadığı kartal görünümündeki Rüzgâr Âlemi'nin Kralı'nın vücudu demirden, yüzen yaratıkların yaşadığı balık görünümündeki Su Âlemi'nin Kralı'nın vücudu gümüşten yapılmıştır. Karanlık Âlemi'nin kralı ise ejderha görünümündedir. Vücudu kurşundan yapılmıştır, içerisinde sürünen yaratıklar yaşar. Bu yaratıklar erkek ve dişilerden oluşur. Bu âlemlerin en üstünde ise Karanlık Kralı yer alır ve bu beş âlemin krallarına ait özelliklerin tümünü bünyesinde barındırır. Karanlık Kralı, kafası aslan, elleri ve ayakları şeytan, kanatları kartal, vücudu ejderha ve kuyruğu balık görünümlü bir canavar olarak tasvir edilir. Bu beş farklı şekil, ona ait beş âlemin işaretleridir.¹⁶⁰

Karanlık Âlemi Kralı'nı *iblis-i kadim* olarak ifade eden Nedim, onun ezeli olmadığını; ancak cevherleri itibariyle ezeli olduğunu ifade eder ve varlık alanına çıkışını bu cevherlerin bir araya gelmesiyle açıklar.¹⁶¹ *Kefalaya*'da yer alan ifadelere göre Karanlık Kralı *Madde* tarafından yaratılmıştır.¹⁶² Bazı kaynaklar ise Karanlık Âlemi'ne ait beş âlemden beş ağaç oluştuğunu, bunların da birleşerek Ölüm Ağacı'nı meydana getirdiğini belirtir. Burada Ölüm Ağacı Karanlık Kralı'nı, Karanlık Kralı ise *Madde*'yi temsil eder ve o, bütün kötülüklerin anası olarak tasvir edilir.¹⁶³ Karanlık Âlemini Ölüm Ağacı'nın temsil ettiği gibi, Işık Âlemini de Hayat Ağacı temsil eder.

¹⁵⁹ *Fihrist*, ss. 400, 404.

¹⁶⁰ *Kephalaia*, s. 35.

¹⁶¹ *Fihrist*, s. 400.

¹⁶² *Kephalaia*, s. 35.

¹⁶³ Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, s. 10.

Hayat Ağacı *Ruh*'un simgesidir. Mani, Hayat Ağacı ve Ölüm Ağacı'nı iyilik-kötülük, ışık-karanlık, ruh-madde arasındaki temel ayrılığı göstermek için kullanmıştır.¹⁶⁴

İslami kaynaklar da Mani Öğretisi'nin temelini oluşturan iki aslî prensibe ait öğeleri beşli sistem dâhilinde sunar. Bu bağlamda İbn Nedim, ışık âleminin yer ve gök olarak iki farklı yapıdan oluştuğunu ve her ikisinin de farklı özelliklere sahip olduğunu belirtir. Mani'nin *Fihrist*'te yer alan ifadesine göre, göğün hilm (yumuşaklık), ilim (bilgi), akıl, gayb ve idrak (zekâ, anlayış) olmak üzere beş uzvu vardır. Yerin beş uzvu ise hafif esinti (nesim), rüzgâr, nur, su ve ateş'tir. Yücelik, göğe ve yere ait olan bu on uzvun tümünü ifade eder. Aynı şekilde karanlık âleminin de beş uzvu vardır ki bunlar da yangın, karanlık, zehir, sis ve dumandır.¹⁶⁵

Şehristâni ve Kadı Abdulcebbar da ışık ve karanlığın beş cinsi olduğundan bahseder. Bunların dördü beden, beşincisi ise ruhtur. Işığın bedenleri ateş, nur, rüzgâr ve su; karanlığın bedenleri ise yangın, karanlık, zehirler ve sistir. Işığın ruhu esinti (nesim), karanlığın ruhu ise duman (hemmâme)'dir. Işığın ve karanlığın ruhları bu bedenlerde sürekli hareket halindedir.¹⁶⁶ Her ne kadar Abdulcebbar nurun bedenlerinin birbirinden farklı olduğunu ifade etse de, nurun özünde tek bir cevher olduğunu söyler. Aynı durum karanlık için de söz konusudur. Nurun ruhu ve bedenleri tabiatları gereği birbirlerine ezeli olarak fayda verirken; zulmetin ruhu da ait olduğu bedenlere, bedenleri de sahip olduğu ruhlara ezeli olarak zarar verir.¹⁶⁷

Maturidî de nur ve zulmetten her birinin beş cinsi olduğunu söyler. Ancak onun verdiği bilgiler Şehristâni, Abdulcebbar ve Nedim'inkinden farklılık arz eder. Ona göre nur ve zulmetin beş cinsi kırmızılık, beyazlık, sarılık, siyahlık ve yeşilliktir. Nur cevherinin bu cinslerinden gelen her şey hayır, zulmet cevherinden gelen ise şerdir. Yine söz konusu iki cevherden her birinin beş duyusu vardır. Bunlar: işitme, görme, tatma, koklama ve dokunmadır. Nur cevherinin bu duyularla algıladıkları hayır, zulmet cevherinin algıladıkları ise şerdir. Nurun da zulmetin de ruhu vardır. Zulmetin ruhuna *hemâme* (هَمَامَة) denir.¹⁶⁸ Nedim de karanlığın ruhunu *el-hümâme* (الهُمَامَة) olarak

¹⁶⁴ J. Kevin Coyle, *Manichaeism and Its Legacy*, Brill, Leiden-Boston, 2009, s. 87.

¹⁶⁵ *Fihrist*, ss. 400, 404.

¹⁶⁶ Şehristâni, *age*, s. 224.

¹⁶⁷ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't tevhid ve'l adl*, c. V, Kahire 1960, s. 11.

¹⁶⁸ El-Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü'Tevhîd Tercümesi*, Çev. Bekir Topaloğlu, Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, Ankara 2009, s. 196.

isimlendirmiştir.¹⁶⁹ Mâturidî'ninkine benzer bir anlatım Yakûbî'de de yer alır. Yakubî, ezeli iki varlık olan ışık ve karanlığın her birinin özü itibariyle beş anlama sahip olduğunu söyler. Bunlar, renk, tat, koku, ses ve dokunmadır. Işık ve Karanlık her şeyi duyan, gören ve bilen iki kadim varlıktır.¹⁷⁰

Müslüman yazarların, Manihaist öğretiyeye ait iki temel prensibin sahip olduğu özellikleri açıklarken farklı yaklaşımlar içerisinde oldukları görülmektedir. Zira ortaya konan metinlerde, karanlık ve aydınlığa ait unsurların tam olarak neyi kastettiği konusunda aralarında bir fikir birliği söz konusu değildir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, karanlık ve aydınlığa atfedilen beş unsur kimilerine göre ait olduğu ilkenin cinsi, kimine göre bedeni, kimine göre sıfatı, kimilerine göre ise anlamıdır. Söz konusu farklılığın Manihaist kozmolojinin anlaşılmasındaki güçlükten ve metinlerin çevrilmesi sırasında terimlerin tam karşılığının kullanılmamasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Işık Âlemi konum itibariyle üstte kuzey tarafta yer alır, doğu-batı ve kuzey yönlerinde sınırsızdır. Karanlık Âlemi ise altta güney tarafta yer alır, doğu-batı ve güney yönlerinde sınırsızdır.¹⁷¹ Ebu İsa el-Varrak'ın nakline göre, Nur yön olarak kuzeyde ezeli yükseliş halinde, Zulmet ise güney istikâmetinde ezeli düşüş halindedir.¹⁷² Maturidî ise bu iki asli âlemin konumlanışını, onların yapısal özelliklerini ele alarak ifade eder. Buna göre ışık temiz ve hafif, karanlık ise arınmışlıktan uzak ve ağırdır.¹⁷³

Işık ve karanlık arasında bir sınır bulunup bulunmadığı ya da başka bir ifadeyle nur ile zulmetin birbiriyle temas halinde olup olmadığı hususu tartışmalıdır. Nedim bu konuda ikisinin arasında herhangi bir sınır olmaksızın birbirlerine komşu olduklarını ifade eder.¹⁷⁴ Bu anlayışa göre ışık, karanlığın yüzeyine temas etmektedir. Işık ve karanlık birbirine komşu oldukları taraf dışında kalan tüm yönlerde sonsuzdur. Kadı Abdulcebbar çoğunluğun görüşünün nur ve zulmet arasındaki ilişkinin güneş ile gölge arasındaki ilişki gibi düşünüldüğünü; dolayısıyla aralarında hiçbir boşluğun bulunmadığı yönünde olduğunu nakleder. Bunun yanı sıra bazılarının ise ikisinin

¹⁶⁹ *Fihrist*, s. 402.

¹⁷⁰ Yakubî, *age*, s. 180.

¹⁷¹ Şehristani, *age*, s. 223.

¹⁷² Kadı Abdulcebbar, *age*, s. 10.

¹⁷³ bkn. Maturidî, *age*, ss. 196-197.

¹⁷⁴ *Fihrist*, s. 400.

arasında boşluk olacak şekilde sadece bir yakınlık olduğu görüşüne sahip olduklarını ifade eder.¹⁷⁵

2. Karanlık Âleminin Işık Âlemine Saldırması

Manihaist metinlerde *ilk, orta, son*¹⁷⁶ kavramlarıyla da ifade edilen üç zamandan ilki, birbirlerinden haberdar olmadan varlıklarını sürdüren iki prensipten kötü olanın iyi olanı fark etmesi ve ona sahip olmak istemesiyle son bulur. Böylelikle bu iki zıt prensip arasında bir dizi mitsel olayın yaşanacağı bir etkileşim süreci başlar. Buna göre sürekli hareket halinde olan Karanlık Âlemi kendi içerisinde yükselip yukarı sınıra yaklaştığında Işık Âlemi'ni görür. Mani öğretisine göre bu tamamen rastlantısal bir durumdur. Karanlık rastgele bir hareket halinde ışığı görene kadar onun varlığından habersizdir. Karanlık Âlemi'nin şeytanları, gördükleri karşısında büyülenirler ve ona sahip olmak isterler. Vakit kaybetmeden saldırıya geçerek Işık Âlemi'ne girebilmenin bir yolunu bulmaya çalışırlar. Bu saldırı karşısında Işık Krallığı'nın vereceği tepki birinci yaratım sürecini başlatacaktır.

Bu süreçte ışık, karanlığın saldırısına maruz kalana kadar pasif bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Onu harekete geçiren güç ise karanlıktır. Dolayısıyla her ne kadar kozmogonik olayların başlamasına yönelik ilk adımı Işık Âlemi atmış olsa da, buna sebep olan asıl şey, karanlığın ışığa karşı beslediği saldırgan tutumdur. Karanlığın mitsel olayların başlamasına neden olan bu aktif rolü, iki prensip arasındaki dengesizliği de ortaya koyar. Işık Krallığı kendi içerisinde huzurlu bir şekilde varlığını sürdürürken, Karanlık Krallığı sürekli olarak bir huzursuzluk ve karmaşıklık içerisindedir. Bu da karanlığı, ışığa karşı daha aşağı bir konuma yerleştirir.

3. Birinci Yaratım Süreci: İlk Tanrısal İnsan'ın Yaratılması

Yüceliğin Babası, Karanlık Âlemi'nin Işık Âlemi'ne sahip olma isteği karşısında onunla savaşmaya karar verir. Ancak bu savaşa krallığında yer alan ışık parçacıklarını göndermek istemez. Çünkü onları savaş için değil; sükûnet ve barış için yaratmıştır. Bu nedenle karanlık güçleriyle bizzat kendisi savaşmaya karar verir. Böylece ilk olarak Büyük Ruh'u yaratır. Büyük Ruh'tan Hayatın Anası yaratılır. Hayatın Anası ise İlk

¹⁷⁵ Abdulcebbar, *age*, s. 10.

¹⁷⁶ *Kephalaia*, s. 59.

İnsan'ı¹⁷⁷ yaratır ve onu hava, ateş, rüzgâr, su ve ışıktan oluşan beş unsurla donatır. Yüceliğin Babası tarafından yaratılan bu ilahi varlıkların tümü onun tezahürleridir. Hayatın Anası tarafından beş unsurla donatılan İlk İnsan *Naçaşbat* isimli bir melek rehberliğinde karanlık dünyasına iner. Karanlık dünyası İlk İnsan'ı kendi ülkesinde görünce büyük memnuniyet duyar. “Uzakta aradığım şeyi yakınımnda buldum” diyerek onunla savaşmaya başlar. İlk İnsan savaşta yenilerek esir alınır ve ona ait beş unsurla karanlık güçleri birbirine karıştırır. İlk İnsan bu yaşananlar sonucunda bilincini kaybeder ve nereye ait olduğunu unutur.¹⁷⁸

Karanlıkla ışık arasında gerçekleşen karışım, birbiriyle karşıtlık içerisinde olan bu iki ezeli varlığa ait sıfatlardan her birinin kendi karşıtıyla buluşması şeklinde gerçekleşmiştir. Şehristânî, söz konusu karışımla ilgili Manihaistlerin görüşlerini şöyle açıklar: Karanlığın bedenleri ruhundan bir şekilde ayrılınca yalnız kalan ruh, nuru görmüştür. Sonrasında ise süratle bedenleri nurla karışmaya yönlendirmiştir. Bunu fark eden Işık Âlemi ise beş cinsten oluşan meleklerini ona karşı koymaya yönelmiş, bunun sonucunda da ışığın beş cinsiyle karanlığın beş cinsi birbirine karışmıştır. Buna göre duman nesimle, yangın ateşle, nur zulmetle, zehir rüzgârla, sis ise su ile karışmıştır.¹⁷⁹

Karanlık Âlemi'nin Işık Âlemi'ni fark etmesiyle başlayan ve İlk İnsan'ın karanlık güçleri tarafından esir alınmasıyla sonuçlanan bu süreç, *birinci yaratım süreci* olarak ifade edilir. Bu süreçte ortaya çıkan İlk İnsan, kozmogonik süreçte oldukça önemli bir role sahiptir. Bu doğrultuda hem savaşçı hem de fedakâr kimliğiyle ön plana çıkan bu ilahi figür, karanlığın saldırısını Işık Krallığı'ndan uzaklaştırmış, böylelikle kötülük güçlerinin tehdidi karşısında kurtarıcı bir rol oynamıştır. İlk İnsan'ın dışında birinci yaratım sürecinde ortaya çıkan diğer bir merkezi figür ise Hayatın Anası'dır. Hayatın Anası, Yüceliğin Babası'ndan zuhur eden ilk ilahi varlıktır. Ondan da İlk İnsan zuhur etmiştir. Hayatın Anası, İlk İnsan ve beş oğul, bir yücelik¹⁸⁰ olarak tanımlanır ve

¹⁷⁷ Mani öğretisinde ilk insan olarak anılan bu varlık tanrısaldir. Onun yeryüzünde yaşamış ilk insan olan Âdem'le karıştırılmaması gerekir.

¹⁷⁸ Jackson, *age*, ss. 224-226.

¹⁷⁹ Şehristânî, *age*, ss. 224-225.

¹⁸⁰ *Kefalaya*'da Karanlık Âlemi'ne karşı ortaya çıkan beş yücelikten söz edilir. Birinci yücelik Hakikat Tanrısı'dır. İkinci yücelik Hayatın Anası, İlk Tanrısal İnsan ve onun beş oğlundan oluşur. Üçüncü yücelik Işık Dostu, Hayat Ruhu ve onun beş oğlu iken; dördüncü yücelik Üçüncü Elçi, İhtişam Sütunu ve Işık Bakiresi'nden; son olarak beşinci yücelik ise Muhteşem İsa ve onun tezahürlerinden meydana gelir. bkn. *Kephalaia*, ss. 54-59. Söz konusu yücelikler yaratım süreçlerinin her birinde Hakikat Tanrısı'ndan tezahür eden tanrılar hiyerarşisini ifade eder. bkn. Şekil IV.

birinci yaratım sürecinin aktif ilahi varlıkları olarak karşımıza çıkar. Bu durum baba, anne ve oğulun benzer ilişkisi içerisinde sunulur.

Mani öğretisine göre İlk İnsan'ın savaşta yenilerek esir alınması, Tanrı'nın hatasından kaynaklanan bir durum değildir. Aksine, tüm yaşananlar tamamen onun iradesi dâhilinde gerçekleşmiştir. İlk İnsan'ın feda edilmesi, karanlıktan kurtulmak için bir gerekliliktir. Tanrı, karanlığın üstesinden gelmenin tek yolunun bu olduğunu bilmektedir. İlk İnsan'ın kendisini feda etmesinin karanlığa karşı hazırlanan bir tuzak olduğu çeşitli Manihaist kaynaklarda farklı şekillerde ifade edilir:

Bunun üzerine İlk İnsan derhal kendisini ve beş oğlunu Karanlık Kralı'nın Beş Oğlu'na yiyecek olarak sundu; tıpkı bir adamın kendi düşmanına tatlıya öldürücü zehir karıştırıp verdiği gibi.¹⁸¹

Bir aslanın, koyun ağılını telef etmek için geldiğini gören bir çobanın yaklaşmakta olan aslanı yakalayabilmek için koyunlardan birini tuzak olarak kullanıp diğer tüm koyunlarını kurtarması gibi. Bütün olanlardan sonra çoban, aslan tarafından yaralanan koyunu iyileştirir.¹⁸²

İlk İnsan'ın Işık Âlemi'ni Karanlık Âlemi'ne karşı korumak için gerçekleştirdiği bu girişim, gnostik geleneklerde “ruhun düşüşü” kavramıyla ifade edilir. Manihaist mitin bundan sonraki kısmı ise tamamıyla söz konusu tanrısal ruhun özüne döndürülmesine yöneliktir. Başka bir ifadeyle, Manihaist mitoloji tanrısal özün bir parçası olan bu ruhun karanlık güçlerinin esaretinden kurtarılması üzerine kurulmuştur. Eliade, sonrasında insan bedeni içerisinde hapsedilecek olan ruhla ilgili bu durumu şöyle açıklar:

Tanrı insanla insan olduğu için değil, tanrısal kökenli olan ve insan türü ortaya çıkmadan önce de var olan ruhla ilgilidir. Kısacası, Tanrı'nın hep kendini kurtarmak için gösterdiği bir çaba söz konusudur.¹⁸³

Sözü edilen ilahi ya da tanrısal ruh, Manihaist gelenekte *Yaşayan Ruh* kavramıyla ifade edilir ve İlk İnsan'a ait beş elementi temsil eder.

4. İkinci Yaratım Süreci

Karanlık dünyası tarafından esir olarak alınan İlk İnsan bilincini tekrar kazanınca Tanrı'ya yedi kez dua eder. Bunu duyan Hayatın Anası, Yüceliğin Babası'ndan onu

¹⁸¹ Jackson, *age*, s. 226.

¹⁸² *Psalm Book*, ss. 9-11.

¹⁸³ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c. II, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009, s. 440.

kurtarması için ricada bulunur. Yüceliğin Babası, İlk İnsan'ı kurtarmak için yine kendisinin tezahürlerinden ibaret olan bir dizi yaratım gerçekleştirir. Bu doğrultuda ilk olarak Işık Dostu'nu yaratır. Sonrasında sırayla Büyük Mimar, Hayat Ruhu ve onun beş oğlu yaratılır: (i) Muhteşem Koruyucu, (ii) Büyük Onur Kralı, (iii) Işık Adaması, (iv) İhtişam Kralı, (v) Taşıyıcı (Atlas). Bunlar Karanlık Dünyası'nın derinliklerine inerek İlk İnsan'ı ve karanlık güçleri tarafından yutulan beş oğlunu bulurlar. Hayat Ruhu ile İlk İnsan arasında şöyle bir konuşma geçer:

Hayat Ruhu: Selam sana ey kötülüğün içindeki iyi insan, karanlığın içindeki aydınlık, kendilerinde onur hissi olmayan çirkin yaratıklar arasında yaşayan Tanrı!

İlk İnsan: Huzur için gel! Barış ve sükûnet hazinesi için gel.

Babalarımız, Işık Oğulları kendi âlemlerinde nasıllar?

Hayat Ruhu: Onlar iyiler.¹⁸⁴

Mani öğretisinde Hayat Ruhu'nun İlk İnsan'a yönelik seslenişi *Çağrı*, İlk İnsan'ın bu çağrıya verdiği karşılık ise *Cevap* olarak ifade edilir ve bu *Çağrı-Cevap* buluşması kişileştirilerek İlk İnsan ve Hayat Ruhu'nun oğulları arasına katılır. Böylece her ikisinin de beş olan oğul sayıları altıya yükselmiş olur. *Çağrı* kurtuluş mesajını; *Cevap* ise kurtarılmaya isteğini temsil eder.¹⁸⁵

Aralarında geçen bu diyalojik konuşmadan sonra Hayat Ruhu sağ elini *İlk İnsan*'a uzatır ve onu tutsaklıktan kurtararak Işık Âlemi'ne geri getirir. Manihaistler arasında sağ elle gerçekleştirilen tokalaşma geleneğinin temeli bu olaya dayanır ve karanlıktan kurtuluşu sembolize eder.¹⁸⁶ İlk İnsan böylece karanlık güçlerinin esaretinden kurtarılmıştır ancak kötü arkonlar tarafından yutulan beş oğlu hala Karanlık Âlemi'nde tutsaktır.

Evrenin Yaratılması

Hayat Ruhu İlk İnsan'ı kurtardıktan sonra ona ait olan beş ışık elementini kurtarma işine girişir. Bu kurtarma planı evrenin yaratılmasını gerekli kılar. Nitekim evren, ışık elementlerinin karanlıktan arınmasını sağlayan bir işleve sahip olacaktır. Bu doğrultuda Hayat Ruhu bu kez karanlık güçleriyle savaşmak için beş oğlu eşliğinde

¹⁸⁴ Jackson, *age*, ss. 228-231.

¹⁸⁵ Heuser and Klimkeit, *age*, s. 38.

¹⁸⁶ Tokalaşmanın yanı sıra, Manihaist gelenekte var olan kucaklaşma, öpme, selamlama gibi diğer ritüel hareketlerin kaynağına ilişkin daha geniş bilgi için bkn. *Kephalaia*, ss. 42-47.

tekrar karanlık âlemine iner. Arkonların derilerinden on göğü, bedenlerinden ise sekiz yeri yaratır. Onların parçalarından yeryüzünü ve kemiklerinden dağları yaratır. Işık elementlerini yutan arkonlardan bazılarını ise gökyüzüne zincirler. Tüm bu göklerin ve yerlerin yaratılmasının ardından Hayat Ruhü karanlık güçleri tarafından yutulan Işık parçalarını üç kategoriye ayırır. Bu ışık parçalarının hiç kirlenmemiş kısmından güneşi ve ayı¹⁸⁷, az kirlenmiş kısmından yıldızları yaratır. Ağır düzeyde kirlenmiş ışık parçaları için ise sonunda kurtuluşa erişecekleri daha karmaşık bir düzenleme yaparak rüzgâr, su ve ateşten oluşan üç çark oluşturur.¹⁸⁸ Bu çarklar elementlerin hareketliliğini sembolize eder.¹⁸⁹

Hayat Ruhü yarattığı kozmos içerisinde yer alan gökleri ve yerleri yerinde tutabilmek için oğullarını görevlendirir. Bunlardan her biri kendine ait bir yetki alanına sahip olur. Muhteşem Muhafız sekizinci, dokuzuncu ve onuncu gökten sorumlu olurken, Onur Kralı geri kalan yedi gökten sorumlu tutulur. İhtişam Kralı oluşturulan üç çarkı döndürmekle görevlendirilir. Işık Adaması yeryüzünde ara sıra meydana gelen karışıklıkları önler. Taşıyıcı (Atlas) ise kalan yapıyı alttan destekler.¹⁹⁰

Dünya'nın on gök ve sekiz yerden oluşan bir yapı içerisinde tasarlanması, onun son derece geniş bir konumsal yapıya sahip olduğunu gösterir. Böylesine engin bir konum üzerine inşa edilen makrokozmosun temel gayesi, karanlık güçleri tarafından tutsak edilen ışık parçacıklarının kurtulmasıdır. Bu kurtuluş sürecinde güneş ve aya özel bir görev atfedilmiştir. Nitekim bu iki ışık varlığı, karanlığın tutsaklığından kurtulan ışık parçacıklarının arındırılarak tekrar eski konumuna dönmesini sağlayan düzeneğin en temel öğeleridirler. Işık Kayıkları olarak da anılan bu iki varlık kurtarıcı işlevlerinden dolayı, kozmogonik olayların gelişiminde ana tanrılara araç ve mesken olarak ayrı ayrı hizmet ederler. Bu bağlamda Hayat Ruhü, Hayatın Anası ve Üçüncü Elçi güneşte yaşarken, İlk İnsan, Muhteşem İsa ve Işık Bakiresi ayda yaşar.¹⁹¹

Mani'nin söz konusu süreçte, oluşturduğu sistem içerisinde astrolojik öğeleri de dâhil ettiği görülmektedir. Bu noktada, astroloji biliminin kökenlerinin

¹⁸⁷ Doğuya ait Manihaist metinlerde ay ve güneş tanrı olarak anılır. Bu varlıklar Yaşayan Ruh'a ait parçalardan yaratıldıkları için tanrısal öze aittirler; bu nedenle de ilahîdirler. Ancak her ne kadar tanrı olarak zikredilseler de Manihaist Panteon'a ait hiyerarşi içerisinde yer almazlar.

¹⁸⁸ Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, ss. 14-15.

¹⁸⁹ Heuser and Klimkeit, *age*, s. 38.

¹⁹⁰ Heuser and Klimkeit, *age*, ss. 38-39.

¹⁹¹ Heuser and Klimkeit, *age*, s. 41.

Mezopotamya’da atılması, buna bağılı olarak bölgede antik çağlardan beri yıldızlara ve gezegenlere derin saygı gösterilmesi ve kendisinin de bu çevrede doğup yetişmesinden dolayı, Mani’nin bu kültüre ait gelenekleri kendi öğretisi içerisinde sürdürme yoluna gittiğini söylemek mümkündür. Örneğin astrolojik öğeler ele alındığında, Mani öğretisiyle yine aynı bölgede varlığını sürdüren Sabii öğretisi arasında bir takım benzerliklerin söz konusu olduğu görülür. Sabii öğretilerinde güneş ve ayın da dâhil olduğu “yedi gezegen ve on iki burç” kötü olarak değerlendirilir.¹⁹² Mani öğretisinde ise benzer olarak “beş gezegen ve on iki burç” kötü prensibi temsil eder. İki gelenek arasındaki temel fark ise ay ve güneşe olan yaklaşımla alakalıdır. Sabii öğretilerinde kötü varlıklar olarak kabul edilen ay ve güneş, Mani öğretisinde iyi prensibi temsil eder.

Manihaist kozmolojiye göre on iki burç ve beş gezegen (Jüpiter, Venüs, Mars, Merkür, Satürn) karanlık elementlerin tutsaklık yeridir. Bunlar Hayat Ruhunu tarafından evrenin kurulup düzenlenmesinde kullanılmışlar ve sabit bir şekilde gökyüzüne bağlanmışlardır. Karanlığa ait âlemlere göre burçların dağılımı aşağıda görülmektedir:

Duman Âlemi	—————>	İkizler – Yay
Ateş Âlemi	—————>	Koç – Aslan
Rüzgâr Âlemi	—————>	Boğa – Kova – Terazi
Su Âlemi	—————>	Yengeç – Başak – Balık
Karanlık Âlemi	—————>	Oğlak – Akrep ¹⁹³

Manihaist soteriolojiye göre ışık parçacıklarının kurtarılmasına yönelik arındırma mekanizması şu şekilde işler: Kurtarılan ışık parçacıkları *İhtişam Sütunu* aracılığıyla aya ulaşır ve arındırma işleminin ilk basamağı sonlanana kadar burada kalır. Böylelikle ay, ışık parçacıklarıyla dolarken önce hilal şeklini alır ve yavaş yavaş dolunaya dönüşerek parlaklaşır. İlk arınma işleminden geçen ışık parçacıkları, oradan güneşe aktarılır. Biriken ışık parçacıklarının güneşe aktarılmasıyla boşalan ay, yeni ışık parçacıklarıyla tekrar dolmaya başlar. Bir müddet güneşte kalan ışık parçacıkları ise ikinci arınma işlemi tamamlandıktan sonra ışık cennetine gönderilir. Bu süreç sürekli tekrar eder. Widengren, Mani öğretisinde yer alan bu arınma sürecinin, antik geleneklerde yer alan öğretilerin uyarlanması sonucu oluşturulduğunu ifade eder. Ona

¹⁹² Şinasi Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1999, s. 118.

¹⁹³ *Kephalaia*, s. 177.

göre bu sistemin geri planında, Hint-Aryan geleneğinin arınma öğretisi vardır. Bu öğretiye göre insan ruhu, Manihaist öğretilerde olduğu gibi, aya ve güneşe yükselme yoluyla arınır. Yeryüzünden gökyüzüne uzanan *İhtişam (Işık) Sütunu* kavramı ise, açık bir biçimde ölümlerin ruhlarını aralıksız olarak gökyüzüne yükselmesine dayalı olan antik samanyolu düşüncesinden alınmıştır.¹⁹⁴

Yukarıdaki mitolojik anlatımlardan da anlaşılacağı üzere Hayat Ruhü İlk İnsan'ı esaretten kurtarmış ve hemen sonrasında karanlık güçleri tarafından tutsak edilen ışık parçacıklarının kurtarılması için gerekli olan düzeneği inşa etmiştir. Bir başka ifadeyle, kurtuluş sürecinin hazırlık aşamasını oluşturmuştur. Bu yönüyle *Kefalaya*'da zeki ve becerikli bir marangoz ve mimara benzetilen Hayat Ruhü, evrenin oluşumunu sağladığı için Demiurg olarak anılır.¹⁹⁵ Demiurg diğer pek çok gnostik gelenekte kötülüğü sembolize etse de, Mani'nin oluşturduğu kozmolojik süreçte iyiliği temsil eder. Dolayısıyla dünyanın yaratılması Karanlık Âlemi'nin değil; Işık Âlemi'nin isteği doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Ancak bu yaratım her ne kadar Işık Âlemi tarafından gerçekleştirilmiş olsa da, Karanlık Âlemi'ne ait elementlerden oluşturulmuştur. Bu nedenle dünya her iki âlemi de temsil eden bir yapılanmaya sahiptir.

İkinci yaratım sürecinde ortaya çıkan ilahi figürlerin kozmolojik süreç içerisindeki işlev ve önemi birbirinden oldukça farklılık gösterir. Bu süreçte Yüceliğin Babası'ndan doğrudan zuhur eden Işık Dostu, ara varlık işlevi görür. Yüce Tanrı, Işık Dostu aracılığıyla hareket ederek diğer ilahi figürlerin oluşumunu sağlar. Işık Dostu'ndan zuhur eden Büyük Mimar da bu süreçte önemli bir role sahip değildir. Ancak ondan zuhur eden Hayat Ruhü, söz konusu sürecin merkezî bir figürü olarak ortaya çıkar. Hayat Ruhü'nun Yüce Tanrıya olan kalıtsal uzaklığı, Işık Dostu'na oranla çok daha fazla olmasına rağmen, Hayat Ruhü'nun önemi ve işlevi ondan çok daha büyüktür. Bu durum dolaylı olarak, ilahi varlıkların öneminin yüce tanrıya olan uzaklığıyla artıp eksilmediğini gösterir.¹⁹⁶

5. Üçüncü Yaratım Süreci

İkinci yaratım süreci evrenin yaratılmasıyla son bulur. Hayat Ruhü tarafından yaratılan evren, karanlıkla karışmış ışık parçalarının arındırılması için artık hazırdır.

¹⁹⁴ Widengren, *age*, s. 56.

¹⁹⁵ Heuser and Klimkeit, *age*, ss.37-38.

¹⁹⁶ Heuser and Klimkeit, *age*, s. 33.

Birinci ve ikinci yaratım sürecinin tanrıları, Yüce Tanrı'dan ışık parçalarının arındırılması için hazır hale getirilmiş düzeneği çalıştırmak üzere bir rehber göndermesini isterler. Yüce Tanrı bu isteği kabul eder ve Üçüncü Elçi'yi yaratır. Üçüncü Elçi'den üç ilahi varlık zuhur eder: 1) İhtişam Sütunu, 2) Muhteşem İsa ve 3) Işık Bakiresi. Böylelikle kullanıma hazır halde bekleyen bu düzenek üçüncü yaratım sürecinin tanrılarıyla birlikte aktif hale getirilir. Üç çark, güneş ve ay arındırma işlevine başlar.

Üçüncü yaratım süreci tanrıları arasında bulunan Muhteşem İsa, ışık parçacıklarının kurtarılmasına ilişkin sürecin ilk basamağında yer almaz. Onun görevi, insanlığın yaratılmasıyla birlikte başlayacaktır. Bu nedenle bu sürece ilişkin ilk aşama Üçüncü Elçi, Işık Bakiresi ve İhtişam Sütunu aracılığıyla gerçekleştirilir. İhtişam Sütunu, serbest kalan ışık parçacıklarının arınmak üzere aya, oradan da güneşe çıkmasını sağlayan ilahi yoldur. Üçüncü Elçi ve Işık Bakiresi'nin kurtardığı ışık parçacıkları bu yol aracılığıyla yükselir. Söz konusu kurtarma işlemi ise şu şekilde gerçekleşir: Üçüncü Elçi ve Işık Bakiresi ışık kayıklarına binerek karanlık dünyasının arkonları arasında dolaşmaya başlarlar ve kendilerini erkek arkonlara cazibeli bir kadın, dişi arkonlara ise çekici bir erkek suretinde gösterirler. Onların güzelliğini ve çekiciliğini gören erkek ve dişi arkonların gözleri kamaşır. Bu muhteşem görünüm karşısında büyülenen arkonlar farkında olmadan daha önce yuttukları ışık parçacıklarından bir kısmını serbest bırakırlar. Serbest kalan ışık parçacıkları İhtişam Sütunu aracılığıyla arındırma işlemine götürülür, arındırma işleminden geçtikten sonra ise Işık Cenneti'ne gönderilir. Bu süreç, Augustine'nin Mani'nin *Hayat Hazinesi* adlı kitabından yaptığı alıntıda şöyle ifade edilir:

...O güçlerinin bir kısmını düşman ırkın kadınlarına toy erkekler, bir kısmını ise düşman ırkın erkeklerine alımlı bakireler olarak gösterir. O bütün bu düşman güçlerinin yaratılışlarında var olan ölümcül kirli arzuları nedeniyle kolaylıkla kandırılacaklarını, gördükleri güzel bedenlere teslim olacaklarını dolayısıyla kontrollerini kaybedeceklerini bilir...¹⁹⁷

... ve böylece bu kötü düşüncelerin hapisanesi kırılır ve onlara bağlı olan Yaşayan Ruh bu sayede serbest kalır ve kaçarak ait olduğu temiz havaya karışır.¹⁹⁸

¹⁹⁷ *Manichaean Texts*, s. 159.

¹⁹⁸ *Manichaean Texts*, ss. 159-160.

Bu sırada şehvet içerisinde kendilerinden geçen erkek arkonlardan meni, dişi arkonlardan ise düşükler dökülür. Bu dökülenlerden bir kısmı çarka, bir kısmı toprağa, bir kısmı ise denize düşer. Denize düşenlerden bir deniz canavarı oluşur. Bu canavar Hayat Ruhü'nün oğullarından yeryüzünde gerçekleşecek isyanları bastırmak üzere görevlendirilen Adamas tarafından öldürülür. Toprağa düşen menilerden beş tür bitki, düşüklerden ise beş tür hayvan oluşur. Oluşan bu bitkilerin ve hayvanların tümü bünyesinde ışık parçacıkları taşırlar. Hayvanların bitkileri yiyerek beslenmesi ve çoğalmasıyla da bu ışık parçacıklarının tutsaklığı devam eder.¹⁹⁹

Âdem ve Havva'nın Yaratılması

Hayat Ruhü tarafından inşa edilen evrenin, ışık parçacıklarını karanlıktan arındırmak üzere Üçüncü Elçi tarafından harekete geçtiğini gören Karanlık Prensi, Işık Âlemine karşı atağa geçer. Kurtuluş sürecini zayıflatmak ve ona zarar vermek için iki şeytan yaratır. Bunlardan erkek olanı Aşgalun ya da Saklas; dişi olanı ise Namrael olarak anılır. Bu iki şeytani varlık ilişkiye girerler. Namrael bu ilişkiden Âdem isimli bir erkekle Havva isimli bir kız doğurur. Böylelikle ilk insan çifti yaratılmış olur. Evren Işık Krallığı tarafından yaratılmış olsa da, ilk insan çifti karanlık güçleri tarafından yaratılmıştır.²⁰⁰ Bu nedenle insanı oluşturan malzeme ve suret, kökenlerini iki zıt ilkedен almaktadır. İnsan bedenini oluşturan malzeme kötü ilkeye, bedeninin sahip olduğu suret ise ışık ilkesine dayanmaktadır ve Üçüncü Elçi'nin görünümünden kopyalanmıştır. Karanlık güçlerinin insanlığı yaratmasındaki amaç, ışık elementlerini beden içerisinde hapsederek Işık Âlemi'nin kurtarma planını engellemek ve bu sayede dünyayı yönetebilmektir. Bu anlamda insanoğlu, ışık parçalarının mahkûm edildiği bir hapisaneyi temsil eder. Böylelikle ışık, cinsel ilişki aracılığıyla nesilden nesile aktararak beden içerisinde hapis tutulacak ve her yeni doğan beden bu kurtuluşu geciktiren bir hapis işlevi görmeye devam edecektir.²⁰¹ Bu bağlamda ışığın kurtuluşunun insanlığın çoğalmasıyla birlikte daha karmaşık bir sürece gireceği söylenebilir.

Karanlık güçleri tarafından yaratılan Âdem, öncesinde yaşanan olayların farkında değildir. Işık Âlemi, karanlık prensinin girişimi sonucu yaratılan Âdem'e bu

¹⁹⁹ Heuser and Klimkeit, *age*, s. 44.

²⁰⁰ *Manichaeian Texts*, s. 16.

²⁰¹ Heuser and Klimkeit, *age*, s. 46.

esarettten kurtulabilmesi için kendisinden önce gelişen süreci anlatacak ve bu vesileyle ona doğru yolu gösterecek bir elçi gönderir. Bu elçi Muhteşem İsa'dır. Muhteşem İsa, bilinçsiz bir şekilde uyumakta olan Âdem'i uyandırarak ona cenneti ve ilahi varlıkları, cehennemi ve şeytanları, yeri ve göğü, güneşi ve ayı, kısacası kendi yaratılışına kadar gerçekleşmiş olan tüm olayları anlatır. Bununla birlikte Havva'dan uzak durmasını emrederek, aralarında cinsel bir münasebet yaşanmaması noktasında onu uyarır. Âdem ilk başta bu emre itaat eder. Havva ise erkek arkonla (Aşgalun, Sindid) ilişkiye girer ve bu ilişkiden Kabil'i doğurur. Kabil'in, annesi Havva ile ilişkiye girmesi sonucu önce Habil, sonrasında ise biri hikmetli diğeri hırslı olan iki kız çocuğu dünyaya gelir. Bu kızlardan hikmetli olanını Habil, hırslı olanını ise Kabil kendisine eş edinir. Bu sırada karısının Kabil ile ilişkiye girdiğini düşünmesi nedeniyle Kabil'e sataşması sonucu Kabil, Habil'i öldürür. Birbiri ardına gerçekleşen ensest ilişkiler böylece sürüp gider ve ortaya hayli karışık bir soy ağacı çıkar. Kötü arkon Sindid'in Havva'yı Âdem'e karşı ayartarak onunla ilişkiye girmeye teşvik etmesiyle bu karmaşıklık daha da içinden çıkılmaz bir hal alır. Havva, Sindid'den öğrendiği sihirle Âdem'i baştan çıkarır ve onunla ilişkiye girer. Bu ilişkiden hamile kalarak bir erkek çocuk doğurur. Âdem ve Havva'dan dünyaya gelen bu çocuğun aydınlık bir yüze sahip olduğunu gören kötü arkon "Bu çocuk bizden değil, o bir yabancı" diyerek onu öldürmeye niyetlenir. Âdem bunun üzerine çocuğu alıp oradan uzaklaştırır ve Yüce Varlığa, Hayatın Anası'na, Hayat Ruhu'na dua eder. Bu ilahi varlıklar Âdem'in çağrısına cevap verir ve şeytanları etraftan kovarlar. Âdem çocuğa Şit (Şatil) ismini verir ve onu nilüfer (lotus) çiçeğinin sütü ile besler. Âdem'e ve oğlu Şit'e karşı büyük düşmanlık besleyen Sindid, bir kez daha Havva'yı Âdem'i ayartması için teşvik eder. Havva, Âdem'i yine baştan çıkarmayı başarır ancak Şit'in müdahalesiyle birlikte insanlığın atası olan bu ilk insan çifti bu kez birbirlerinden sonsuza kadar ayrılırlar. Şit Âdem'i alarak onu doğuya, Tanrı'nın nuruna ve hikmetine götürür. Böylece Âdem, Şit, Hikmetli Kız ve onun iki kızı ölüncüye ve cennete girinceye kadar orada yaşarlar. Havva ve kötü arkondan olan çocukları ise cehenneme giderler.²⁰²

Manihaist öğretide yukarıda da görüldüğü gibi Havva, kötü bir ruh kızı olarak tanıtılır ve kendisine pek çok kötü özellik atfedilir. En sonunda ise Âdem ışıık cennetine giderken, Havva karanlık cehenneme gönderilir. Peki, her ikisinin de kaynağı karanlık

²⁰² *Fihrist*, ss. 402-404.

güçleriyle Âdem'i ön plana çıkararak Mani'nin bu noktada *Eski Ahit* geleneğinde yer alan Havva figürünü kendi sistemine uyarlayarak kullandığı düşünülebilir. Zira Mani, Havva'nın Âdem'den daha az ışık parçasığına sahip olduğunu vurgulamış, onu karanlık güçlerinin hizmetinde yer alan bir figür olarak göstermek istemiştir. Dolayısıyla Havva'nın ve buna bağlı olarak da sonrasında dünyaya gelecek olan hemcinslerinin, Âdem'den daha az ışık parçasığına sahip olması, onun Yahudi geleneğinde günahkâr olarak tanımlanmasıyla yakından ilişkilidir. Böylece *Eski Ahit*'e göre Havva figürünün insanlık üzerindeki olumsuz rolü, Manihaist öğretide bir kez daha tekrarlanmış olur.

Âdem ve Havva'nın birbirlerinden ayrılmasının ardından yeryüzünde yaşanacak olayların anlatımına Mani'nin *Devler Kitabı*'nda devam edilir. Buna göre, Havva ve kötü arkondan olan çocukları cehenneme gönderilince insanlığın soyu Âdem ve Havva'nın oğlu Şit'ten devam eder. Ancak bir süre sonra Büyük Onur Kralı'nın gözetimindeki şeytanların iki yüz tanesi isyan çıkararak yeryüzüne kaçar ve orada karışıklığa neden olur. Bunun üzerine şeytanları tutuklamak amacıyla yeryüzüne dört melek²⁰³ gönderilir. Bunu gören şeytanlar endişeye kapılırlar ve insan suretine dönüşerek kendilerini gizlemeye çalışırlar. Ancak melekler onları insanlar arasından bulup çıkarır ve dört melek ile iki yüz şeytan arasında şiddetli bir savaş yaşanır. Savaşın sonunda devler ve soyları, dört melek tarafından yok edilir.²⁰⁴

B. SOTERİOLOJİ VE ESKATOLOJİ

1. Kurtuluş Süreci

İnsanlığın yaratılmasıyla birlikte, soteriolojiye doğru giden mitsel olayların vuku bulduğu yeni bir süreç başlar ve kurtuluş süreci insanlık tarihi içerisinde girer.²⁰⁵ Muhteşem İsa'nın Âdem'in kurtuluşu için gösterdiği çaba gelecekteki tüm insanların kurtuluşu için bir örnek teşkil edecektir. İsa bu kurtuluşu sağlamak için Işık Zihni'ni yaratır. Işık Zihni'nden ise dünya tarihi boyunca farklı bedenlerde ortaya çıkacak olan

²⁰³ Dört melekten kastedilen Raphael, Michael, Gabriel, İsrail'dir. *Devler Kitabı*'nda dört melek olarak anılan bu melekler Manihaist dualarda isimleriyle birlikte zikredilirler. Henning, "The Book of Giants", s. 54.

²⁰⁴ Henning, "The Book of Giants", s. 69.

²⁰⁵ Heuser and Klimkeit, *age*, s. 49.

Işık Elçisi yaratılır. Dolayısıyla kurtuluş süreci insan ruhunu beden engelinden kurtarıp aydınlatan Işık Zihni'nin sorumluluğundadır.

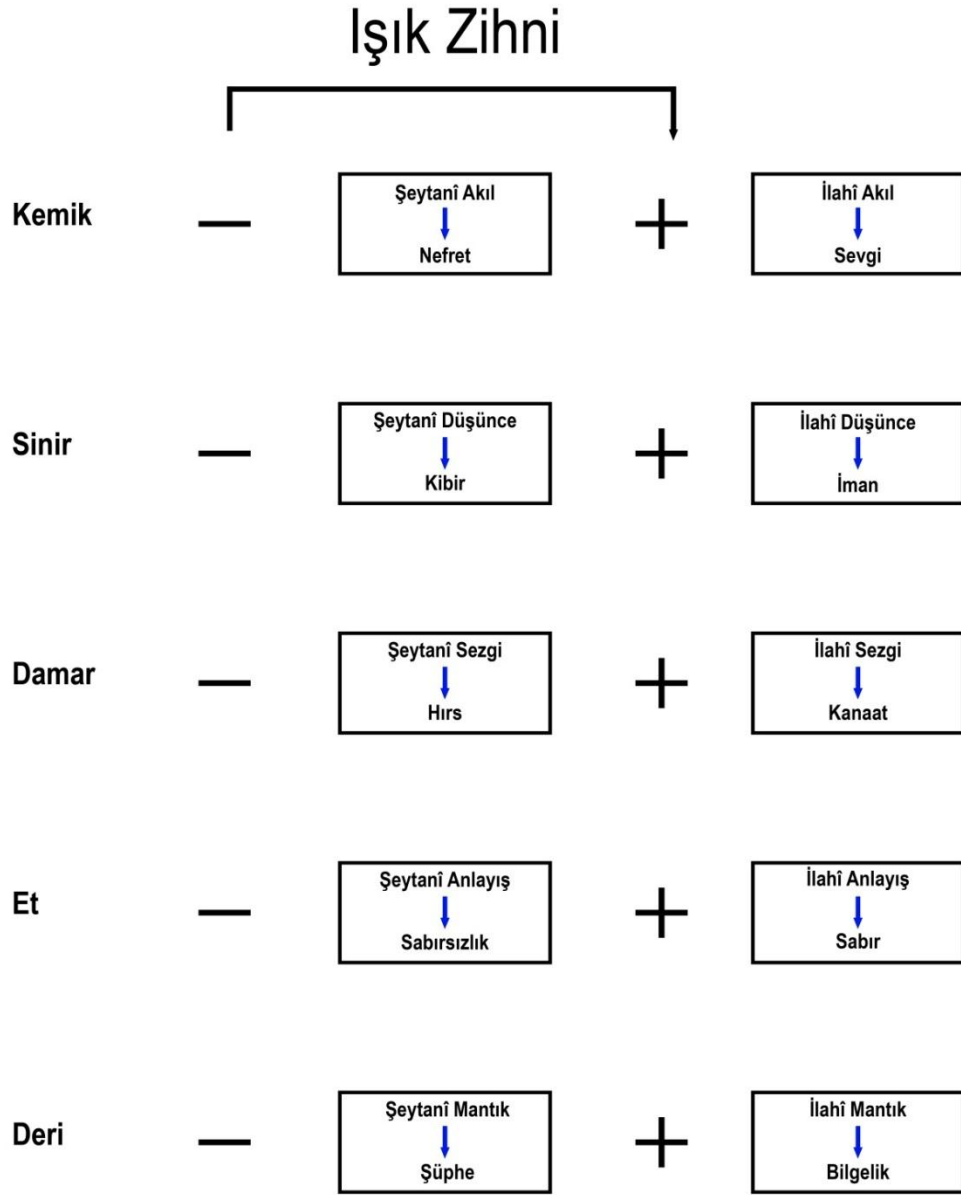
Muhteşem İsa, Mani öğretisinde yer alan kurtarıcı figürlerinin başlangıcıdır. Ona atfedilen kurtarıcılık görevi, kendisinden tezahür eden Işık Zihni tarafından yerine getirilir. Buna göre Işık Zihni, bedeni oluşturan parçalara bağlanmış beş ilahi ögeyi (ilahî akıl, ilahî düşünce, ilahî sezgi, ilahî anlayış, ilahî mantık) özgürleştirerek yerine bedene hükmeden beş günahkâr ögeyi (şeytanî akıl, şeytanî düşünce, şeytanî sezgi, şeytanî anlayış, şeytanî mantık) hapseder. Şeytani güçlerin beden üzerindeki hâkimiyetinin sona ermesiyle beş erdem ortaya çıkar. Bunlar sevgi, iman, kanaat, sabır ve bilgeliktir. Bu beş erdem ilahi ruha, bedenın saldırılarına karşı direnme gücü verir ve günahın isyankâr eğilimlerine karşı savaşır. Işık Zihni'nin mücadelesiyle birlikte insan bedeni içerisinde gerçekleşen bu değişimin sonunda tamamıyla kontrol altına alınmış ve mükemmelleşmiş bir beden ortaya çıkar. Bu, varoluşun yeni bir halidir ve Manihaist öğretilerde “Yeni İnsan” kavramıyla ifade edilir. Kendisine henüz kurtarıcı bilgi ulaşmayan, tamamen kötü güçlerin elinde olan ve bu nedenle de kurtuluş olasılığı olmayan insan ise “Eski İnsan” kavramıyla anılır. Eski ve Yeni İnsan arasında sürekli bir mücadele söz konusudur. Jason BeDuhn bu durumu, “Beden Mücadelesi” kavramıyla açıklar. Ona göre her bir kişisel beden, ışık ve karanlığın kozmik mücadelesini özetlemektedir.²⁰⁶

Işık Zihni'nin beden içerisinde tutsak olan ruhu esaretten kurtarışı ve buna bağlı olarak Eski İnsan'ı Yeni İnsan'a dönüştürmesi *Kefalaya*'da şu şekilde ifade edilir:

O (Işık Zihni) ruhun aklını kemikten çözecek ve serbest bırakacak. Ruhun düşüncesini sinirden çözecek yerine günahın düşüncesini bağlayacak. Ruhun sezgisini damardan çözecek yerine günahın sezgisini bağlayacak. Ruhun anlayışını etten çözecek yerine günahın anlayışını bağlayacak. Ruhun mantığını deriden çözecek yerine günahın mantığını bağlayacak. Onun (Işık Zihni'nin) ruhun öğelerini günahın beş üyesinden nasıl kurtaracağı ve serbest bırakacağı bu şekildedir.²⁰⁷

²⁰⁶ Jason David BeDuhn, “The Battle for the Body in Manichaeism”, *Asceticism*, Eds. Vincent L. Wimbush, Richard Valantasis, Oxford University Press, New York-Oxford 1995, s. 514.

²⁰⁷ *Kephalaia*, ss. 100-101.



Şekil II: Işık Zihni'nin İnsan Bedeni İçerisinde Yaptığı Değişiklikler ve İnsana Yansıyan Etkileri²⁰⁸

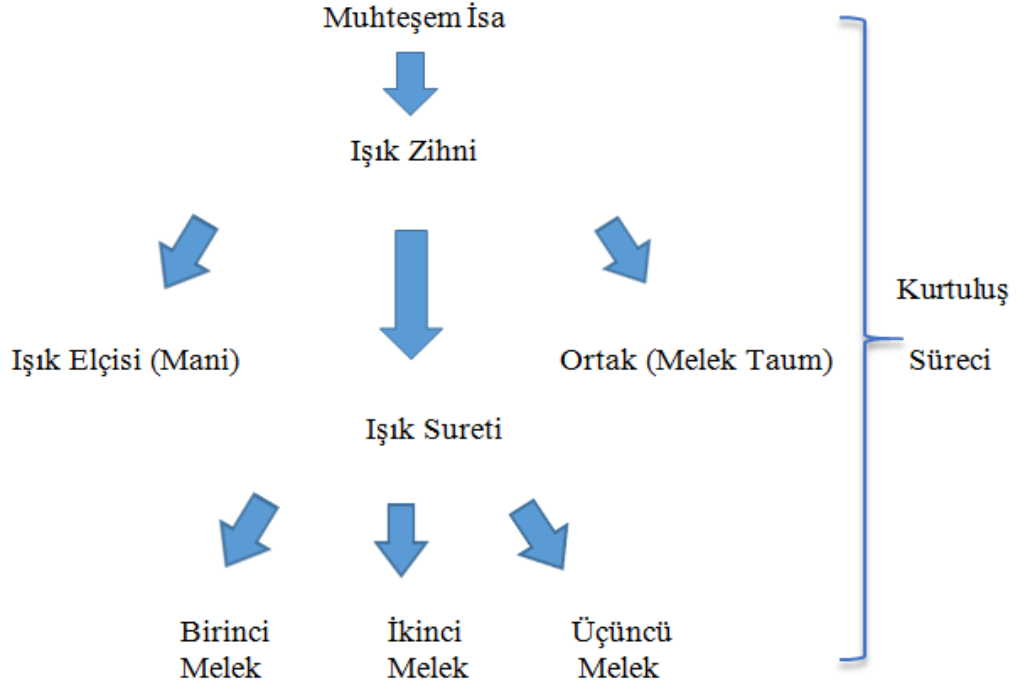
Işık Zihni'nin yukarıda belirtilen müdahalesiyle birlikte ruha ait öğeler günaha ait öğelerden kurtulmuş olur. Sonrasında ruhun bu arınmış öğeleri Işık Zihni tarafından temizlenerek düzene sokulur ve onlardan yeni bir insan inşa edilir. Ancak ruhun

²⁰⁸ Şema içerisinde gösterilen “-” işareti Işık Zihni'nin pasif kıldığı, “+” işareti ise aktif hale getirdiği öğeleri ifade eder. Örneğin Işık Zihni insan bedeni içerisine girer ve nefrete neden olan şeytanî akıllı pasif kılarak yerine sevgiyi sağlayan ilahî akıllı aktif hale getirir. Söz konusu beş öğenin insan bedeni içerisinde bağlı bulunduğu vücut parçaları ise solda belirtilmiştir.

aydınlığa kavuşmuş olması, kurtuluş için yeterli değildir. Kurtuluşun gerçekleşebilmesi bu aydınlanma durumunun sürekliliğine bağlıdır. Daha açık bir ifadeyle belirtmek gerekirse, aydınlığa kavuşmuş olan ruh, karanlık güçlerinin emrinde olan beden tarafından tekrar kandırılabilir. Bu durumda Yeni ve Eski İnsan arasında bir mücadele başlar. Söz konusu mücadelenin Eski İnsan tarafından kazanılması, Işık Zihni tarafından beden içerisinde gerçekleştirilen tüm olumlu değişikliklerin önceki sefil haline dönmesine neden olur. Dolayısıyla söz konusu aydınlanma süreklilik arz etmedikçe gerçek bir kurtuluştan söz etmek mümkün değildir. Işık Zihni aracılığıyla aydınlatılmış ruhun karanlık güçleri tarafından aşamalı olarak tekrar ele geçirilişi *Kefalaya*'da şu şekilde anlatılır: Karanlık güçler, Işık Zihni'nin kral olduğu Yeni İnsan bedeni içerisinde zaman zaman tekrar baş göstermeye çalışır. Bazı durumlarda bu girişimler artar ve kötülük, insan bilgeliğini gölgeleyerek ilahî mantığı tedirgin eder. Böylelikle hakikate şüpheyle yaklaşılmasına neden olur. Bu durumda olan kişi kibirli sözler söylemeye başlar. Bilgeliği ele geçiren kötülük beden içerisinde artmaya devam ederse, bu kez ilahi anlayışa etki ederek sabrı ortadan kaldırır ve bedeni sabırsızlığa sürükler. Bu, kişinin cemaatten dışlanmasına neden olur. Kötülüğün daha da artması durumunda, kanaat zapt edilir ve yerini kendini beğenmişlik, gurur, ihtiras alır. Bu, kişinin kendisini topluluktan soyutlamasına neden olur. Böylelikle ilahi sezgiyi de ele geçiren kötülük daha da artarsa, ilahi düşünceye nüfuz ederek içerisine kibir tohumları yerleştirir. Bu kibir, imanın terk edilmesine neden olur. Kötülük daha da artarsa sonunda nefsin en üst seviyesine ulaşarak sevgiyi uzaklaştırır ve yerine nefret duyguları yerleştirir. Manihaist topluluğun ileri gelenleri kötülüğün ilerleme kaydettiği her bir aşamada bireyin etrafında toplanırlar ve onu daha iyi hale getirmek için çıkış yolları ararlar. Onu eski haline döndürmek için uğraşırlar. Günahkâr insan seçkinlerden gelen bu yardımı kabul eder ve bu durumdan kurtulmak için çaba gösterirse, kendisini toparlayarak eski dindar haline geri döner. Aksi halde yardımı reddeder ise tamamen karanlık güçlerinin esiri olur ve bu durum onu hayatı boyunca mutsuz ve huzursuz eder.²⁰⁹

²⁰⁹ *Kephalaia*, ss. 101-103.

Görüldüğü gibi kötülüğün beden üzerinde mutlak hâkimiyete erişmesi, deriden kemiğe doğru giden her bir dokunun teker teker ele geçirilmesini gerektirir. Bu durum, insan bedeninde dışarıdan içeriye doğru sıralı olarak bulunan dokuların erişilebilirliğiyle ilişkilendirilmiştir. Mani'nin bu durumu insanın fiziksel bedenine ait görünen gerçeklikleri kullanarak açıklaması, bunun dinleyiciler tarafından daha anlaşılabilir olmasını istemesinden kaynaklandığı düşünülebilir.



Şekil III: İlahi Ruhun Kurtuluş Sürecinde Ortaya Çıkan Tanrılar Hiyerarşisi.

Işık Zihni ilahi ruhun kurtuluşuna yönelik insan bedeni içerisinde gerçekleştirdiği değişimlerin yanı sıra, tezahürleri aracılığıyla kurtuluşun farklı boyutlarında da görev alır. Bu bağlamda kendisinden ortaya çıkan üç ilahi varlık vardır: i) Işık Elçisi, ii) Işık Sureti, iii) Ortak. Işık Elçisi, Işık Zihni'nin belli aralıklarla farklı bedenler içerisinde dünyaya tecessüm etmesidir. Buda, Zerdüşt ve İsa, Işık Zihni'nin tecessüm ettiği bedenler arasındadır. Mani, bunların sonuncusudur. Işık Sureti, bedenden ayrılan ruha üç meleğiyle²¹⁰ birlikte yolculuğunda rehberlik eden ilahi

²¹⁰ Bedeninden ayrılan ruhun yükselişinde Işık Sureti'ne eşlik eden üç melek onun tezahürlerinden ibarettir. Bu üç melek *Kefalaya*'da yanlarında taşıdıkları nesnelere birlikte tasvir edilir. Buna göre birinci meleğin elinde bir ödül, ikinci meleğin elinde ışıktan bir elbise, üçüncü meleğin elinde ise bir taç vardır. bkn. *Kephalaia*, s. 40. Ruh, yükselişe geçmeden önce bu nesnelere donatılır. *Fihrist*, s. 407. Ruhun yükselişine eşlik eden bu ilahi figürler Batıya ait Manihaist metinlere özgüdür. Doğuya ait metinlerde ruh, yükselişini bu refakatçiler olmaksızın gerçekleştirir. Heuser and Klimkeit, *age*, s. 78.

varlıktır. Ortak ise Işık Elçisine gittiği her yerde arkadaşlık eden, onu her daim kötülüklerden ve tehlikelerden koruyan göksel bir varlıktır. Bu bağlamda Mani'ye ilahi bilgiyi getiren ve onun "İlahi İkizi" olarak anılan melek Manihaist panteon içerisinde bu kategoriye girmektedir (bkn. Şekil III).

Temizlenen ışık parçaları güneşten sonra Hayat Ruhı tarafından oluşturulan Yeni Cennet'e gider. Işık Krallığıyla aynı özden yaratılmış olan Yeni Cennet, İlk İnsan tarafından yönetilmektedir. Temel fonksiyonu, kurtarılan ışık parçaları ve bu süreçte ortaya çıkan tanrılar için geçici bir mekân olarak kullanılmasıdır.²¹¹ Lieu'ya göre, Işık Krallığı'nı kurtuluş süreci tamamlanana kadar sürecek olan mevcut kargaşadan uzak tutmak amacıyla oluşturulmuştur.²¹²

2. Ölüm Sonrası Hayat

İnsan ruhu ölümden sonra Işık Sureti eşliğinde yargılanmak üzere Büyük Yargıca gider ve ruhunun temizlik derecesine göre üç yoldan birine yönlendirilir: i) Ölüm, ii) Yaşam, iii) Karışım. Ölüm Yolu ruh için sonsuz lanetlenme anlamına gelir. Karışım Yolu, ruhun reenkarnasyon aracılığıyla kurtuluşa erişmesini ifade eder. Reenkarnasyonun sona ermesi, ruhun seçkin olarak ölmesine bağlıdır. Hayat Yolu ise mutlak kurtuluş demektir.²¹³ Nedim bu üç yolu, ruhunun niteliğine göre insanı ya cennete ya cehenneme götüren ya da dünyaya geri getiren yollar olarak tanımlar. Buna göre cennete giden yol seçkinlerin, dünyaya giden yol dinleyicilerin, cehenneme giden yol ise Manihaist olmayan günahkârların yoludur.²¹⁴

3. Büyük Savaş, Son Yargı ve Dünyanın Sonu

Mani öğretisine göre yargılama süreci *Büyük Savaş'ın* sonunda başlayacaktır. *Büyük Savaş* kavramı, dünyanın sonunun yaklaşmasıyla birlikte ortaya çıkacak olan kötü olayların gerçekleşeceği dönemi ifade eder. Işık Zihni'nin çabaları sonucu karanlık güçlerin esaretinden kurtulan ışık parçacıklarının cennete yükselerek dünyayı terk etmesi sonucu dünyadaki ışık parçacıkları azalacak ve bu da dünyanın karanlık güçlerinin hâkimiyeti altına girmesine neden olacaktır. Bu süreçte yaşanacak olaylar, kıyametin habercisidir. Kardeşlerin, arkadaşların, eşlerin, komşuların, hatta seçkinlerle

²¹¹ *Homilies*, s. 41.

²¹² Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, s. 16.

²¹³ Heuser and Klimkeit, *age*, s. 77.

²¹⁴ *Fihrist*, s. 408.

dinleyicilerin birbirlerini yoldan çıkaracak olmaları ve Tanrıya bağışlanma için yalvaran feryatların yükselecek olması gibi şeytanî olaylar Manihaist *Vaazlar Kitabı*'nda kıyamet habercisi olarak sıralanır. Bu karmaşık sürecin sonunda yargılama işlemini başlatmak üzere Büyük Yargıç ortaya çıkacaktır. Böylelikle Muhteşem İsa, kurtuluş sürecini kendi tezahürlerinden biri olan Işık Zihni aracılığıyla gerçekleştirdiği gibi yargılama sürecini de yine kendi tezahürlerinden birisi olan Büyük Yargıç aracılığıyla gerçekleştirecektir. Büyük Yargıç, Muhteşem İsa'nın yeryüzüne zuhur etmek için bedenleşmiş halini ifade eder. Buna dayanılarak Muhteşem İsa'nın hem kurtuluş hem de yargılama süreçlerinin merkezi figürü olduğu söylenebilir.

Maniheist Vaazlar Kitabı'nda İsa'nın insanları yargılamak üzere yeryüzüne inişinin büyük bir ihtişam eşliğinde gerçekleşeceğine yönelik anlatımlar mevcuttur. Buna göre insanlar İsa'nın gelişinden kendilerine duyurulan bir ses²¹⁵ sayesinde haberdar olurlar ve bu sesi duymalarıyla birlikte, tıpkı çobanlarının önünde toplanan bir koyun sürüsü gibi İsa'nın önünde toplanırlar. Sıra halinde dizilmiş olan bu kalabalık topluluk, yere kapanarak hep bir ağızdan onu yücelten sözler söyler. Böylece yeryüzüne inen İsa etrafındaki kalabalığın ortasına geçerek yargı kürsüsünü kurar ve yargılama sürecini başlatır. Söz konusu yargılama süreci, dindarların günahkârlardan ayrılması şeklinde gerçekleşir.²¹⁶ Buna göre İsa, Manihaist cemaatin seçkinlerini ve dinleyicilerini sağ tarafına alıp onlardan övgüyle söz ederken, Mani inancını benimsemeyenleri ise sol tarafına alarak onlara lanet okur. Bu ayırım esnasında geçen konuşmalar *Şapuragan*'da şöyle ifade edilir:

İsa sağ tarafındakilere dönerek şunları söyledi: “Sizler Yüceliğin Babası tarafından kutsandınız! Çünkü acıkmıştım, susamıştım bana yiyecek verdiniz. Çıplaktım, beni giydirdiniz. Hastaydım, benimle ilgilendiniz. Sürgünde ve avareyken beni evlerinize aldınız.”

Sonra bu dindar yardımseverler ona başlarıyla selam verirler ve şöyle söylerler:

“Efendimiz! Hırs ve tamahın alt edemediği hünerli ve ölümsüz Tanrı! Biz tüm bunları ne zaman yaptık?”

²¹⁵ *Vaazlar Kitabı*'nın söz konusu bölümle ilgili satırların eksik olması, İsa'nın gelişini müjdeleyen bu sesin kaynağına ilişkin kesin bir yorum yapma olasılığını ortadan kaldırmaktadır. Ancak mevcut satırlarda yer alan bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, bunun bir ya da birkaç aletin çalınmasıyla birlikte ortaya çıkacak bir ses olabileceği düşünülebilir. bkn. *Homilies*, s. 36.

²¹⁶ Dindar-günahkâr ayrımı koyun-keçi ayrımı şeklinde ifade edilmiştir. bkn. *Homilies*, s. 36.

İsa onlara şöyle der: “Dindar olanlar için yaptıklarınızı benim için yapmış oldunuz. Ve ben bunun karşılığında size ödül olarak cenneti vereceğim.” Onlara büyük bir sevinç verecek.

Ve solundakilere şunları söyler: “Günahkârlar! Sizler kötü işler yaptınız, açgözlü, hırslı ve maddeciydiniz. Sizlerden şikâyetçiyim. Çünkü acıkmıştım, susamıştım, bana yiyecek vermediniz. Çıplaktım, beni giydirmediniz. Hastaydım benimle ilgilenmediniz. Sürgün ve esirdim, beni evlerinize almadınız.”

“Tanrımız, efendimiz! Ne zaman böyle sıkıntı içerisindeydin de biz seni kurtarmadık?”

Ve İsa onlara şöyle der: “Dindarlara karşı yaptığınız şeyleri bana karşı yapmış oldunuz. Sizlerden şikâyetçi olmam için nedenler var. Sizler günahkârsınız. Çünkü siz dindarları aldatan düşmanlarsınız. Onlara sıkıntı verdiniz ve hiç acımadınız. Ve Tanrılara karşı da suçlu ve günahkârsınız!” Sonra günahkârları yakalamaları ve cehenneme göndermeleri için melekler görevlendirir.²¹⁷

Aynı diyalog -bazı bölümleri eksik olmakla birlikte- *Vaazlar Kitabı*'nda da yer alır. Bu noktada her iki metnin de İsa tarafından gerçekleştirilen yargılama sürecinin gerektirdiği ayrımı benzer şekilde açıkladığı söylenebilir. Ancak *Vaazlar Kitabı*, *Şapuragan*'da bulunmayan bazı tanıdık ayrıntılara yer verir. Bunlardan en göze çarpanı dinleyicilerin koyuna, Manihaist olmayanların ise keçiye benzetilmesi ve bunu yanı sıra seçkinlerin meleğe dönüşmesidir. Buna göre İsa sağ tarafında koyunların ve sol tarafında keçilerin yer aldığı bir çoban olarak tasvir edilir. Heuser bu noktada önemli bir ayrıntıya dikkat çeker. Ona göre ışık krallığını korumak amacıyla aslana karşı feda edilen kuzu örneği dünyanın sonunda tekrar karşımıza çıkar ve birinci yaratım sürecinde Yüceliğin Babası'nın sahip olduğu çobanlık rolü yargılama sürecinde İsa'ya verilir. Bu nedenle Medinet Madi külliyyatında yer alan *İlahiler Kitabı*'nda İsa'ya sık sık iyi bir çoban olarak seslenilir.²¹⁸

Pek çok yazarın da belirttiği gibi, Büyük Savaş sürecinde yaşanacak musibetler ve bunu takiben dünyanın sonunda İsa tarafından gerçekleştirilecek olan yargılama sürecinin tamamına yakını Hıristiyan geleneğinden alınmıştır. Mani'nin dünyanın sonuna ilişkin tasarladığı fikirlerin temelini, *Yeni Ahit*'te yer alan eskatolojik hikâyelerin oluşturduğu söylenebilir. Özellikle Matta'da (25:31-46) İsa'nın yargı gününde koyun-

²¹⁷ *Sabuhrgan*, ss. 507-509.

²¹⁸ Heuser and Klimkeit, *age*, s. 85.

keçi benzetmesi kullanarak yapacağı iyi kötü ayrımı, yukarıda verilen diyalogda da açıkça görüldüğü gibi, Mani öğretisine birebir dâhil edilmiştir.

İsa'nın dindarları günahkârlardan ayırmasıyla son bulacak olan yargılama sürecini dünyanın yıkılması takip edecektir. Evreni ayakta tutan tanrılar (Hayat Ruhü'nün beş oğlu) görevlerini terk edecekler, bunun sonucunda gökler ve yerler çökecek ve hemen sonrasında 1468 yıl boyunca yanacak olan büyük bir ateş çıkacaktır. Bu büyük ateş sayesinde dünyada kalan son ışık parçacıkları da serbest bırakılarak ışık âlemine yükselecektir. Savaşı kaybeden karanlık kralı ise kendisi için hazırlanmış çukura hapsedilecektir. Çukurun ağzı karanlık kralının ışık âlemine karşı tekrar saldırıya geçmesini önlemek için muazzam büyüklükte bir kaya ile kapatılacaktır. Böylelikle ışık ve karanlık âlemleri birbirlerinden ayrı olarak geçirdikleri asli konumlarına geri dönmüş olacaklardır.²¹⁹

Mani öğretisine göre yargılama süreci sonunda dünyada ortaya çıkacak olan ateşin, yeryüzünde kalan son ışık parçacıklarının serbest kalmasını sağlayacak olması, onun temizleyiciliğine vurgu yapar. Bu durum Zerdüştlüğün temel inançlarından biri olan ateş öğretisinin Mani sistemine uyarlanmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim Zerdüşst öğretiyeye göre dünyanın sonunda kurulacak olan tanrısal mahkeme iyiyi ve kötüyü ateşle birbirinden ayırt edecek, insanlarda mevcut olan son kötülük ve pislik kalıntıları da yine bu ateş sayesinde temizlenecektir.²²⁰ Bu sürecin sonunda ortaya çıkacak olan *büyük ateş* kavramı da Zerdüşst öğretilen uyarlanan başka bir örneği temsil etmektedir.

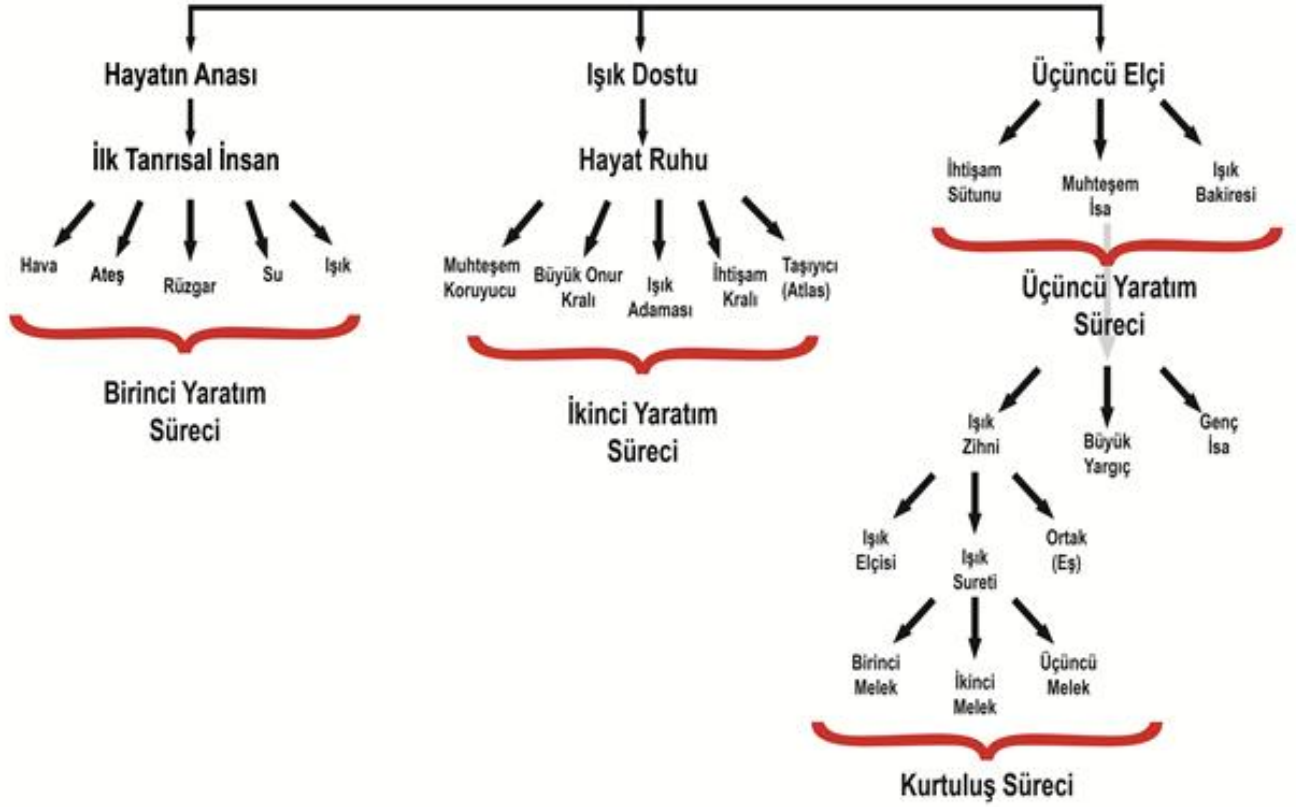
C. MANİHAİST PANTEON

Manihaist Panteon içerisinde yer alan tüm tanrılar, Yüce Tanrı'nın tezâhürleri olarak karşımıza çıkar. Ancak bunların hepsi aynı anda zuhur etmemiş, önceki bölümlerde de değindiğimiz gibi, ışık ve karanlığın etkileşimi sonucu yaşanan olaylarla ilişkili olarak ihtiyaç dâhilinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla belli bir sıralamaya sahiptir. Söz konusu sıralamada yer alan tanrıların birbirleriyle olan ilişkileri, ortaya çıktıkları kozmolojik süreçler temel alınarak oluşturulan şematik sunumda (bkn. Şekil IV) daha açık bir şekilde görülebilir.

²¹⁹ *Fihrist*, s. 402.

²²⁰ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008, s. 126.

Yüceliğin Babası



Şekil IV: Manihaist Panteon

Manihaist panteonda İsa özel bir pozisyona sahiptir. Bu durum, insanlığın kurtuluşuna ilişkin kutsal görevin, üçüncü yaratım süreciyle birlikte ortaya çıkan tanrılar arasından İsa'ya verilmiş olmasıyla yakından ilişkilidir. Böylelikle kurtarıcı rolüyle ön plana çıkan İsa figürü, yaratım süreçleriyle kurtuluş süreci arasındaki bağlantı noktasında yer alır. O, bütün kurtarıcıların başlangıcıdır. İnsanlık tarihinde ortaya çıkan ve aralarında tarihsel İsa ve Mani'nin de bulunduğu tüm ışık elçileri onun bedenleşmiş halleridir. Kozmoloji onunla birlikte soterioloji içerisine girer.²²¹ İsa'nın bu şekilde kurtuluş sürecinin merkezine oturtulması, bazı bilim adamları tarafından Pavlusçu Kristolojiyle ilişkilendirilmiş ve Mani'nin dini düşüncelerindeki gelişiminin temeli Pavlus'un İsa anlayışına dayandırılmıştır. Buna göre Mani, Hıristiyan İsa figürünü farklı figürlere ayırarak kendi sistemi içerisine dâhil etmiş, böylelikle de Kurtarıcı İsa Mesih fikrinden önemli ölçüde yararlanmışır.²²²

²²¹ Heuser and Klimkeit, *age*, s. 93.

²²² Majella Franzman, *Jesus in the Manichaean Writings*, T&T Clark, London-New York 2003, ss. 17-18.

Hangi açıdan değerlendirilirse değerlendirilsin, Mani'nin oluşturduğu öğretilerde İsa'ya verdiği önem açık bir şekilde ortadadır. Bunlardan en aşikâr olanı kendisini İsa Mesih'in Havarisi olarak tanıtmış olmasıdır. Peygamber olarak ortaya çıkışını ise İsa'nın kendisinden sonra geleceğini müjdelediği Faraklit dolayısıyla yine İsa'ya dayandıran Mani, buna bağlı olarak da peygamberlerin sonuncusu olduğunu ilan etmiştir. Buna göre o, selefleri gibi Muhteşem İsa tarafından Âdem'e bildirilen kurtarıcı bilgileri tekrar eden bir ışık elçisidir. Mani'nin kendisini İsa'yla bu denli ilişkilendirmesi sonucu, sonraki dönem Manihaist metinlerde Mani ile İsa'nın yaşamları arasında paralellikler olduğunu göstermeye yönelik bir eğilim söz konusu olmuştur. *Maniheist Vaazlar Kitabı*'nda Mani'nin ölümünün çarmıha gerilme olarak tanımlanması ve Mani'nin öldüğü Belapat şehrinin, çarmıhın gerçekleştiği yer olarak anılması buna örnek olarak gösterilebilir.²²³ Bunların yanı sıra Manihaist *İlahiler Kitabı*'nda İsa'ya yönelik olarak yazılmış pek çok ilahi bulunmaktadır. Bu ilahiler kurtarıcı rolüyle ön plana çıkan İsa'nın, Mani inancında ne denli ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu gösteren önemli deliller olarak kabul edilir. Söz konusu ilahilerden birinde şöyle denir:

İnandığım Yüce İsa
Hemen kendini göster ve beni kurtar
Gönlümü verdiğim bağışlayıcı, iyi ve merhamet dolu
Ey dünyaya ilk gelen İsa
Sıkıntılarında beni yüzüstü bırakma.
Gençliğimden beri sana şükrediyorum;
Bu dünyadan vazgeçtim, sana inandım,
Senin adında durdum ey Baba'nın tek evladı. Beni terk etme.
...
Beni duy ve yardımını benden esirgeme
Tüm ıstıraplarım ebedi istirahate çıktı ve ruhum sevinç dolu
Çünkü o sana seslendi ve sen ona cevap verdin.
...²²⁴

²²³ Heuser and Klimkeit, *age*, s. 69.

²²⁴ *Psalm Book*, ss. 91-92.

Manihaist Panteon içerisinde birbirinden farklı altı İsa figürüne rastlanır:

- 1) Muhteşem İsa
- 2) Acı Çeken İsa
- 3) Işık Elçisi İsa (Tarihsel İsa)
- 4) Genç İsa
- 5) Yargıç İsa
- 6) Ay Tanrısı İsa

Birbirlerinden farklı görevlere sahip bu ilahi figürlerin üçü (Muhteşem İsa, Işık Elçisi İsa, Yargıç İsa), önceki bölümlerde de ayrıntılı olarak ele alındığı gibi, kurtuluş sürecinin başkahramanları olarak karşımıza çıkar. Diğer üçü ise özellikle ilahilerde adı geçen İsa figürleridir. Bunlardan *Acı Çeken İsa*, Manihaist metinlerde *Yaşayan Ruh*'la ilişkilendirilir ve onun insan bedeni içerisindeki tutsaklığı nedeniyle acı çekişini temsil eder. Buna göre doğu metinlerinde *Yaşayan Ruh* olarak adlandırılan İlk Tanrısal İnsan'ın beş oğlu (hava, ateş, rüzgâr, su, ışık), batı metinlerinde Acı Çeken İsa (Jesus Patibilis) olarak ifade edilir. *Tarihsel İsa*'nın çarmıha gerilerek acı çekişi ise *Yaşayan Ruh*'un tutsak bedenlerde nasıl acı çektiğini somut bir şekilde gösteren bir olay olarak sunulur. Diğer bir İsa figürü olan *Genç İsa* kurtuluş sürecinde *Muhteşem İsa*'nın üç tezahüründen biri olarak karşımıza çıkar. Manihaist metinler *Genç İsa*'yı, ikinci yaratım sürecinde *İlk Tanrısal İnsan*'ın kurtarılmasına yönelik ortaya çıkan *Çağrı-Cevap* ilişkisi içerisinde ele alırlar. Buna göre ilk kurtarıcı simgeleyen *Çağrı-Cevap* ilişkisi, *Genç İsa*'yı temsil eder. *Ay Tanrısı İsa* ise sadece doğulu Manihaist metinlerde geçen bir figürdür. Ay'ı, tahtı ve gemisi olarak kullanan *Muhteşem İsa*'yla ilişkilendirilir.²²⁵ Ancak mevcut metinler dâhilinde buna yönelik anlatımlar yetersiz olduğundan, *Ay Tanrısı İsa*'ya ilişkin kesin bir kaniye varmak pek mümkün gözükmemektedir.

²²⁵ bkn. Franzman, *age*, ss. 119-130.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: MANİHAİST TEŞKİLATLANMA VE İBADET

A. CEMAAT YAPISI

Mani öğretisine göre insan bedeni içerisinde tutsak olan ışık parçacıklarının kurtarılması oldukça özverili bir yaşam sürmeyi gerektirir. Bu nedenle Işık Zihni tarafından aydınlatılmış insan bedeni, tekrar karanlık güçlerin esaretine düşmemek için kendisinden yapması istenen emirleri yerine getirmek durumundadır. Söz konusu emirler, Manihaist cemaat üyelerinin mertebelerine göre farklılık gösterir. Bu, Mani'nin, kurtuluşu sadece belli mertebelere ulaşan inanırlar için mümkün kılan bir düzenleme yapmış olmasıyla alakalıdır. Nitekim Mani, oluşturduğu topluluğu *seçkinler* ve *dinleyiciler* olmak üzere iki temel gruba ayırmış ve bunlardan sadece seçkinlerin doğrudan kurtuluşa erebileceğini söylemiştir.

Mani'nin oluşturduğu cemaati bu şekilde iki gruba ayırması, Widengren'e göre Budist öğretinin Mani üzerindeki etkisinin bir sonucudur. Nitekim Buda da takipçilerini rahipler (keşişler) ve rahip olmayanlar şeklinde ikiye ayırmış ve kurtuluşu keşiş bir yaşam tarzıyla ilişkilendirmiştir.²²⁶ Burkitt ise Mani'nin cemaatin yapılanmasına yönelik yaptığı bu ayrımı, Marcion'un öğretisine dayandırır. Buna göre Mani, Marcion'un vaftiz olanlar ve olmayanlar şeklinde yaptığı ayrımı kendi sistemine seçkinler ve dinleyiciler olarak uyarlamıştır.²²⁷ Böylelikle Marcion'un kurtuluşa erişebilmek için dünyevi yaşantıdan uzak durmak, evlenmemek, çocuk sahibi olmamak, et yememek ve alkollü içkilerden kaçınmak üzerine kurduğu asketik yaşam, Mani öğretisinin seçkinler grubuna atfedilmiştir. Bu noktada Mani'nin kesin olarak hangi öğretilerden etkilendiğini tespit edebilmek mümkün değildir. Genel olarak değerlendirildiğinde her iki geleneğin de benzer bir ayrıma sahip olduğu görülür. Bununla birlikte dinleyiciler grubunun kurtuluşa ulaşmaya kadar reenkarnasyon aracılığıyla tekrar dünyaya dönme zorunluluğu göz önünde bulundurulursa, bunun Budist gelenekten etkilenmiş olma olasılığını biraz daha kuvvetlendirdiği düşünülebilir. Ancak bu noktada Marcion'un asketik yaşam üzerine koyduğu kesin kuralların Manihaist seçkinlere ait yaşantıyla olan benzerliği göz ardı edilmemelidir.

²²⁶ Widengren, *age*, s. 95.

²²⁷ Burkitt, *age*, s. 83.

Manihaist cemaat her ne kadar kendi içerisinde iki farklı kademeye ayrılmış olsa da, bir bütün olarak değerlendirildiğinde cemaat içerisinde yer alan tüm üyeler - dinleyiciler de dâhil olmak üzere - *seçilmiş* olarak kabul edilir. Buna göre yeryüzünde üç tip insan grubu vardır: i. Mani inancını reddedenler ii. Mani inancını kabul eden ancak günlük hayatları içerisinde radikal seçimler yapamayanlar iii. Mani inancını kabul edip katı asketik yaşam şartlarını yerine getirenler.²²⁸ Son iki grupta yer alan tüm üyeler seçilmişler grubuna girer. Bu noktada Mani Dini'ne girmiş olmak bir bakıma seçilmiş olmak anlamına gelir. İlk bakışta cemaat yapılanmasına ilişkin karmaşık bir tablo yaratan bu durumu, misyonik faaliyetlerin hedef aldığı kitle üzerinden açıklamanın konuyu daha anlaşılır kılacağı kanaatindeyiz. Misyonerlik, Mani inancı içerisinde her daim merkezi bir role sahip olmuştur. Öğretinin kısa süre içerisinde geniş bir coğrafi alana yayılmasındaki en temel etken de budur. Manihaist misyonerler nereye giderlerse gitsinler ilk olarak, karşılaştıkları toplumda bir dinleyiciler grubu oluşturmayı hedeflemişlerdir. Ancak bunu yaparken oldukça seçici bir tutum sergilemişlerdir. Cemaat üyeliğine, karşılaşılan kitleler arasından yalnızca dinleyiciler için belirlenmiş kurallara riayet edebileceği düşünülenler seçilmiştir.²²⁹ Kısaca özetlemek gerekirse bu, şu anlama gelir: Mani inancını benimsemek kişilerin sadece kendi kendilerine verdikleri bir karar değildir. Cemaat mensubu olabilmek diğerleri arasından seçilmiş olmayı gerektirir ki, söz konusu seçilme Manihaistlere göre ilahîdir.²³⁰ Bu açıdan değerlendirildiğinde Mani cemaati aslında tümüyle bir *seçilmişler topluluğunu* ifade eder ve böylece Mani inancını benimseyip de doğrudan kurtuluşu elde edemeyeceği söylenen dinleyiciler de bu topluluğa dâhil edilmiş olur. Leurini'nin de belirttiği gibi “Dinleyiciler seçilmiştir ancak seçkinler biraz daha fazla seçilmiştir.”²³¹ O halde bu aşamada, seçilmişler olarak tanımlanan Mani cemaatinin nasıl bir yapılanmaya sahip olduğunu açıklamak yerinde olacaktır.

²²⁸ Claudia Leurini, *The Manichaean Church: An Essay Mainly Based on the Texts from Central Asia*, Scienze e Lettere, Rome 2013, s. 46.

²²⁹ Leurini, *age*, ss. 42-43.

²³⁰ Seçilmişlik anlayışının temelinde cemaatin sürekliliğine katkıda bulunacağı düşünülen şahısların önceliği vardır. Bu da ilk olarak yönetim sınıfının elde edilmesinden geçer. Ancak bu, misyonik faaliyetlerin sadece yönetici sınıfına yönelik olarak gerçekleştirildiği anlamına gelmemelidir. Her ne kadar öncelik bu gruba verilmiş olsa da, öğretinin yaygınlaşabilmesinde sıradan insanlara da ihtiyaç vardır. Dinleyiciler, seçkinler grubunun her türlü maddi gereksinimlerini karşılamakla yükümlü olduğundan, cemaate dâhil edilecek üyelerin bu gereksinimleri karşılayabilecek maddi güce sahip olmaları beklenir. Dolayısıyla Manihaistlerce ilahi güç tarafından yapıldığı söylenen bu seçilmişlik durumunun, aslında tamamıyla üyelerin cemaate hizmet edebilme ve cemaatin sürekliliğini sağlayabilme gücüyle alakalı olduğunu söylemek mümkündür.

²³¹ Leurini, *age*, s. 47.

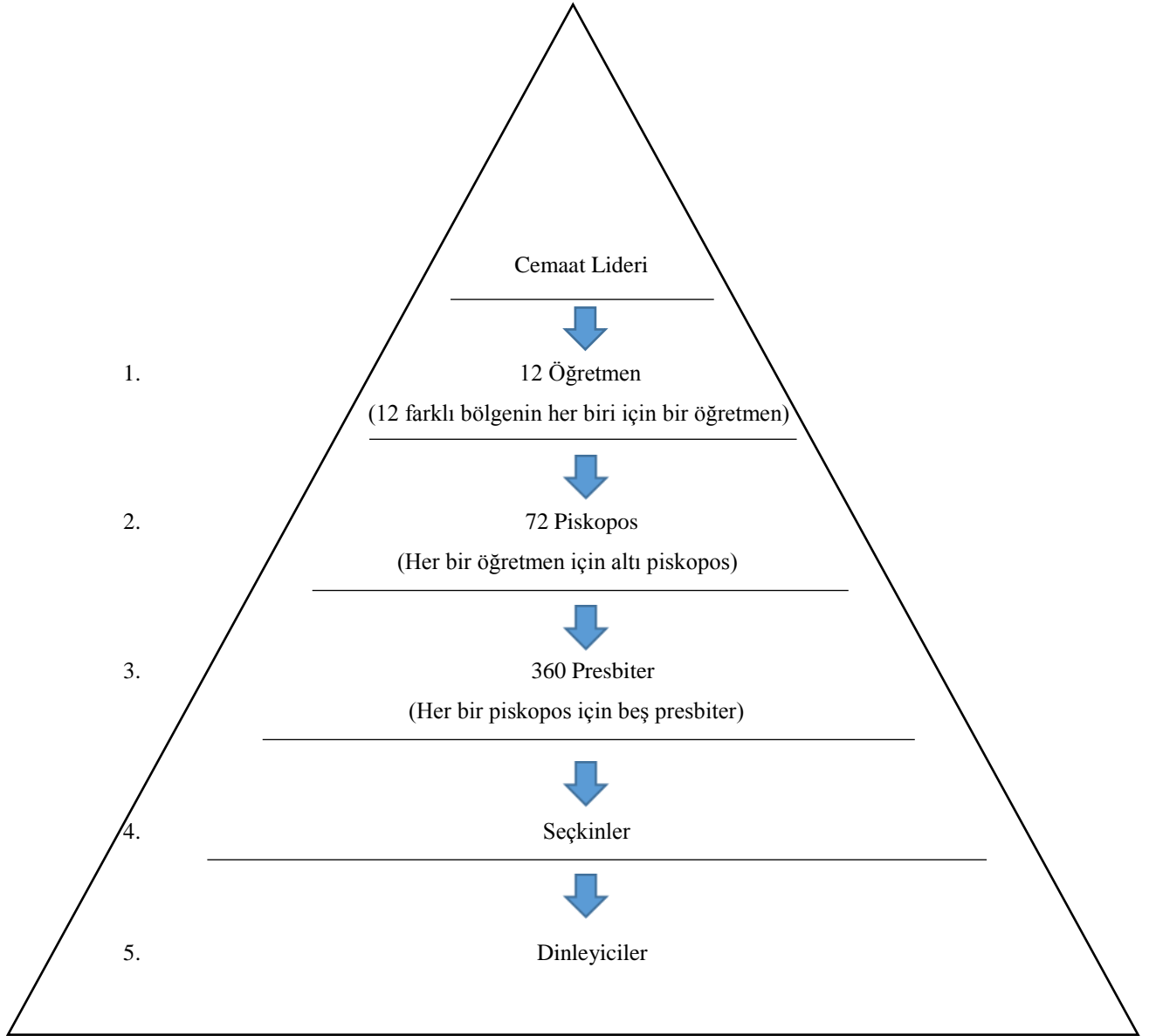
1. Cemaat Yapılanması (Seçkinler-Dinleyiciler)

Genel itibariyle iki gruba ayrılan Manihaist topluluk kendi içerisinde beş farklı kademeye ayrılır. Augustine, *de Haeresibus* adlı eserinde bu kademelerin yukarıdan aşağıya doğru on iki öğretmen, yetmiş iki piskopos, üç yüz atmış presbiter (yaşlılar grubu) ile sınırsız sayıda seçkin ve dinleyiciden oluşan bir sıralamaya sahip olduğunu belirtmiştir.²³² M801 numaralı Turfan metni ise, cemaat içerisinde yer alan ilk dört kademeyi görevlerine göre alt gruplara ayırarak bu sıralamayı biraz daha ayrıntılı hale getirmiştir. Buna göre Augustine'in seçkinler olarak nitelediği kademe üyeleri M801'de ibadet liderleri, vaizler, yazıcılar ve ilahi okuyucuları gibi farklı gruplara ayrılarak sunulmuştur.²³³ Ancak bunlar Manihaist cemaat içerisinde farklı birer kademe olarak algılanmamalı, seçkinler grubu üyelerine atfedilen görevler olarak değerlendirilmelidir. Örneğin yazıcılık görevi hem Manihaist metinlerin çoğaltılmasını hem yeni metinler yazılmasını hem de söz konusu sanatsal yazım becerisinin öğrencilere öğretilmesini gerektirir. Bu görev seçkinlerin yer aldığı kademeler içerisindeki herhangi bir üye tarafından yerine getirilebilir. Nitekim Mani'nin kendisi de oluşturduğu öğretiyeye ilişkin kitaplar yazmış, bunları resimlerle desteklemiş ve öğrencilerini bu yönde eğitmiştir. Dolayısıyla görevlerin dağılımı seçkinler grubu üyeleri arasında kademelere bakılmaksızın sahip olunan becerilere göre paylaşılır. Onlar arasında paylaşılan bu görevler cemaatin sürekliliğini sağlamada oldukça önemli bir işleve sahiptir.

Mani'nin beş farklı kademe üzerine inşa ettiği cemaat yapılanmasının başında bir cemaat lideri yer alır. Farklı dillerde *archegos*, *sardar*, *sarat*, *imam* gibi isimlerle anılan bu lider, söz konusu hiyerarşik yapılanmanın en üst otoritesi olarak kabul edilir. Yaşadığı süre boyunca oluşturduğu topluluğa Mani'nin kendisi liderlik etmiş, ölümünden sonraki liderler ise topluluk üyeleri arasından seçilerek belirlenmiştir. Onuncu yüzyıla kadar geçen süre içerisinde topluluğun başına geçen cemaat liderleri, Mani'nin halefi olarak ikiz şehirlerde (Selevkiye-Ktesifon) ikamet etmişlerdir. Ancak Abbasilerin Manihaistlere karşı sergilediği baskıcı yaklaşımlar, cemaat merkezinin Semerkant'a taşınmasına neden olmuştur. Söz konusu cemaat yapılanması şu şekilde daha açık bir biçimde görülebilir:

²³² *Manichaean Texts*, s. 190.

²³³ Hans-Joachim Klimkeit, *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*, Harper Collins, San Francisco 1993, s. 136.



Şekil V: Manihaist Cemaat Yapılanması

Manihaist cemaatin ilk üç kademesinde yer alan üyelerin belirli sayılarla ifade edilmesi, bunların sınırlı bir kontenjana sahip olduğunu göstermektedir. Pek çok araştırmacı, Mani'nin bu sayıların çoğunu Hıristiyan geleneğinden uyarladığını iddia eder. Buna göre öğretmenler için belirlenen on iki sayısı İsa'nın on iki havarisine dayandırılır (Matta 10:1-2). Mani tarafından farklı bölgelere görevlendirilen her bir öğretmenin emrinde altışar piskopos bulunur. Toplamda yetmiş iki olarak belirlenen piskopos sayısı ise İsa'nın misyonik faaliyetler gerçekleştirmek üzere farklı bölgelere

gönderdiği yetmiş iki öğrencisini temsil eder (Luka 10:1).²³⁴ Her bir piskoposun emrinde beşer presbiter vardır. Presbiterler için belirlenen üç yüz atmış sayısı ise bir ay içerisinde yer alan otuz günle bir yıl içerisinde yer alan on iki ayın çarpımı sonucu elde edilmiştir.²³⁵ Söz konusu iddiaya göre Mani, Hıristiyan geleneğine ait kutsal sayılarla astrolojik öğelere ait temel sayıları ustaca uyarlayarak kendi sistemi içerisine dâhil etmiş ve böylece sınırları kesin olarak belirlenmiş sağlam bir cemaat yapısı oluşturmayı hedeflemiştir. Leurini ise pek çok araştırmacı tarafından benimsenen bu yaklaşımı doğru bulmaz. Ona göre cemaat üyeleri için belirlenen sayılar ilk bakışta Hıristiyanlık ile uyum içerisindeymiş gibi gözükse de, Hıristiyan geleneğinde sabit bir şekilde süregelen ya da tekrar eden böyle bir hiyerarşi söz konusu olmamıştır. Dahası, İsa'nın kendisi hiçbir zaman cemaat yapılanmasına ilişkin kesin bir talimat vermemiştir.²³⁶ Mani'nin öğretmenler ve piskoposlar için Hıristiyan geleneği, presbiterler için astrolojik öğeleri kullanmış olması ise birbiriyle uzlaştırılmaz bir durumdur.²³⁷ Leurini bunun yerine mevcut durumu, Mani öğretisinin kozmolojik yapısıyla cemaat yapılanması arasında bir bağlantı kurarak açıklar.²³⁸ Buna göre on iki öğretmen on göğün her birinde yer alan on iki kapıyı, yetmiş iki piskopos her bir kapıda yer alan altı eşiği ve üç yüz atmış presbiter on iki aydan, her bir ayı da otuz günden oluşan güneş takviminin bir yıl içerisindeki günlerinin toplamını temsil eder. Güneş ışınlarının yeryüzüne on iki kapı, yetmiş iki eşik ve üç yüz atmış gün aracılığıyla yayılması gibi, Manihaist cemaatin koruyucusu ve destekçisi olan Işık Zihni de yeryüzüne on iki öğretmen, yetmiş iki piskopos ve üç yüz atmış presbiter aracılığıyla yayılır. Bu nedenle söz konusu sayılar bir taraftan ışığın tanrısal âlemden yeryüzüne düşüşünün aşamalarını, bir taraftan da seçkinler tarafından gerçekleştirilen günlük yemek ayini sayesinde kapılar ve eşikler aracılığıyla tekrar ışık âlemine doğru yükselişini temsil eder.²³⁹

²³⁴ Widengren, *age*, s. 98; Tardieu, *age*, s. 59; Pearson, *age*, s. 305.

²³⁵ Tardieu, *age*, s. 59.

²³⁶ Leurini, *age*, s. 89.

²³⁷ Leurini, *age*, 91.

²³⁸ Leurini'nin bu aşamada temel aldığı kaynak Soğdca yazılmış M 178 numaralı metindir. Söz konusu metne göre, Hayat Ruhu tarafından yaratılan on göğün her birinde 12 kapı, her bir kapıda ise 6 eşik vardır. bkn. Henning, "A Sogdian Fragment of the Manichaean Cosmogony", ss. 312-313. Benzer bir anlatım *Fihrist*'te de yer alır. bkn. *Fihrist*, ss. 401-402.

²³⁹ Claudia Leurini, "The Manichaean Church Between Earth and Paradise", *New Light on Manichaeism, Papers from the Sixth International Congress on Manichaeism*, Ed. Jason BeDuhn, Brill, Leiden-Boston 1996, s. 177.

Dördüncü ve beşinci mertebede yer alan Manihaist inanırlar erkek ve bayanlardan oluşur. Buna karşın ilk üç mertebeye sadece erkeklerin erişimi mümkündür. Bayanlar dördüncü mertebeden yukarı çıkamazlar. Seçkinler saflığın ve temizliğin simgesi olarak beyaz kıyafet giyerken, dinleyiciler günlük hayat içerisindeki sıradan kıyafetlerini giymeye devam ederler.²⁴⁰ Manastır yönetimiyle ilgili meseleler ilk üç mertebede bulunan seçkinlerin yetki alanı içerisine girer. Buldukları mertebe fark etmeksizin seçkinler grubuna giren üyeler birbirinden farklı görevlere sahiptirler. Bunlardan bazıları dini öğretilerin vaazından ve yazımından sorumluyken bazıları da ilahileri besteleyip düzenlemekle ve bunların ayinlerde seslendirilmesiyle görevlidir.²⁴¹ Ayrıca üyelerin eğitiminden sorumlu olanlar da vardır. Mani'nin misyonik faaliyetlere verdiği önem göz önünde bulundurulursa, üyelerin öğretiyi yaymak adına cemaatin önde gelenlerinden aldıkları eğitim, bunlar içerisindeki en temel görevlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Manihaist toplum yapısı içerisinde yer alan iki temel grup birbirinden kesin bir şekilde ayrılrsa da, genel olarak birbirleriyle sıkı ilişki içerisinde olduklarıdır. Daha açık bir ifadeyle belirtmek gerekirse, seçkinlerin uygulamak zorunda olduğu asketik kurallar, dinleyicilere her daim bağlı olmayı gerektirdiğinden bu iki grup arasında süreklilik arz eden bir bağ söz konusudur. Seçkinlerin aksine sıradan bir hayat süren dinleyiciler, onlara sürekli olarak hizmet etmekle görevlidirler. Söz konusu hizmet hem maddi hem de manevi anlamda yapılır. Ancak maddi yönünün daha ağır bastığını söylemek yanlış olmaz. Nitekim Mani inancını benimsemiş bir dinleyicinin en asli görevi, seçkinlerin günlük ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu, yiyeceklerin hazırlanmasından kalacak yer teminine kadar uzayan geniş bir görev tanımlamasını içerir. Bu açıdan bakıldığında dinleyiciler, seçkinler grubu üyelerinin bir tür hizmetkârları olarak değerlendirilebilir ve bu iki grup için şöyle bir sonuca varılabilir: Seçkinler günlük hayatlarını devam ettirebilmek için dinleyicilere, dinleyiciler de kurtuluşa erişebilmenin sırlarına vakıf olabilmek için seçkinlere muhtaçtır. Dolayısıyla bu döngüsel yapı, Manihaist cemaat üyeleri arasındaki etkileşimi sağlayan en temel unsurdur.

Seçkinler Mani inancının yasak olmadığı doğu bölgelerinde, dinleyicilerden ayrı olarak manastırlarda yaşamışlardır. Sadece hediye ve bağış paralarıyla geçimini

²⁴⁰ Tardieu, *age*, s. 60.

²⁴¹ bkn. Klimkeit, *age*, ss. 136-137.

sağlayan bu manastırlar, var oldukları süre boyunca Manihaist inancın hakiki ibadet merkezleri olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Söz konusu manastırlar bir yazıhane, kutsal kitap ve resimlerin bulunduğu bir kütüphane, bir hasta bakım odası, meclis toplantılarının yapıldığı ibadet ve tövbe binaları ile oruç günleri için ayrılmış bir binadan oluşur. Buraların bahçeleri ve mutfakları yoktur.²⁴² Mani inancının açık bir şekilde yasak olduğu Batı bölgelerinde ise bu tür manastırlara rastlanmaz. Bu bölgelerde gizliliği sağlayabilmek adına daha çok ev şeklinde inşa edilmiş merkezler oluşturulmuş ya da cemaat üyelerinin toplanmasını sağlamak için Manihaist dinleyicilerin evleri kullanılmıştır.²⁴³

Günlük hayatlarını normal bir şekilde sürdüren dinleyicilerin yaşadığı mekânlar ise sıradandır. Ancak bunlar yukarıda belirttiğimiz nedenden dolayı, dinin günlük işlerinin ifa edilmesinde merkezi bir role sahip olmuştur. Bununla birlikte dinleyiciler, seçkinlerin dinlenip ibadet edebilmelerini sağlamak amacıyla binalar inşa etmekle de görevlendirilmişlerdir. Bu binaların, görevlerini icra etmek üzere sürekli seyahat halinde olan seçkinler için bir tür dinlenme tesisi olarak işlev gördüğü söylenebilir.²⁴⁴

Dördüncü yüzyılda Mısır'da varlığını sürdüren bir grup Manihaist dinleyiciye ait Kellis'de ortaya çıkarılan kişisel mektuplar, seçkinlerle dinleyiciler arasındaki ilişkinin açığa kavuşturulmasında önemli bir rol oynar. Manihaist dinleyiciler grubuna dâhil olan bir aile üyelerinin kendi aralarında gerçekleştirdiği bir dizi yazışmaya göre, aile reisi Makarios, eşi Maria'yı Kellis'de bulunan evlerinde bırakarak oğullarıyla birlikte seçkinlere hizmet etmek için Nil Vadisi boyunca seyahat etmeye başlar. Aile, oğullarından Piene'yi bir seçkin olması yönünde eğitilmesi için topluluğa verir.²⁴⁵ Mektuplarda Piene'nin, o dönemin Mısır'daki en önde gelen cemaat lideriyle birlikte seyahat ettiğini ve onun tarafından eğitildiğini gösteren ifadeler yer alır. Makarios cemaate verdikleri oğullarıyla ilgili eşi Maria'yı bilgilendirdiği mektubunda şöyle yazar: “Ve Piene: Büyük Öğretmen onun kendisiyle seyahat etmesine izin verdi. Böylelikle Latince öğrenebilecek. Öğretmen onu çok iyi eğitiyor. Onlar bedenleri hazırlanan sahil ve değerli kişiler.”²⁴⁶

²⁴² Tardieu, *age*, s. 60.

²⁴³ Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, s. 163.

²⁴⁴ Baker-Brian, *age*, ss. 129-130.

²⁴⁵ Baker-Brian, *age*, s. 130.

²⁴⁶ *Manichaean Texts*, s. 24.

Maria ve Makarios'un diğeri oğlu Matheos'un da Piene'yle ilgili annesini bilgilendirdiği görülmektedir:

Benden nasıl olduğumu anlatmamı istemişsin. Öğretmen beni Antinoou'da bıraktı. Ancak kardeşim (Piene) onun peşinden gitti. Bana göre o kuzeyden gelip Piene'yi herhangi bir yerde bırakacak. Eğer onu (Piene'yi) terk ederse bundan haberdar olacaksın. Öğretmen onu çok seviyor ve eğitiyor. Eğer Piene ona bağlı kalır ve onu takip etmeyi sürdürürse, bu onun zaferi olacaktır.²⁴⁷

Piene'nin, annesi Maria'ya yazdığı mektuplardan biri ise şöyledir:

Tüm kalbimle sevdiğim, tüm anılarımızı her dakika zihnimde taşıdığım çok kıymetli annem Maria, seni görmeyi dört gözle bekliyorum. Ben, oğlun Piene, seni Tanrı adına selamlıyorum.

Bu dünyada harcayacağın süre boyunca ruhuna bütünlük ve huzur, bedenine sağlık vermesi için Tanrıya, Hakikatin Tanrısına dua ediyorum. Dilerim bu dünyadan sonra sonsuzluk krallığında yaşam bulursun.

Sevgili annem, bil ki ben burada gayet iyiyim. Öğretmen'i takip ediyorum. Onunla İskenderiye'ye gideceğim... Gider gitmez sana haber veririm.

Kardeşlerimi ve seni seven herkesi saygıyla selamlıyorum. Benimle birlikte olanların tümünün sana çok selamları var. Bedenen ve ruhen uzun zaman sağlıklı kalmanı diliyorum.²⁴⁸

Mektuplardan şöyle bir sonuca varabiliriz: Manihaist inancı kabul edenler ilk olarak dinleyici kademesine alınır. Dinleyicilikten kurtuluş vadeden bir üst aşama olan seçkinlik statüsüne geçiş ise sıkı bir eğitim gerektirir. Bu da seçkinler tarafından uzun sürede verilen, hatta küçük yaşlardan itibaren başlayan sürekli bir eğitim sonucu kazanılır. Dolayısıyla seçkinlik kişinin isteği doğrultusunda birdenbire elde edilen ya da kolay kazanılan bir merteye olarak algılanmamalıdır.

2. Seçkinlerin Yükümlülükleri

Manihaist öğretisi, cemaat yapılanmasının ana gövdesini oluşturan seçkinler için oldukça katı bir yaşam öngörür. Bu durum ışık parçacıklarının kurtuluşunun seçkinler aracılığıyla gerçekleştirilecek olmasıyla ilişkilidir. Manihaist cemaat içerisinde yerine getirilmesi gereken kurallar, kişinin dâhil olduğu sınıfa göre farklılık gösterir. Buna göre seçkinlerle dinleyiciler aynı sorumluluklara sahip değildir. Söz konusu

²⁴⁷ *Manichaean Texts*, s. 276.

²⁴⁸ *Manichaean Texts*, s. 25.

sorumluluklar Manihaist öğretide seçkinler için *beş emir* ve *üç mühür*, dinleyiciler için ise *on emir* kavramlarıyla ifade edilir.

Üç Mühür

Seçkinlerin yerine getirmek zorunda olduğu üç mühür ağza, ele ve kalbe (düşünceye) hâkim olma anlayışı üzerine kurulmuştur. Bektaşî gelenekte²⁴⁹ de yer alan bu prensipler Manihaist inancın seçkinler için belirlemiş olduğu kuralların esasını oluşturur.

Ağzın mührü bir taraftan yalan söylemeyi, her türlü kötü sözü, küfrü ve gıybeti diğer taraftan da et yemeyi, süt ürünleri tüketmeyi ve mayalı içecekler içmeyi yasaklar.²⁵⁰ Mani inancına göre yiyeceklerin rengi ve kokusu, onların ışık dünyasındaki kökenine tanıklık eder ve bitkilerdeki ışık unsurlarının miktarı türden türe değişiklik gösterir. Bu nedenle Manihaistler içerisinde en fazla ışık unsuru bulunduğu inanılan sebze ve meyvelerin tüketimine ağırlık vermişlerdir. Buna göre karpuz, kavun ve salatalık gibi sebze meyveler ile çeşitli bitkilerden elde edilen yağlar ve meyve suları Manihaistlerin sık tükettiği yiyecek ve içecekler arasına girer. Buna karşın çok fazla su tüketimi hoş görülmez.²⁵¹ Süt, yumurta gibi hayvansal gıda tüketimi ile sarhoşluk yarattığı için ilahi mesajın unutulmasına neden olduğuna inanılan şarap ve her türlü sarhoş edici içecek tüketimi ise yasaklanmıştır.²⁵²

Elin mührü madde içerisinde tutsak olan ışık parçacıklarına zarar verecek her türlü davranışı yasaklar. Buna göre hayvanları öldürmek ve bitkilere zarar vermek kaçınılması gereken davranışlardır. Bu nedenle Manihaist seçkinler toprağı ekip biçmek, otlara basarak yürümek, yıkanmak gibi ışık unsurlarına zarar verebilecek davranışlardan kaçınmak zorundadır.²⁵³

Kalbin (düşüncenin) mührü ise cinselliği ve üremeyi yasaklar. Cinsellik şehveti ortaya çıkardığından karanlık âlemi tarafından yaratılan arkonları taklit etmek anlamına gelir.²⁵⁴ Üreme ise ışık unsurlarının bir araya gelmesini geciktirdiğinden şeytani olarak

²⁴⁹ Söz konusu prensiplerin Bektaşî gelenekteki yeri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkn. Ali Sümer, “Bektaşilikte Eğitim Metodları”, *Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu I*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta 2005, ss. 507-510.

²⁵⁰ Leurini, *age*, ss. 46-47.

²⁵¹ Widengren, *age*, s. 96.

²⁵² *Manichaean Texts*, s. 189.

²⁵³ Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, s. 20.

²⁵⁴ Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, s. 20.

görülür. Bu nedenle Manihaist seçkinlerin evlenmesi, cinsel münasebette bulunması ve çocuk sahibi olması kesinlikle yasaklanmıştır.

Beş Emir

Seçkinlerin uymakla yükümlü olduğu beş emir ve üç mühür birbiriyle iç içe geçmiştir. Bu nedenle yukarıda bahsedilen üç mühür, beş emir içerisinde tekrar karşımıza çıkar. Söz konusu beş emir şunlardır:

Yalan söylememek: Seçkinlere yönelik oluşturulmuş emirlerin ilkini yalan söylememe kuralı oluşturur. Söz konusu emir, doğu metinlerinde “doğru sözlülük”²⁵⁵ kavramıyla ifade edilir. Buna göre seçkinler her daim doğru sözlü olmak ve her türlü kötü sözden uzak durmak zorundadır.

Öldürmemek: Seçkinlere yönelik beş emirin ikincisi olan öldürmeme kuralı oldukça geniş bir içeriğe sahiptir. Doğu metinlerinde “şiddetten uzak durma” olarak ifade edilen bu emir, seçkinler için belirlenen üç mühürden ikincisine (elin mührü) tekabül eder. Bu kuralın temelinde canlı ve cansız varlıklarda bulunduğu inanan *Yaşayan Ruh*'a zarar vermeme anlayışı yatar. Batı metinlerinde *Acı Çeken İsa* kavramıyla ifade edilen Yaşayan Ruh, dünyada mevcut olan canlı ve cansız varlıkların tümünde bulunur.²⁵⁶ Bu nedenle bitkilere zarar vermek, hayvanları öldürmek, toprağı ekip biçmek, ağaçları kesmek, meyveleri toplamak, taşlara vurmak, sulara çarpmak vs. yasaktır. Kısacası söz konusu emir yeryüzündeki varlıklar içerisinde mevcut olan ışık unsurlarına zarar verebilecek tüm eylemlerden uzak durmayı gerektirir. Bu yönüyle Caynist geleneğin *ahimsa*²⁵⁷ yasasıyla büyük benzerlik gösterir.

Cinsel İlişkiden Uzak Durmak: Bekâret kavramıyla da ifade edilen cinsel ilişkiden uzak durma emri seçkinler için evliliğı, her türlü cinselliğı ve çocuk sahibi olmayı yasaklayan geniş kapsamlı bir kuraldır. Üç mührün sonuncusuna (kalbin mührü) tekabül eder. Bu emirle birlikte ışık unsurlarının yeni bedenler içerisine hapsedilme durumunun azaltılması amaçlanır. Cinselliğın yasaklanmasıyla birlikte üreme engellenerek yeni

²⁵⁵ Tardieu, *age*, s. 63.

²⁵⁶ Tardieu, *age*, s. 64.

²⁵⁷ Caynist geleneğın kurucusu olarak kabul edilen Mahavira'nın oluşturduğu beş ahlaki prensipten birisidir; öldürmemek anlamına gelir. Daha geniş bilgi için bkn. Rukiye Karaali, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, ss. 91-92.

bedenlerin oluşması önlenmiş olur. Bu da ışık unsurlarının tutsaklığına son verilmesi anlamına gelir.

Et yememek: Batı metinlerinde et yememe olarak belirtilen emir, doğu metinlerinde ağzın temizliği kavramıyla ifade edilir ve bu anlamıyla üç mühür kuralının ilkine (ağzın mührü) tekabül eder. Bu emre göre seçkinler dinin öngörmediği her türlü yiyecek ve içecekten uzak durmak zorundadır.

Mala varlığı edinmemek: Soğdca metinlerde “kutsal fakirlik”²⁵⁸ kavramıyla ifade edilen mal varlığı edinmeme kuralı, seçkinler için belirlenen beş emrin sonuncusudur. Bu emre göre seçkinlerin bir günlük yiyeceği ve bir yıllık giyeceği dışında kendisi için herhangi bir şeye sahip olmasına müsaade edilmez.²⁵⁹

3. Dinleyicilerin Yükümlülükleri

Manihaist sistemde seçkinlerin sürdürmekle yükümlü olduğu katı asketik yaşam tarzına karşın dinleyiciler için böylesine katı sınırlamalar getirilmemiştir. Dolayısıyla dinleyiciler seçkinlere hizmet etme dışında normal hayatlarını devam ettirebilirler. Mal mülk edinmelerinde bir sakınca görülmez. Evlenmelerine müsaade edilmekle birlikte çocuk sahibi olmamaları tavsiye edilir. Seçkin olmaya hak kazandıklarında ise bu yaşantılarından vazgeçmek durumundadırlar. Bu bağlamda dinleyiciler her ne kadar dinin öngördüğü bir yaşam tarzına sahip olmasalar da, görevi ışık parçacıklarının kurtuluşunu sağlamak olan seçkinlere hizmet etmelerinden dolayı cemaat içerisinde oldukça önemli bir role sahiptirler.

On Emir

Günümüze ulaşan pek çok kaynak seçkinler için belirlenmiş beş emre karşılık dinleyiciler için belirlenmiş on emirden bahseder. Buna göre dinleyiciler kendileri için belirlenmiş on emre uymak zorundadır. Ancak mevcut kaynaklar içerisinde sadece *Huastuanift* ve *Fihrist* dinleyicilerin uymakla yükümlü olduğu on emri bütünüyle sıralar. Bunlar dışında kalan kaynaklar günümüze bütün halinde ulaşmadığından söz konusu emirlere ilişkin bilgiler eksiktir. Manihaist öğretilerde dinleyiciler için belirlenmiş on emir *Fihrist*'te şu şekilde ifade edilmiştir:

²⁵⁸ Tardieu, *age*, s. 66.

²⁵⁹ *El-Âsâr el-Bâkiye*, s. 181.

Mani müritlerine on şeyi farz kılmıştır...²⁶⁰ On farz şunlardır: Putlara tapmamak, yalan söylememek, cimrilik etmemek, öldürmemek, zina etmemek, çalmamak, kötülük ve sihir öğretmemek, iki prensibe iman noktasında şüpheye düşmemek, din konusunda isteksiz ve ihmalkâr davranmamaktır.²⁶¹

Huastuanift'te ise söz konusu emirler günah kavramıyla ele alınır ve emirlere itaatsizlik sonucu işlenen günahların bağışlanması dilenir:

Ne kadar yalan söylediysek, dahası ne kadar yalan (yere) yemin ettiysek; ne kadar yalancı şahitlik yaptıysak; dahası günahsız birine ne kadar iftira attıysak; yine ne kadar laf taşıyarak insanlar arasına nifak soktuysak; düşüncesini ve aklını bozduysak; ne kadar kötü büyü yaptıysak; yine ne kadar çok canlıyı öldürdüysük, (insanları) ne kadar aldattıysak; ne kadar başkalarının emanetine hıyanet ettiysek; Güneş (ve) Ay tanrıların onaylamayacağı davranışları ne kadar çok yaptıysak; ayrıca (Manihaizm'i kabul etmeden önceki) bedenimiz ve rahip olduktan sonraki bedenimizle ne kadar günah işlediysek; bunca canlıya nefretle ne kadar çok zarar verdik; tanrım şimdi bu on türlü günahı arınmayı dileriz.²⁶²

Farklı dillerde yazılmış her iki kaynak da dinleyiciler için belirlenmiş emirlerin neler olduğunu ifade eden anlatımlara yer verir. Ancak ikisi arasında karşılaştırma yapıldığında söz konusu emirlerin birbirinden farklılık gösterdiği görülür. BeDuhn, kaynaklar arasındaki bu farklılıkların toplumdan topluma değişen davranış kabulüyle alakalı olduğunu ileri sürer. Ona göre, kabul gören davranışlar ve öncelikleri toplumların sahip olduğu kültüre göre farklılık arz edebilir. Bu da on emir kapsamında yerine getirilmesi gereken davranışların toplumların genel kabulüne bağlı olarak yeniden şekillenmiş olabileceği sonucunu ortaya koyar.²⁶³ Dolayısıyla mevcut kaynaklar dâhilinde söz konusu on emre ilişkin kesin bir sıralama yapabilmek pek mümkün gözükmemektedir.

Dinleyiciler on emrin yanı sıra kendileri için belirlenmiş bazı temel ibadetleri ve ritüelleri de yerine getirmekle yükümlüdür. On emre eşlik eden ibadet ve ritüeller *Huastuanift*'e dayanarak şöyle sıralanabilir: Namaz, zekât (sadaka), seçkinlere hizmet etme, oruç, haftalık-yıllık tövbe uygulamaları, Bema kutlaması.²⁶⁴ Eğer dinleyiciler kendileri için belirlenmiş kuralları yerine getirmez ve seçkinlere hizmet etmezlerse

²⁶⁰ *Fihrist*, s. 405.

²⁶¹ *Fihrist*, s. 405.

²⁶² *Huastuanift*, s. 91.

²⁶³ Jason David BeDuhn, *The Manichaean Body in Discipline and Ritual*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore & London 2000, s. 56.

²⁶⁴ bkn. *Huastuanift*, ss. 92-93.

bunun cezasını çekeceklerdir: “Kişi seçkinlere sadaka vermezse, verene kadar cehennemde cezalandırılır ve farklı bedenler içerisinde dünyaya tekrar getirilir.”²⁶⁵

B. İBADETLER VE RİTÜELLER

Her dinin kendine özgü bir ibadet anlayışı olduğu gibi Mani Dini'nin de sahip olduğu öğretilere paralel ibadet uygulamaları vardır ve söz konusu uygulamalardan her biri ışığın kurtarılmasına yönelik süreçte özel bir yere sahiptir. Manihaist inancın gerektirdiği ibadetler cemaat üyelerinin sahip olduğu mertebelere göre düzenlendiğinden, seçkinlerin ve dinleyicilerin yerine getirmekle yükümlü oldukları uygulamalar birbirinden farklılık gösterir. Manihaist gelenekte ibadet kuralları kesin olarak belirlenmiştir. Her bir grup kendisine verilen ibadetleri yerine getirmekle mükelleftir. İbadetleri yerine getirmemek ya da kurallar dâhilinde uygulamamak açıkça günahkârlık olarak kabul edilir.

1. Yemek Ayini

Mani inancına göre yeryüzünde bulunan tüm yiyecekler kutsaldır ve söz konusu kutsallık, yiyecekler içerisinde var olduğuna inanılan ışık unsurlarıyla alakalıdır. Bu durum Manihaist inanışların günlük hayatları içerisinde yiyeceklere hassasiyetle yaklaşmalarına neden olmuştur. Bunun en açık örneklerinden biri Manihaistlerin dilencilere yiyecek yerine para vermeyi tercih etmelerinde görülür.²⁶⁶

Yiyeceklerin ya da bitkilerin kutsal kabul edilmesi, günlük yaşamın tarımdan tüketime kadar giden her bir aşamasını etkiler. Seçkinler, bitkilerde var olduğunu düşündükleri ışık unsurlarına zarar vermektan korktukları için hiçbir bitkiye dokunmazlar. Dolayısıyla tarım yapmak onların en çok sakındığı işler arasındadır. Bununla birlikte aynı gerekçeyle yemek de yapmazlar. Günde sadece bir kez akşam vaktinde yemek yerler. Günlük olarak tüketecekleri tüm yiyecekler kendilerine dinleyiciler tarafından hazır olarak getirilir. Yemeğe başlamadan önce yiyeceklerin hazırlanma aşamasında işlenen günahlardan sorumlu tutulmamak amacıyla bir bağışlanma duası yaparlar: “Seni ne ekip biçtim, ne ezdim, ne de fırında pişirdim. Tüm

²⁶⁵ *Manichaeon Texts*, s. 185.

²⁶⁶ Jason David BeDuhn, *Augustine's Manichaeon Dilemma, I: Conversion and Apostasy, 373-388 C.E.*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2010, s. 59.

bunları bir başkası yaptı ve seni bana getirdi. Şimdi seni hiçbir suçluluk hissetmeden yiyorum.”²⁶⁷

Yemek, ilahiler ve dualar eşliğinde tüketilir. Mani inancını benimseyenler seçkinlerin sindirim sisteminin arındırıcı bir işleve sahip olduğuna inanırlar. Tüketilen yiyeceklerde bulunan ışık parçaları sindirim sistemi aracılığıyla ayırılır. Yemekten sonra uygulanan geçirme işlemi ise söz konusu ışık parçacıklarının serbest kalmasını sağlar.²⁶⁸ Böylelikle herkes tarafından günlük olarak gerçekleştirilen yemek olayı, seçkinler sınıfı mensuplarıyla sıradanlıktan çıkıp kutsal bir vazifeye dönüşmüş olur. Bu da, tanrıya ait özü kurtaracak yegâne kişilerin seçkinler olduğu sonucunu ortaya koyar. Dolayısıyla seçkinler tarafından günlük olarak gerçekleştirilen yemek ayini, yiyecekler içerisinde tutsak olan ışık unsurlarının özgürlüğüne kavuşmasını sağladığı için Manihaist öğretilerde merkezî bir öneme sahiptir. Özetle dünya üzerinde tutsak bulunan ışık parçacıklarının kurtuluşu ancak, evlenmeyen, et yemeyen ve içki içmeyen seçkinlerin sürdürdüğü bu asketik yaşam sayesinde gerçekleşecektir.

BeDuhn Manihaist inanışta önemli bir yer tutan yemek ayinini, tarihi süreç içerisinde ortaya çıkan farklı geleneklere ait uygulamalarla birlikte ele alıp inceleme yoluna gitmiş ve bu doğrultuda seçkinlere yapılan yiyecek bağışlarını, tanrıya sunulan yiyecek bağışlarıyla ilişkilendirmiştir. Ona göre Tanrı'ya sunulan yiyecek bağışları eski dönemlerde sunaklar aracılığıyla yapılırken, Roma döneminde kutsal kişiler aracılığıyla yapılmaya başlanmıştır. Manihaist gelenek ise, sunaklardan azizlere doğru yönelen bu değişimin somut bir örneğini teşkil eder. Ancak Mani inancını diğer geleneklerden farklı kılan bir ayrıntı vardır ve bu, yemeğin kutsallığıyla ilişkilidir. Nitekim Mani inancında yemek tanrıya sunulduğu için kutsal değildir. Aksine yemeğin kendisi tanrı olduğu için kutsaldır.²⁶⁹

2. Sadaka

Sadaka, Manihaist inancın en temel ibadetlerinden biridir. Sadece dinleyiciler sınıfına mensup üyeler için zorunludur. Seçkinlerin mal-mülk edinmeme kuralına riayet edebilmeleri, dinleyiciler tarafından verilen sadakalara bağlıdır. Her bir dinleyici

²⁶⁷ *Manichaean Texts*, s. 185.

²⁶⁸ Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, s. 21.

²⁶⁹ BeDuhn, *Augustine's Manichaean Dilemma*, ss. 58-59.

malının onda birini seçkinlere sadaka olarak vermekle yükümlüdür.²⁷⁰ Dinleyiciler sadaka vererek hem dünyevi kötülüklerden kurtulur hem de seçkinlere, ışığın kurtarılmasına yönelik görevlerini yerine getirmelerinde aracılık yapmış olurlar. Bu nedenle sadaka, cemaate yapılmış bir hizmet olarak görülür.

Sadakalar daha çok yiyecek, giyecek gibi temel ihtiyaçları kapsar. Ancak bunlarla sınırlı kalmaz. Maddi durumu yerinde olan dinleyicilerden ibadetlerin gerçekleştirilebileceği manastırlar ya da ibadet merkezleri gibi seçkinlerin barınabileceği ve toplu ibadetlerin gerçekleştirilebileceği binalar yapmaları beklenir. Maddi imkânı bina inşa etmeye yeterli olmayanlar ise günlük yiyecek teminiyle görevlendirilir. Bununla birlikte çocuklarından birini iyi bir seçkin olarak yetiştirilmek üzere seçkinlerin cemaatine bağışlaması da sadaka içerisine girer.²⁷¹ Dolayısıyla sadakalar tamamen dinleyicilerin maddi yeterlilikleri doğrultusunda belirlenir. Bu konuda herhangi bir zorlama söz konusu değildir.

3. Oruç

Manihaist gelenekte oruç önemli bir yere sahiptir. Belirlenen zaman dilimi içerisinde bir şey yiyip içmemek, bunun yanı sıra cinsel ilişkiden ve dinin öngörmediği tüm olumsuz davranışlardan uzak durmak ile yapılan bir ibadettir. Oruç ibadeti diğer pek çok dinde olduğu gibi kişilerin isteğine bırakılmamış; uygulama kuralları ve günleri dâhilinde sınırları kesin olarak çizilmiş ve Mani inancını kabul eden tüm inanırlar için zorunlu tutulmuştur.

Manihaizm'de haftalık, yıllık ve ara vermeksizin tutulan iki günlük olmak üzere üç farklı oruç uygulaması vardır.

a. Haftalık Oruç

Dinleyicilerin her pazar günü, seçkinlerin ise her pazar-pazartesi günleri tuttıkları oruçtur. Pazar günleri tutulan oruç, farklı kademelere ait cemaat üyelerinin bir araya gelmesine hizmet ettiğinden Manihaist geleneğe ait uygulamalar arasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Pek çok kaynakta elli gün tutulması gerektiği söylenen oruç bu gruba girer.²⁷² Ay takvimine göre bir yılda elli hafta olduğundan bu rakam bir yıla tekabül eden oruçların toplam sayısını ifade etmektedir. Bazı kaynaklarda belirtildiği

²⁷⁰ *El-Âsâr el-Bâkiye*, s. 181.

²⁷¹ bkn. *Kephalaia*, s. 202.

²⁷² bkn. *Huastuanift*, s. 92.

gibi Manihaist gelenekte art arda tutulması gereken elli günlük bir oruç uygulaması yoktur.

b. Yıllık Oruç

Manihaizm’de İslam’a benzer bir oruç ayı uygulaması vardır. Oruç ayı, güneşin kova burcuna girdikten sonra ayın hilal şeklini almasının ardından geçen sekiz günün sonunda başlar ve otuz gün sürer. Bu otuz günlük süre boyunca ara vermeden oruç tutulur.²⁷³ Oruç ayı içerisinde iki tane yimki orucu vardır. Yimki oruçları haricinde kalan günlerde her akşam iftar edilir. Otuzuncu günün sonunda ise bir bayram kutlaması (bema) yapılır.

c. İki Günlük Oruç (Yimki)

Ara verilmeksizin iki gün boyunca tutulan oruçtur. Söz konusu oruç *Huastuanift*’te “Yimki” terimiyle ifade edilir. Yimki, Partça ikiz anlamına gelen *yamag* kelimesinin Soğdca aracılığıyla Uygurca’ya geçmesi sonucu iki gün boyunca süren oruç uygulamasını ifade etmek için kullanılmıştır.²⁷⁴ Yimki oruçlarının tutulmasındaki temel amaç, cemaatin önde gelen şehitlerini anmaktır. Mani inancında beş farklı yimki uygulaması vardır. Bu uygulamaların dizilişi herhangi bir önceliğe sahip değildir:

1. *Ohrmazd Orucu (Ohrmazd Yimki)*: Işık âleminin kurtarılması için kendisini feda eden İlk Tanrısal İnsan anısına tutulan iki günlük oruçtur. Güneş yay burcundayken ayın dolunay şeklini aldığı günlerde tutulur.

2. *Sisin Orucu (Sisin Yimki)*: Mani’nin ölümünün ardından cemaatin başına geçen Sisin’in anısına tutulan iki günlük oruçtur. Güneş oğlak burcundayken ayın hilal şeklini aldığı günlerde tutulur.

3. *İsa Orucu (Jesus Yimki)*: İsa Mesih’in anısına tutulan iki günlük oruçtur. Güneş oğlak burcundayken ayın dolunay şeklini aldığı günlerde tutulur.

4. *Üç Presbiterler Orucu (Three Presbiters Yimki)*: Sisin’den sonra gelen üç presbiterin anısına tutulan iki günlük oruçtur. Güneş kova burcundayken ayın hilal şeklini almasının ardından geçen sekiz günün sonunda tutulur. Bu, aynı zamanda yılda bir uygulanan otuz günlük oruç ayının ilk iki gününe tekabül eder.

²⁷³ bkn. *Fihrist*, s. 406.

²⁷⁴ *EIr*, “Festival ii. Manichaeen”, 1999, Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/festivals-ii>, (Erişim Tarihi: 8 Mayıs 2014).

5. *Mani Orucu (Mani Yimki)*: Mani'nin ölümü anısına tutulan iki günlük oruçtur. Oruç ayının yirmi yedi ve yirmi sekizinci günlerine denk gelir. Ayın aşamalarına göre düzenlenmemiş tek yimki uygulamasıdır. Öncesindeki yirmi altı gün Mani'nin hapisanede kaldığı günleri, yirmi yedisi ise Mani'nin ölüm gününü temsil eder. Mani orucu bazı kaynaklarda Bema orucu olarak da anılır. Bu, muhtemelen iki gün sonra ayın otuzunda kutlanacak olan Bema bayramına olan yakınlığıyla alakalıdır.²⁷⁵

4. Dua (Namaz)

Dua, Manihaist ibadetler arasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Mani inancını benimsemiş herkes bu ibadeti yerine getirmek zorundadır. Dua vakitleri günde dört kez gerçekleştirilecek şekilde belli zaman dilimlerine ayrılmıştır. Buna göre ilk dua güneş doğarken, ikinci dua güneş tam tepedeyken, üçüncü dua güneş battıktan sonra, dördüncü dua ise güneşin batışından üç saat sonra yapılır.²⁷⁶ Gündüzleri güneşe, geceleri aya, ay ve güneş görünmüyorsa kuzeye dönülerek dua edilir.²⁷⁷ Dualar Yüceliğin Babası'na, Güneş ve Ay tanrılara, Muhteşem İsa'ya ve peygamberlere yönelik olarak gerçekleştirilir.²⁷⁸

Güngör, Takizâde'nin Mani dinine ilişkin verdiği bilgilere dayanarak seçkinler için belirlenmiş yedi vakit namaz uygulaması olduğunu ifade eder. Buna göre seçkinler, yukarıda belirtilen dört vakit namazdan hariç üç vakit daha namaz kılmakla mükelleftir: Gece yarısı namazı, fecr namazı ve el-beşir namazı. Dinleyiciler ise sadece dört vakit namazla mükelleftir.²⁷⁹

Dua (namaz) uygulamasına yönelik en ayrıntılı bilgi veren kaynak *Fihrist*'tir. *Fihrist*'te yer alan bilgilere göre dua şu şekilde gerçekleştirilir: Kişi durgun ya da akan suyla abdest alır ve güneşe doğru yönelerek secdeye kapanır.²⁸⁰ Secdede şunları söyler: "Yol göstericimiz nurun elçisi Faraklit kutsaldır. Onun koruyucu melekleri kutsaldır. Işık askerlerini tesbih ederim." Ayağa kalkar ve tekrar secdeye kapanarak şunları söyler: "Kötülüklerden ve eksikliklerden uzaksın ey rehberimiz nurlu Mani, ışığın

²⁷⁵ W. B. Henning, "The Manichaeic Fasts", *JRAS*, 1945, No. 2, s. 155; *EIr*, "Festival ii. Manichaeic", <http://www.iranicaonline.org/articles/festivals-ii>.

²⁷⁶ *Fihrist*, s. 406.

²⁷⁷ *Manichaeic Texts*, s. 191.

²⁷⁸ *Huastuanift*, s. 92.

²⁷⁹ Harun Güngör, "Maniheizm", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988, S. 5, ss. 160-161.

²⁸⁰ Augustine, Manihaistler tarafından günlük gerçekleştirilmesi gereken dua ibadetinin ayakta yapıldığını ifade eder. bkn. *Manichaeic Texts*, s. 191. Söz konusu durumun yöresel farklılıklarla alakalı olduğu düşünülebilir.

temeli, hayatın dalı, her şeyiyle şifa olan büyük ağaç.” Üçüncü secdede şunları söyler: “Tertemiz bir kalple ve dosdoğru bir dille yüce nurların babası ve unsuru olan ilaha secde ediyor ve onu tesbih ediyorum.” Dördüncü secdede şöyle söyler: “Bütün ilahların, ışık saçan meleklerin, bütün nurların ve bütün askerlerin, büyük ilahtan olanların tümünü tesbih ediyor ve hepsine secde ediyorum.” Beşinci secdede şunları söyler: “Büyük askerlere ve hikmetleriyle karanlığın bağrını yaran, onu kovan ve bastıran nurlu ilahlara secde ediyor ve onları tesbih ediyorum.” Altıncıda şöyle der: “Yüceliğin babası büyük nurlu zata secde eder, onu tesbih ederim.” On ikinci secdeye kadar bu şekilde dua edilmeye devam edilir.²⁸¹

Namaza başlamadan önce suyla abdest alma gerekliliği genel itibariyle Manihaist uygulamalara ters gözükmektedir. Nitekim Mani, içerisinde büyüdüğü Elkasâi topluluğunun suyla gerçekleştirdiği arınma ritüellerine şiddetle karşı çıkmış ve bu tür uygulamaların hiç kimseye bir fayda sağlamayacağını iddia etmiştir.²⁸² Ayrıca mevcut Manihaist kaynaklar içerisinde suyla temizlenmeyi gerektiren herhangi bir dinî uygulamadan söz edilmemektedir. O halde söz konusu abdest uygulamasının, ibadete başlamadan önce genel bir temizlenme, arınma, kendine çekidüzen verme durumunu ifade ettiğini düşünülebilir. Ancak bunun suyla yapıp yapılmadığına ilişkin kesin bir fikir ileri sürmek doğru olmaz.

5. Günah İtirafı (Tövbe)

Mani inancında önemli bir yere sahip olan dini uygulamalardan biri de tövbedir. Bu uygulamaya ilişkin en detaylı bilgi Manihaist Uygurların tövbe duası olan *Huastuanift*'ten edinilmektedir. *Huastuanift* kendisi bir tövbe duası olmasının yanı sıra, Mani inancının temel inanç ve ibadetlerine ilişkin bilgi verici bir metin olma özelliğine de sahiptir. Bu yönüyle Manihaist çalışmaların en temel kaynaklarından biri olarak kabul edilir.

Huastuanift'te yer alan bilgiler doğrultusunda Mani inancı içerisinde gerçekleştirilen tövbe uygulamalarına ilişkin şunlar söylenebilir: Manihaist inanırların uygulamakla yükümlü oldukları belirlenmiş tövbe günleri vardır. Bunlar haftalık ve yıllık olarak

²⁸¹ *Fihrist*, ss. 405-406.

²⁸² Elkasâi mezhebi, vücudun günlük olarak temizlenmesini ve yiyeceklerin titiz bir temizliğini içeren uygulamalar gerçekleştirmiştir. Mani ise tüm bunların gereksiz olduğuna inanmıştır. Çünkü bunlar, ona göre kişiyi sadece yok olacak şeylerle meşgul etmektedir. Mani, mezhebin üyelerine ruhu ölümden kurtarmanın tek yolunun ruhani bilgi (gnosis) olduğunu söyleyerek abdestin anlamsızlığını göstermeye çalışmıştır. bkn. *Mani Codex*, ss. 63-79.

ikiye ayrılır. Haftalık tövbe etkinlikleri Pazartesi²⁸³ günleri yapılır. Günlük hayatın gerektirdiği rutin bir bağışlanma talebidir:

Ay tanrı gününde tanrıya, dinimize ve temiz rahiplere dua ederek günahlarımız için tövbe etmemiz gerekliydi. Yine bilerek veya bilmeyerek, erinip ihmal ederek ya da işe güce dalarak günahtan arınmayı istemediysek; tanrım şimdi günahtan arınmayı dileriz.²⁸⁴

Yıllık tövbe uygulamaları ise Mani'nin dünya üzerinden ayrılışının anısına düzenlenen ve öncesinde otuz gün oruç tutmayı gerektiren Bema törenlerinde gerçekleştirilir. Bema törenlerinin vazgeçilmez etkinliği olan bu uygulamada, son bir yıl içerisinde işlenmiş tüm günahların affı dilenir:

Bir yılda yedi kez yimki töreni yapmamız (bizlere) farzdı. Bir ay boyunca dinî öğretiyeye sıkı sıkıya bağlı kalmak gerekliydi; dahası tören yerinde yimki töreni yapıp, oruç tutarak tanrıya ve peygambere, inançlı olduğumuzdan bu yana, bir yıllık günahımız için affedilmeyi dilememiz gerekirdi. Tanrım yedi yimki törenini gerektiği gibi yapamadıysak (kutlayamadıysak); bir aylık orucu düzgün bir biçimde, tam olarak tutamadıysak; dahası tören yerinde yimki ayinlerini, orucumuzu dini öğretiyeye uygun olarak yapamadıysak; inandığımızdan bu yana bir yıl (boyunca işlediğimiz) günahımızdan arınmayı (affedilmeyi) dilemediyse; her ne kadar eksik, kusurlu yaptıysak; tanrım şimdi günahtan arınmayı dileriz.²⁸⁵

Tardieu, haftalık tövbe uygulamalarının bireysel, buna karşın yıllık tövbe uygulamalarının toplu olarak gerçekleştirildiğini belirtir. Buna göre haftalık tövbe etkinliklerinde dinleyiciler seçkinlerin önünde diz çöker ve işledikleri ya da akıllarından geçirdikleri her bir günah için bağışlanmayı dilerlerdi. Yıllık tövbe etkinliklerinde ise töreni yöneten din görevlisi tüm dinleyiciler adına sesli olarak tövbe duasını okuyarak bir yıl boyunca işlenmiş tüm günahların affını dilerdi. Yapılan bu uygulama tüm dinleyicilerin günahlarından arınmasını sağlardı.²⁸⁶ Haftalık tövbe uygulamalarının seçkinlerin önünde diz çökerek gerçekleştirilmesi, Manihaist geleneğin bu konuda Budist gelenekle arasındaki benzerliğini ortaya koyar. Nitekim Budist Uygur geleneğine ait tövbe etkinliklerinin de rahipler topluluğu önünde yüzüstü yatarak gerçekleştirildiğine dair metinler mevcuttur.²⁸⁷ Buldukları coğrafi ve kültürel ortam

²⁸³ Pazartesi, Ay Tanrı günü olarak zikredilir.

²⁸⁴ *Huastuanift*, s. 93.

²⁸⁵ *Huastuanift*, s. 93.

²⁸⁶ Tardieu, *age*, s. 71.

²⁸⁷ Şaban Doğan, "Eski Uygurca Tövbe Duaları", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, Ed. Ülkü Çelik Şavk, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011, s. 311.

göz önünde bulundurulduğunda, Uygur toplumu arasında kabul gören bu iki dini geleneğin zaman içerisinde birbirinden etkilenmiş olması kaçınılmaz görünmektedir.

6. Bema Bayramı

Bema, Manihaistlerin en önemli bayramıdır ve Mani'nin ölümü anısına kutlanır. Yunancadan gelen *bema* sözcüğü “kürsü”, “taht”, “yargıç kürsüsü” gibi anlamlara sahiptir. Kutlamalarda kullanılan beş katlı kürsüye verilen önem, zaman içerisinde bayramın bu isimle anılmasına neden olmuştur.²⁸⁸

Otuz günlük oruç ayının sonunda kutlanan Bema Bayramı, Babil ay takvimine göre düzenlendiği için ya Şubat ayının son günlerine ya da Mart ayının ilk günlerine tekabül eder. Bununla birlikte Alberry, *İlahiler Kitabı*'nda yer alan bazı ifadelerle dayanarak bu bayramın oruç ayının son dört gününe karşılık geldiğini iddia etmiştir. Bu iddiaya göre bayram, Mani'nin ölümü anısına ayın yirmi yedinci ve yirmi sekizinci günü tutulan iki günlük orucu da içine alır.²⁸⁹ Böylece dört günlük bayram kutlaması yapılır.

Bema'nın en önemli simgesi bayram için özel olarak hazırlanmış beş basamaklı kürsüdür. Kürsüye ait bu basamaklar Mani cemaatini oluşturan beş kategoriyi temsil eder. Çeşitli süslemelerle donatılan kürsünün en üst basamağı boş bırakılır. Kürsüye bu denli önem verilmesi ve en üst basamağının boş bırakılması, Mani'nin bayram günü yeryüzüne ineceğine yönelik inançla alakalıdır. Bu inanca göre Mani, Işık Âlemi'nden yeryüzüne inerek kendisi için hazırlanan kürsüye oturur ve tövbe edenlerin günahlarını bağışlar.

Mani'yi anmak ve yüceltmek için yapılan Bema Bayramı, Manihaist cemaatin bir araya gelmesini ve cemaat içerisinde farklı mertebelere sahip inanırların kaynaşmasını sağlaması açısından oldukça önemli bir işleve sahiptir. Bayram vesilesiyle bir araya gelen cemaat üyeleri kürsü etrafında toplu olarak tövbe etkinlikleri gerçekleştirir ve geçmiş bir yıla ait günahlarının bağışlanmasını dilerlerdi. Bu nedenle Bema aynı zamanda bir tövbe günü olarak da kabul edilirdi. Tövbe etkinliklerinin yanı sıra bayram süresince gece ibadetleri yapılır, ilahiler söylenir, vaazlar verilir, Mani'nin yazdığı kitaplardan ezbere ayetler okunur ve seçkinlere yönelik yemek ayinleri düzenlenirdi.²⁹⁰ Kutlama törenlerinde okunan ilahilerden biri şu şekildeydi:

²⁸⁸ *EIr*, “Bema”, 1989, Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/bema-festival-manicheans>, (Erişim Tarihi: 8 Mayıs 2014).

²⁸⁹ *Psalm Book*, s. XX.

²⁹⁰ *EIr*, “Festivals ii. Manichaeon”, <http://www.iranicaonline.org/articles/festivals-ii>.

...

Biz senin büyük zaferine, babamıza, Işık Elçisi'ne kulluk ediyoruz.
Ey Mani, Ey İsa!

Biz bu harika Bema'ya ve üzerinde oturduğun aydınlık kürsüye kulluk ediyoruz.

Başına koyduğun parlak taca kulluk ediyoruz.

Biz bu harika bir görünüme ve bu güzel resme kulluk ediyoruz.

Seninle gelen tanrı ve habercilere kulluk ediyoruz.

Seçilmiş ve mübarek temsilcinin tüm cemaatine hürmet ediyoruz.

Biz büyük öğretmenlere hürmet ediyoruz.

Biz güçlü piskoposlara hürmet ediyoruz.

Biz bilge presbiterlere hürmet ediyoruz.

Biz erdemli yazıcılara hürmet ediyoruz.

Biz ahenkli ilahilerin okuyucularına hürmet ediyoruz.

Biz temiz seçkinlere hürmet ediyoruz.

Biz kutsal bakirelere hürmet ediyoruz.

Biz senin gerçek ruhlar içerisinde seçtiğin tüm Işık Sürüsü'ne hürmet ediyoruz ve övgülerimizi sunuyoruz.

...²⁹¹

Bema Bayramı başta Augustine olmak üzere pek çok yazar tarafından Hıristiyanların Paskalya Bayramı ile bu bayramda Mani'nin gelip oturacağına inanılan kürsü ise, İsa'nın dünyanın sonunda insanları yargılayacağı kürsüyle ilişkilendirilmiştir.²⁹² Mani hayatta iken böyle bir kutlamanın yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir. Ancak en azından kendi ölümüyle ilgili bir kutlama içerisinde yer alamayacağı aşikârdır. Mani'nin ölümüne yönelik yapılan anma etkinlikleri, otuz günlük orucu takiben gerçekleştirilen yıllık tövbe uygulamalarına muhtemelen sonradan dâhil edilmiştir. Mani'yi kutlamaların merkezine oturtan esas nedenin ise tövbeleri bağışlama görevinin ona atfedilmesiyle alakalı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla söz konusu uygulamaların temelinde, İsa'nın dirilişi anısına gerçekleştirilen oruç ve tövbe

²⁹¹ Klimkeit, *age*, s. 137.

²⁹² bkn. *Psalm Book*, s. XX; *Manichaean Texts*, s. 238; Tardieu, *age*, s. 72.

ibadetlerinin ve İsa'nın kıyamet günü yeryüzüne inerek başlatacağı yargı sürecinin etkilerini aramak hatalı bir yaklaşım değildir. Üstelik uygulamalar arasındaki benzerliklerin söz konusu iddiayı destekler nitelikte olduğu ortadadır.

SONUÇ

Mani ve öğretisini ele aldığımız bu çalışma, Mani'nin, içerisinde yetiştiği vaftizci topluluğa başkaldırmasıyla ortaya çıkan ve gerçekleştirdiği misyonik seyahatler sonucu karşılaştığı toplumların dinî geleneklerinden etkilenmesiyle birlikte son halini alan Mani Dini'nin, Dinler Tarihi'nde oldukça önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymuştur. Araştırmada söz konusu dinin kurucusu, hayatı, eserleri ve öğretileri gibi konular ele alınırken aynı zamanda öğretinin teolojik boyutu göz önünde bulundurularak, ona kaynaklık eden tarihsel geri plan üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda bütüncül bir yaklaşımla ele alınan araştırma neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Milattan sonra üçüncü yüzyılda Mezopotamya'nın Babil bölgesinde dünyaya gelen Mani, vaftizci bir topluluk içerisinde yetişmiştir. Manihaizm'e ilişkin bilgi veren erken dönem kaynakları söz konusu topluluğu bir Sabii mezhebi olarak tanımlasa da, 20. yüzyılda keşfedilen orijinal Manihaist metinlerle birlikte bunun bir Sabii mezhebi değil, vaftizci bir Yahudi-Hıristiyan topluluğu olduğu ortaya konmuştur. Mani'nin içerisinde yetiştiği ve yirmi dört yaşına kadar üyesi olduğu bu vaftizci Yahudi-Hıristiyan topluluk, Manihaist öğretinin temellerinin atılmasında oldukça önemli bir rol oynamıştır. Mani'nin, gnostik kurtuluş öğretisini vazedenden bir peygamber olarak ortaya çıkışına kadar, farklı inançlara ait pek çok eseri okuma fırsatı bulduğu aşikârdır. Bu imkânı ona sunan en büyük etkenin Elkasâi topluluğu olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira yapılan araştırmalar sonucunda, Elkasâi topluluğunun Yahudi-Hıristiyan çevreler tarafından benimsenen vahiy kitaplarına ve Hıristiyan İncilleri'ne sahip olduğunu kanıtlayan pek çok delil ortaya konmuştur. Eserlerinde vahiy kitaplarından alıntılara yer vermesi (Âdem, Şit, Enoş, Sam, Enok) ve öğretisinde farklı inançlara ait benzer motiflere rastlanması, Mani'nin çeşitli dinsel geleneklerin kutsal kitaplarını okuduğunu gösteren deliller olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte, düşüncesine kaynaklık eden dini literatürü sadece Elkasâi topluluğunun sahip olduklarıyla sınırlandırmak doğru değildir. Nitekim Mani'nin, söz konusu topluluğun kabul etmediği kutsal metinlere (Pavlus'un mektupları gibi) ulaştığını gösteren pek çok delil vardır. Netice itibarıyla Mani'nin, Elkasâi topluluğunda geçirdiği süre boyunca, çeşitli dinsel geleneklere ait pek çok kutsal metni okuduğu ve öğretisini burada edindiği bilgi birikimi sayesinde oluşturduğu söylenebilir.

Mani öğretisinin oluşumunda pek çok inanç etkili olmuştur. Bu bağlamda senkretik bir inanç sistemine sahip olan Manihaist öğretinin ortaya çıkış süreci iki döneme ayrılabilir: Birincisi Mani'nin yirmi dört yaşına kadar Elkasâi topluluğu içerisinde kaldığı, ikincisi ise bu topluluktan ayrılışıyla birlikte seyahatlere başladığı dönemdir. Söz konusu dönemler kısaca Manihaist öğretinin *oluşum* ve *şekillenme* süreçleri olarak da ifade edilebilir. Nitekim Mani, tebliğ ettiği dini, Elkasâi topluluğu içerisinde oluşturmuştur. Bu dine son şeklini veren şey ise gerçekleştirdiği seyahatlerde karşılaştığı dini geleneklerden etkilenmiş olmasıdır.

Mani öğretisinin oluşum sürecinde etkili olan inançlar, Zerdüştlük, Sabiilik ve Hıristiyanlık gibi Mani'nin yetiştiği bölgede varlığını kabul ettiren dini geleneklerdir. Farklı bölgelere yönelik gerçekleştirdiği seyahatleri kapsayan şekillenme sürecinde etkili olan dini geleneklerin ise genel olarak Hint Dinleri olduğu söylenebilir. Her ne kadar pek çok kaynak bunlar içerisinde sadece Budizm'i zikretse de, Hinduizm ve Caynizm gibi bölgede varlığını sürdüren diğer dini geleneklerin de Mani üzerinde etkili olduğunu belirtmek gerekir. Zira Manihaist öğretinin yeryüzünde mevcut olan tüm varlıklarda ışık unsurlarının bulunduğunu söylemesi, Caynist geleneğin *jiva* öğretisiyle büyük benzerlik gösterir. Bununla birlikte Manihaist cemaatin en gözde üyeleri olan seçkinler için belirlenmiş beş emir kuralı da Caynizm'in kurucusu olarak bilinen Mahavira'nın ahlak esaslarıyla neredeyse birebir örtüşmektedir. Budizm ve Caynizm'in esas kaynağı Hinduizm olduğuna göre, Manihaist öğretinin şekillenme sürecinde etkili olan dini geleneği yalnızca Budizm ile sınırlandırmak gerçeği yansıtan bir durum değildir. Bunu "Hint Dinleri" olarak ifade etmek daha yerinde bir yaklaşım olacaktır.

Manihaist teolojiye, gnostik düalist anlayış hâkimdir. Buna göre birbirinden kesin bir şekilde ayrılan iki zıt prensipten biri mutlak iyiliği, diğeri ise mutlak kötülüğü temsil eder. Işık ve karanlık kavramlarıyla ifade edilen her iki prensip de ezeli ve ebedi olarak kabul edilir. Manihaist kozmoloji, başlangıçta birbirinden ayrı olan bu iki zıt prensibin karışımına dayanır. Tanrının düşüşüne neden olan bu karışım, evrenin ve insanlığın yaratılmasını gerekli kılar. Bundan sonraki süreç ise tamamen kurtuluş üzerine odaklanır ve buna bağlı olarak kurtuluşun yalnızca gnosis (kurtarıcı bilgi) aracılığıyla gerçekleşebileceği savunulur. Mani tarafından oluşturulan bu sistemin, tam bir neden sonuç ilişkisi içerisinde sunulduğunu söylemek mümkündür. Mani öğretisi bu yönüyle mutlak bir dualite ortaya koyar. Ancak iki prensibin kendiliğinden mevcut

olduğunu iddia eden Manihaist inancın, Tanrı olgusuna ilişkin kesin bir çerçeve çizdiğini söylemek doğru olmaz. Zira Manihaist öğretiyeye, her şeye gücü yeten ve her şeyi yaratan mutlak bir tanrı anlayışı hâkim olmasına karşın, söz konusu Tanrı'nın, yalnızca Işık Âlemi'ni temsil ettiği görülmektedir. Karanlık Âlemi'ni yöneten varlık Tanrı olarak zikredilmez. Dolayısıyla pek çok açıdan kesin bir düalist anlayışa sahip olan Mani Dini'nin, tanrı anlayışı konusunda aynı kesinlikte bir düalizm ortaya koyamadığı görülmektedir. Ayrıca yaratım süreçleriyle birlikte ortaya çıkan tanrılar listesi, her ne kadar Hakikat Tanrısı'nın tezahürleri olarak anılsa da, Manihaist öğretinin tektanrıcı söylemine ters düşen bir tablo oluşturmaktadır.

Mani Dini, misyonerlik anlayışı üzerine kurulmuştur. Mani'nin İlahi İkizi tarafından kendisine bildirilen mesajı tüm insanlığa iletmek üzere görevlendirilmesi, söz konusu misyonik faaliyetlerin temelini oluşturur. Bu bağlamda Mani, öğretisini yaymak amacıyla bizzat kendisi pek çok bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş; öğrencilerini de bu yönde görevlendirerek evrensel bir misyon hareketi başlatmıştır. Öyle ki Mani'nin misyonerlik anlayışı en başından beri, oluşturduğu geleneğin merkezine yerleşmiş ve bu, Manihaizm var olduğu sürece cemaat liderlerinin faaliyetlerine yön veren en temel etken olmuştur. Mani'nin misyonik hedeflerine ulaşmasında Manihaist literatürün büyük rol oynadığını da belirtmek gerekir. Zira Mani tarafından öğretilerine ait temel prensiplerin kaleme alındığı ve resimlerle tasvir edildiği kitaplar, Manihaist misyonerlerin temel aracı konumunda olmuştur.

Manihaist teoloji, inanç ve ibadetler üzerinde oldukça etkili olmuştur. Bu bağlamda mutlak kurtuluş, ibadet ve ritüellerle ilişkilendirilmiştir. Nitekim seçkinler tarafından yerine getirilen günlük yemek ritüeli, dinleyiciler tarafından verilen sadakalar, aya ve güneşe dönük olarak günlük yapılan dualar gibi Manihaist gelenekte yer alan tüm ibadet ve ritüeller, ışığın kurtuluşu üzerine kuruludur. Bununla birlikte Manihaist tarihin önemli hadiselerinin de (cemaatin önde gelen liderleri anısına tutulan yimki oruçları gibi) ibadet ve ritüellere yön verdiğini belirtmek gerekir.

KAYNAKÇA

Asi, Gulam Haydar, *İslam'ın Diğer Dinlere Bakışı: İbn Hazm'ın Kitâbü'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal Eseri Üzerine Bir İnceleme*, Çev. İbrahim Hakan Karataş, İnsan Yayınları, İstanbul 2005.

Asmussen, Jes P., *Manichaean Literature*, Scholars' Facsimiles & Reprints, Delmar, London-New York 1975.

Ataç, Mehmet Ali, "Manichaeism and Ancient Mesopotamian Gnosticism", *JANER*, 2005, Vol. 5, No. 1, ss. 1-39.

Baker-Brian, Nicholas J., *Manichaeism: An Ancient Faith Rediscovered*, T&T Clark, London 2011.

BeDuhn, Jason David, *Augustine's Manichaean Dilemma, I: Conversion and Apostasy, 373-388 C.E.*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2010.

BeDuhn, Jason David (Ed.), *New Light on Manichaeism: papers from the Sixth International Congress on Manichaeism*, Brill, Leiden-Boston 2009.

BeDuhn, Jason David, "The Battle for the Body in Manichaean Asceticism", *Asceticism*, Eds. Vincent L. Wimbush, Richard Valantasis, Oxford University Press, New York-Oxford 1995, ss.513-519.

BeDuhn, Jason David, *The Manichaean Body in Discipline and Ritual*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore & London 2000.

Brown, Peter, "The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire", *JRS*, 1969, Vol. 59, No. 1/2, ss. 92-103.

Buckley, Jorunn Jacobsen, "Tools and Tasks: Elchasaite and Manichaean Purification Rituals", *JR*, 1986, Vol. 66, No. 4, ss. 399-411.

Burkitt, F.C., *The Religion of the Manichees - Donnellan Lectures for 1924*, Cambridge University Press, Cambridge 1925.

C.R.C. Allberry, M.A., *A Manichaean Psalm Book: Part II*, W. Kohlhammer, Stuttgart 1938.

Cameron R. Dewey A. J., *The Cologne Mani Codex: Concerning the Origin of His Body*, Scholars Press, Missoula 1979.

Canepa, Matthew P., "The Art and Ritual of Manichaean Magic: Text, Object and Image from the Mediterranean to Central Asia", *Objects in Motion: The Circulation*

of Religion and Sacred Objects in the Late Antique and Byzantine World, Ed. Hallie G. Meredith, BAR International Series 2247, Archaeopress, Oxford 2011, ss.73-88.

Chokr, Melhem, *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, Çev. Ayşe Meral, Anka Yayınları, İstanbul 2002.

Conner, Miguel, *Voices of Gnosticism*, Bardic Press, Dublin 2011.

Coyle, J. Kevin, *Manichaeism and Its Legacy*, Brill, Leiden-Boston 2009.

Demir, Hilmi, *Mit Kozmos ve Akıl – Zerdüştlük, Maniheizm, Hıristiyan Gnostikler ve İslam*, Sarkaç Yayınları, Ankara 2011.

Doğan, Şaban, “Eski Uygurca Tövbe Duaları”, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, Ed. Ülkü Çelik Şavk, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011, ss. 303-320.

Durak, Nihat, “Sinoplular Bir Gnostik: Marcion”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, S. 2, 2013, ss. 1-18.

Ebû Reyhan El-Birûnî; *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

EIr, “Bema”, 1989, Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/bema-festival-manicheans>, (Erişim Tarihi: 8 Mayıs 2014).

EIr, “Festivals ii. Manichaeism”, 1999, Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/articles/festivals-ii>, (Erişim Tarihi: 8 Mayıs 2014).

Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, c. II, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009.

Esmailpour, Abolqasen, *Manichaeism and Creation Myth*, Sino Platonic Papers 156, University of Pennsylvania, Philadelphia 2005.

Franzmann, Majella, *Jesus in the Manichaean Writings*, T & T Clark, London-New York 2003.

Gardner, Iain, “The Eschatology of Manichaeism as a Coherent Doctrine”, *JRH*, 1993, Vol. 17, No. 3, ss. 257-273.

Gardner, Iain, *The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation With Commentary*, Brill, Leiden-New York-Köln 1995.

Haloun, G. Henning W.B., “The Compendium of the Doctrines and Styles of the Teaching of Mani, The Buddha of Light”, *Asia Major*, 1952, Vol. 3, ss. 184-212.

Greenless, Duncan, *The Gospel of the Prophet Mani*, The Book Tree Press, San Diego, California 2007.

Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1997.

Gündüz, Şinasi, “Maniheizm”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.

Gündüz, Şinasi, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, Etüt Yayınları, Samsun 1998.

Gündüz, Şinasi, *Sabiiler Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, Ankara 1999.

Güngör, Harun, “Maniheizm”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988, S. 5, ss. 145-166.

Henning, W.B., “A Sogdian Fragment of the Manichaeian Cosmogony”, *BSOAS*, 1948, University of London, Vol. 12, No.2, ss. 306-318.

Henning, W.B., “Mani’s Last Journey”, *BSOAS*, 1942, University of London, Vol. 10, No. 4, ss. 941-953.

Henning, W.B., “The Book of the Giants”, *BSOAS*, 1943, University of London, Vol. XI, Part 1, ss. 52-74.

Henning, W.B., “The Manichaeian Fasts”, *JRAS*, 1945, No. 2, ss. 146- 164.

Henrichs, Albert, “Mani and the Babylonian Baptists: A Historical Confrontation”, *HSCP*, 1973, Vol.77, ss. 23-59.

Henrichs, Albert, “The Cologne Mani Codex Reconsidered”, *HSCP*, 1979, Vol.83, ss. 339-367.

Heuser, Manfred. Klimkeit, Hans-Joachim, *Studies in Manichaeian Literature and Art*, Brill, Leiden-Boston-Köln 1998.

Hutter, Manfred, “Manichaeism in the Early Sasanian Empire”, *Numen*, 1993, Vol.40, No.1, Brill, ss. 2-15.

I. M. F. Gardner. S. N. C. Lieu, “From Narmouthis (Medinet Madi) To Kellis (Ismant el-Kharab): Manichaeian Documents From Roman Egypt”, *JRS*, 1996, Vol. 86, ss. 146-169.

İbn Nedim, *Kitab’ül Fihrist*, Daru’l Marefa, Beyrut 1994.

Jackson, Williams A. V., “A Sketch of the Manichaeian Doctrine Concerning the Future Life”, *JAOS*, Vol.50, 1930, ss. 177-198.

Jackson, Williams A. V., *Researches in Manichaeism with Special Reference to the Turfan Fragments*, Columbia University Press, New York 1932.

Jackson, Williams A. V., “Contributions to the Knowledge of Manichaeism”, *JAOS*, 1924, Vol. 44, ss. 61-72.

Jackson, Williams A. V., “The Doctrine of the Bolos in Manichaean Eschatology”, *JAOS*, 1938, Vol. 58, No.2, ss. 225-234.

Jackson, Williams A. V., “The Doctrine of Metempsychosis in Manichaeism”, *JAOS*, 1925, Vol.45, ss. 246-268.

Kadı Abdulcabbar, *el-Muğni fi ebvâbi't tevhid ve'l adl*, c. V, Kahire 1960.

Karaali, Rukiye, *Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

Karakaş, Selim, *Türk Tarihinde Maniheizm (VIII. – XIII. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.

Klimkeit, Hans Joachim, *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*, Harper Collins, San Francisco 1993.

Klijn, A.F.J. Reinink, G.J., “Elchasai and Mani”, *Vigiliae Christianae*, 1974, Vol. 28, No. 4, ss. 277-289.

Kosa, Gabor, “The Sea of Fire as a Chinese Manichaean Metaphor: Source Materials for Mapping an Unnoticed Image”, *Asia Major*, 2011, 24.2, ss. 1-52.

Leurini, Claudia, “The Manichaean Church Between Earth and Paradise”, *New Light on Manichaeism, Papers from the Sixth International Congress on Manichaeism*, Ed. Jason BeDuhn, Brill, Leiden-Boston 1996, ss. 169-179.

Leurini, Claudia, *The Manichaean Church: An Essay Mainly Based on the Texts from Central Asia*, Scienze e Lettere, Rome 2013.

Lieu, Samuel N.C., *Manichaeism in Central Asia and China*, Brill, Leiden-Boston-Köln 1998.

Lieu, Samuel N. C., *Manichaeism In the Later Roman Empire and Medieval China*, Manchester University Press, Manchester 1988.

Lieu, Samuel N.C., *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, Brill, Leiden-Boston-Köln 1999.

Lieu, Samuel N.C. Gardner, Iain, *Manichaean Texts from the Roman Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

Luttikhuisen, Gerard P., *Gnostic Revisions of Genesis Stories and Early Jesus Traditions*, Brill, Leiden-Boston 2006.

MacKenzie, D. N., “Mani’s Sabuhragan”, *BSOAS*, 1979, University of London, Vol. 42, No.3, ss.500-534.

MacKenzie, D. N., “Mani’s Sabuhragan II”, *BSOAS*, 1980, University of London, Vol. 43, No.2, ss.288-310.

Martin, Sean, *Gnostikler İlk Hristiyan Sapkınlar*, Çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul 2010.

Mâtürîdi, Ebû Mansûr, *Kitâbü’Tevhîd Tercümesi*, Çev. Prof. Dr. Bekir Topaloğlu, Türkiye Diyanet Vakfı İSAM Yayınları, Ankara 2009.

Mesudî, *Muruc Ez-Zeheb*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

Mirecki, Paul. BeDuhn, Jason (Eds.), *Emerging From Darkness: Studies in the Recovery of Manichaeic Sources*, Brill, Leiden-New York-Köln 1997.

Mirecki, Paul. BeDuhn, Jason (Eds.), *The Light and the Darkness: Studies in Manichaeism*, Brill, Leiden-Boston-Köln 2001.

Mirecki, Paul. BeDuhn Jason (Eds.), *Frontiers of Faith: The Christian Encounter with Manichaeism in the Acts of Archelaus*, Brill, Leiden-Boston 2007.

Morano, Enrico, “New Research on Mani’s Book of Giants”, *Der östliche Manichäismus Gattungs und Werksgegeschichte Vorträge des Göttinger Symposiums*, Eds. Zekine Özertural, Jens Wilkens, De Gruyter, 2011, ss. 101-112.

Oymak, İskender, “İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, 14:1, ss.67-97.

Özbay, Betül, *Manihaist Uygurların Tövbe Duası Huastuanıft*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014 (Baskıda).

Pavry, Jal Dastur C., “Manichaeism. A Rival of Zoroastrianism and Chiristianity”, *JR*, 1937, Vol.17, No. 2, ss.162-169.

Pearson, Birger A., *Ancient Gnosticism Traditions and Literature*, Fortress Press, Minneapolis 2007.

Pedersen, Nils Arne, “A Manichaeic Historical Text”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 1997, 119, ss.193–201.

Pedersen, Nils Arne, *Manichaeic Homilies, With a Number of Hitherto Unpublished Fragments*, Brepols, Turnhout 2006.

Reeves, John C., *A Prolegomena to a History of Islamicate Manichaeism*, Equinox, Sheffield-Oakville 2011.

Reeves, John C., “The Elchasaite Sanhedrin of the Cologne Mani Codex in Light of Second Temple Jewish Sectarian Sources”, *JJS*, 1991, Vol. 42, s. 68-91.

Reeves, John C., “Manichaica Aramaica? Adam and the Magical Deliverance of Seth”, *JAOS*, 1999, Vol. 119, No. 3, ss. 432-439.

Reeves, John C., “Jewish Pseudepigrapha in Manichaean Literature: The Influence of the Enochic Library”, *Tracing the Threads: Studies in the Vitality of Jewish Pseudepigrapha*, Ed. John C. Reeves, Scholars Press, Atlanta-Georgia 1994, ss. 173-203.

Rudolph, Kurt, “Maniheizm”, Çev. Mustafa Bıyık, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/I, ss. 378-393.

Runciman, Steven, *The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy*, Cambridge University Press, Cambridge 1947.

Sachau, Edward C., *Alberuni's India: An English Edition With Notes and Indices*, Vol. I, Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., London 1910.

Saint Augustinus, *İtiraflar*, Çev. Dominik Pamir, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.

Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008.

Seyfeli, Canan, “Maniheizm”, *Çokkültürlülük Konferansı*, İnsan Hakları Derneği Yayınları, Diyarbakır 2005, ss. 133-145.

Schoeps, Hans-Joachim, *Yahudi-Hıristiyanlığı*, Çev. Ekrem Sarıkcıoğlu, İz Yayıncılık, İstanbul 2010.

Scibona, Concetta Giuffré; “How Monotheistic Is Mani's Dualism?: Once More on Monotheism and Dualism in Manichaean Gnosis”, *Numen*, 2001, Vol. 48, Fasc. 4, Brill, ss. 444-467.

Scott, David A., “Manichaean Views of Buddhism”, *HR*, 1985, Vol. 25, No.2, ss. 99-115.

Skjærvø, Prods Oktor, *An Introduction to Manichaeism*, 2006, Kaynak: http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Manicheism/Manicheism_I_Intro.pdf, (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2013)

Skjærvø, Prods Oktor, *Manichaeism II Translated Texts*, 2006, Kaynak: http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Manicheism/Manicheism_II_Texts.pdf, (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2013).

Stroumsa, Guy G., “Purification and Its Discontents: Mani’s Rejection of Baptism”, *Transformations of the Inner Self in Ancient Religions*, Eds. Jan Assmann, Guy G. Stroumsa, Brill, Boston 1999, ss. 405-420.

Sümer, Ali, “Bektaşilikte Eğitim Metodları”, *Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu I*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta 2005.

Şehristâni, *Milel ve Nihal*, Çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul 2008.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarih-i Taberî Tercemesi*, Can Kitabevi, Konya 1973.

Taraporewala, Irach J. I., *Zerdüşt Dini, Zerdüşt’ün Gathaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm*, Çev. Nice Damar, Avesta Basın Yayın, İstanbul 2011.

Tardieu, Michel, *Manichaeism*, Trans. M. B. DeBevoise, University of Illinois Press, Urbana and Chicago 2008.

Tokyürek, Hacer, “Eski Uygurca Metinlere Göre Budizmin Manihaizme Etkisi”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 7/4, Ankara 2012, ss. 2889-2906.

Tokyürek, Hacer, *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2011.

Van Oort, Johannes, “Manichaeism: Its Sources and Influences on Western Christianity”, *Verbum et Ecclesia*, 2009, Vol. 30, No. 2, ss.126-130.

Yıldırım, Nimet, *İran Edebiyatı*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012.

Yıldırım, Nimet, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2012.

Yakubî, *Tarih El-Jaqubî*, Brill Publishing House, Leiden 1883.

Widengren, G., “Manichaeism and Its Iranian Background”, *CHIR*, 1983, Vol. 2, ss. 965-990.

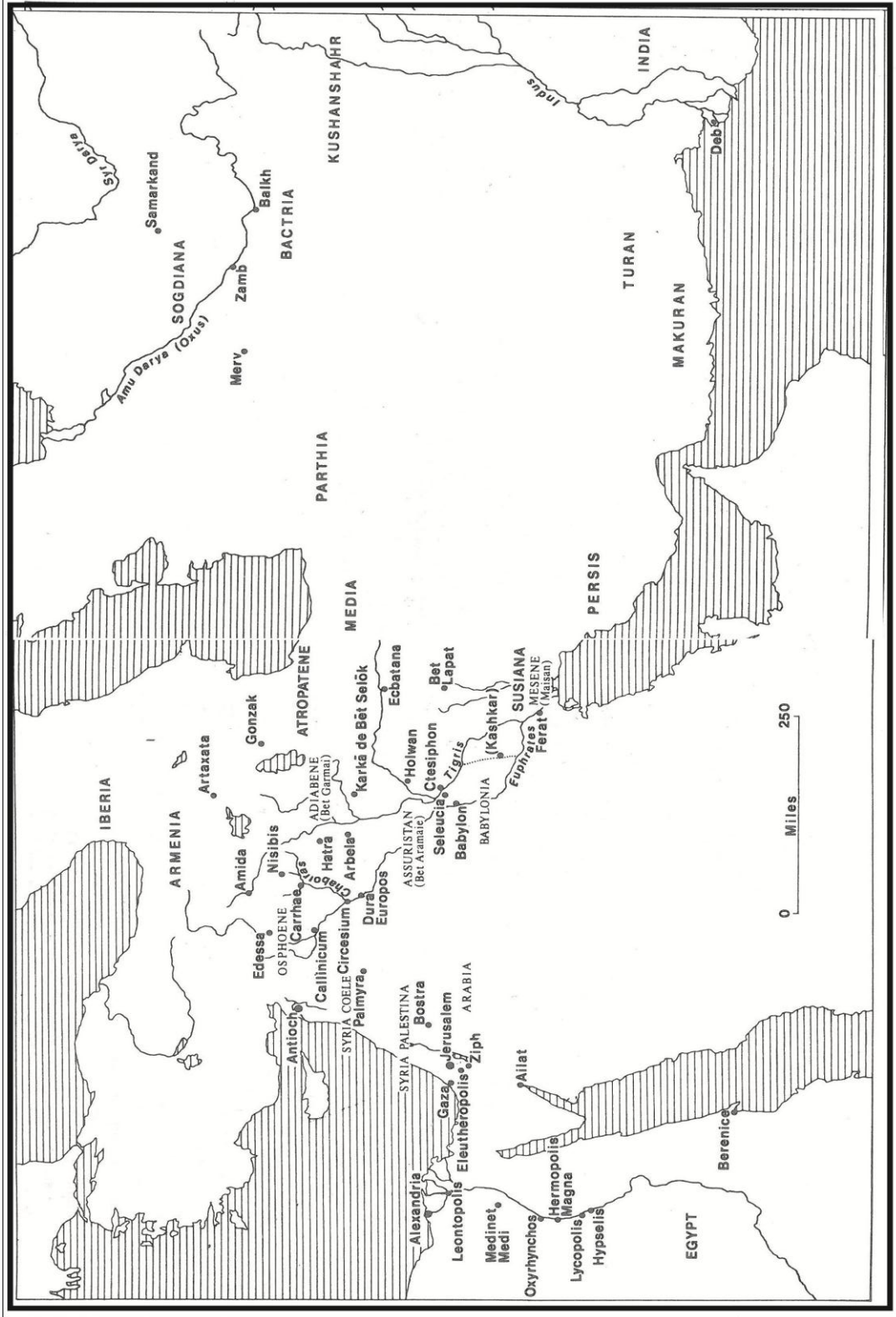
Widengren, G., *Mani and Manichaeism*, Trans. Charles Kessler, Holt, Rinehart and Winston, New York-Chicago-San Francisco 1965.

Wikipedia, t.y., “Augustine of Hippo”, Kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/Augustine_of_Hippo, (Erişim Tarihi: 8 Temmuz 2014).

Wikipedia, t.y., “Middle Persian”, Kaynak: http://en.wikipedia.org/wiki/Middle_Persian, (Erişim Tarihi: 8 Temmuz 2014).

EKLER

Ek 1: Mani'nin Yaşadığı Dönemde Yakın Doğu *



* Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, ss. XIV-XV

Ek 2: Mani Figürü*



* Manichaeian and (Nestorian) Christians Remains in Zayton (Quanzhou, South China)
https://www.mq.edu.au/research/centres_and_groups/ancient_cultures_research_centre/research/cultural_ex_silk_road/zayton/

Ek 3: Maniheizt Kozmoloji*



Işık Krallığı

On Gök

Sumeru Dağı ve Dört Kıta

Sekiz Yer

* *The Journal of Yamato Bunka*, Nara 2010, No.121.

Ek 4: Mani'nin Kurtuluş Öğretisi Üzerine Vaazi*



Kesit 1: Işık Bakiresi'nin Işık Cenneti'ni Ziyaret Edişi. Ziyaretin aşamaları: 1) Vardığında ev sahibi tarafından selamlanma, 2) Ev sahibiyle sarayda görüşme, 3) Ev sahibine veda.

Kesit 2: Mani heykeli çevresinde gerçekleştirilen vaaz.

Kesit 3: İyi reenkarnasyonun evreleri. Çin toplumunun dört sınıfı: 1. Gezgin İşçiler, 2. Esnafılar, 3. Çiftçiler, 4. Aristokratlar

Kesit 4: Işık Bakiresi'nin ölüm sonrası gerçekleşen yargılama sürecine müdahalesi.

Kesit 5: Kötü reenkarnasyonun evreleri. Cehennem işkenceleri. 1. Oklarla vurulan insan, 2. Testereyle ikiye bölünen insan, 3. Mahkümü bekleyen şeytanlar.

* Zsuzsanna Gulacsi, *Searching for Mani's Picture-Book in Textual and Pictorial Sources*, Transcultural Studies, 2011.1, s. 241.

Ek 5: Mani Mührü*



* *EIr*, "Manichaean Art", Figure 1, <http://www.iranicaonline.org/articles/manichean-art>

Ek 6: Maniheizt Cemaat Üyeleri*



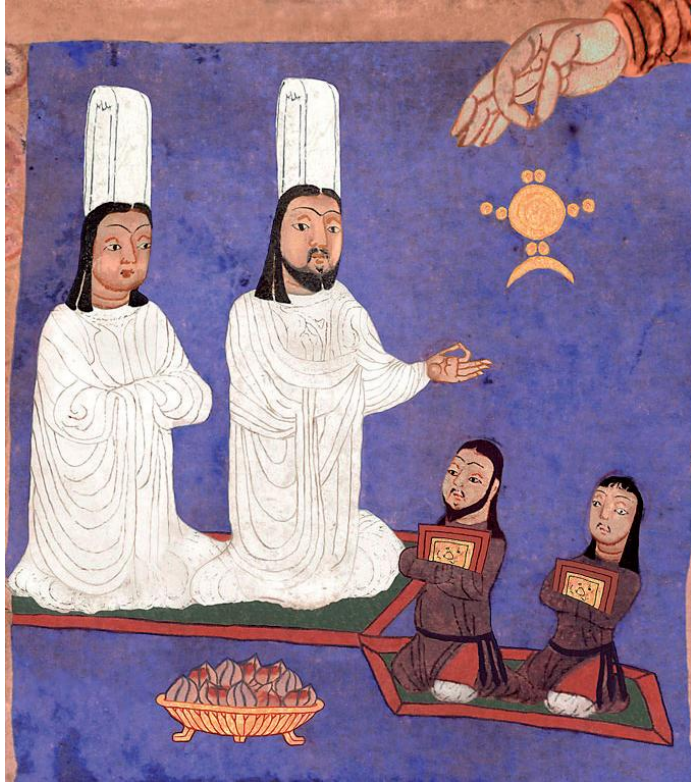
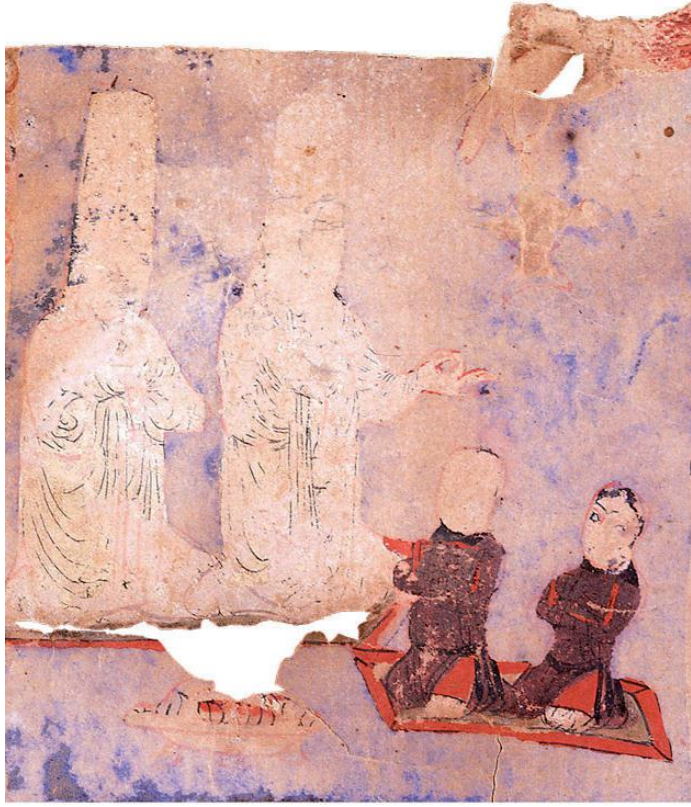
* *EIr*, "Manichaean Art", Figure 4, <http://www.iranicaonline.org/articles/manichean-art>

Ek 7: Mani Kâtipleri*



* Turfan Studies, The Middle Iranian Texts, <http://turfan.bbaw.de/projekt-en>

Ek 8: Seçkinlere Sunulan Yemek Hizmeti (Dijital Düzenleme Öncesi ve Sonrası)*



* Zsuzsanna Gulacsi, *Searching for Mani's Picture-Book in Textual and Pictorial Sources*, *Transcultural Studies*, 2011.1, ss. 245-246.

Ek 9: Bema Bayramı Yemek Ayini*



* *EIr*, "Manichaean Art", Figure 3, <http://www.iranicaonline.org/articles/manichean-art>

Ek 10: Son Mani Tapınağı*



* Manichaeian and (Nestorian) Christians Remains in Zayton (Quanzhou, South China)
https://www.mq.edu.au/research/centres_and_groups/ancient_cultures_research_centre/research/cultural_ex_silk_road/zayton/

